

№ 5 (85), 2017
Қыркүйек-қазан/Еylül-Ekim

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан/Turkestan
2017

**ҚҰРЫЛТАЙШЫ
OWNER**

**Ахмет Ясауи университеті
Akhmet Yassawi University**

**Редакция алқасы
Editorial Board**

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
Akhmet Yassawi University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Serdar Dağistan
Akhmet Yassawi University
Turkestan / Kazakhstan

Prof. Dr. M. Yıldız (University Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (AYU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (AYU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (AYU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University Michigan, USA).
*Prof. Dr. T. Sadykov (K. Karasayev Humanitarian
University, Bishkek).*
*Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut Azhniyaz,
Nukis).*
*Prof. Dr. D. Kydyrali (President of the Turkic Academy,
Astana).*
*Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University
N.F. Katanova, Abakan).*
*Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics,
Cheboksary).*
*Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University
Akmulla, Ufa).*
*Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University
M. Ammosov, Yakutsk).*
Prof. Dr. D. Kenzhetay (AYU, Turkestan).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
*Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University,
Kazan).*
*Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic,
Moscow).*
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
*Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and
Literature A. Navoi, Tashkent).*
*Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University,
Gorno-Altai).*
*Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research
Institute of Language, Lit. and
History, Nalchik).*
Prof. Dr. K. Reichl (University Bonn, Bonn).
Prof. Dr. M. İ. Magomedov (Makhachkala).
Prof. Dr. B. Karakoç (Uppsala, İsveç).
Prof. Dr. H. Özden (ESOGÜ, Eskişehir).
Prof. Dr. M. Öner (Ege University, İzmir).
Doç. Dr. A. S. Avrutina (S. Petersburg).
*Doç. Dr. S. Gündüz (University Abant İzzet Baysal,
Bolu).*

Құрметті оқырмандар

Журналымыздың әліпби мәселесіне арналған 2017 жылғы 5 санында әліпбидің өткені мен бүгінгі сараланған мақалалар орын алған. Түрік, әзербайжан, қырғыз, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған бұл мақалаларда әліпбидің терең тарихы жайлы сөз қозғалумен қатар, түрік, жаңа ұйғыр, қазақ, қырғыз, өзбек т.б. жазба тілдеріндегі әліпби мәселесі зерделенген.

Журналдың бұл санында түркі әлемінің алдыңғы қатарлы түркітанушыларының бірі проф. др. Тимур Қожаоғлымен жасалған сұхбат жарияланды. Т. Қожаоғлы - түрік, неміс, орыс пен америкалық түркология мектептерінде білім алған, көптеген тілді еркін меңгерген түрколог-ғалым. Оның түрік халықтарының тарихы, бүгінгі жағдайы мен тілі жайлы құнды зерттеу еңбектері бар. Осы сұхбаттың соңында Т. Қожаоғлының жылдар бойы жүргізген зерттеу еңбектерінің нәтижесі - өзбек тілінің фонетикасына қатысты зерттеу мақаласы ұсынылып отыр.

Адамзат тарихында әліпбидің алар орны ерекше. Әліпби – өткен ғасырлардағы ұлттық құндылықтар мен мәдени мұраларды жазбаша түрде сақтайтын құрал. Сонымен қатар әліпби - тілдің келешекте өркендеуіне, яғни белгілі бір ұлыстың тағдырына бағыт-бағдар береді. Осыған байланысты әліпби ауыстыруды – бір жүйеден екінші жүйеге өту-өзгерту немесе көшіру деп санамау қажет. Соңғы екі мың жылдықта түркі халықтарының түрлі әліпби қолданғаны белгілі. Дегенмен бұл әліпбилердің арасында латын графикасының алар орны бөлек. Латын әліпбиінің түркі халықтары арасында соңғы үш ғасырдан бері (шамамен 1850 жылдан бүгінге дейін) көп талқыланып келе жатқаны белгілі. Түбегейлі шешімін таппаған бұл мәселенің әлі де көп талқыланатынын болжауға болады. Әліпби ауыстыру - өте күрделі мәселе. Бұл елдің тәуелсіздігімен тең дәрежедегі мемлекеттік мәселелердің қатарынан табылады. Тіпті келешекте тілдің қай бағытта дамитынын және ол тілде сөйлейтін ұрпақтың қандай дәрежеде жетілетінін бағдарлайды. Шынайы мемлекеттер ең маңызды мәселе ретінде әліпби тақырыбы жайлы шешім қабылдағанда міндетті түрде халық пен ғалымдардың пікіріне сүйенеді. Осылайша ең тиімді шешім қабылданып, мәселе шешіледі. Бұл аталған мәселе - 1928 жылы Түркия мемлекетінің басынан өткен болатын. Нәтижесінде жылдар бойы талқыланған латын графикасы қабылданып, түрік тіліне ыңғайлы әріптер қолданысқа енген еді. Бұл мәселенің ғылыми тұрғыда зерделенуі үшін арнайы тіл мәжілісі құрылып ғалымдар жұмыс атқарған. Түркияның 90 жылдық тәжірибесі - латын графикасына өткен өзге түркі халықтары үшін үлгі бола алады. Журналдың осы санында проф. др. Мұстафа Өнердің аталған тақырыпқа қатысты мақаласы жарияланды. Жаңа қазақ әліпбиі жайлы жазылған мақаласында М.Өнер Қазақстанның тарихы мен қазіргі жағдайына тоқталып, Түркия мемлекетінің латын әліпбиіне өту кезеңі мен қолданысқа енгізу үдерісін талдап сипаттаған. Бұл мақалада тек түрік пен қазақ тілі үшін ғана емес, сонымен қатар жалпы тіл білімі мен барлық түркі жазба тілдері үшін маңызды мәліметтер берілген.

1991 жылы тәуелсіздік алғаннан кейін Әзербайжан, Түркіменстан мен Өзбекстан латын графикасына өткен болатын. Латын әліпбиі – Әзербайжанның тәуелсіздігінің символы саналады. Әзербайжан мемлекетінде латын графикасы көп талқылаудан өтіп, қолданысқа енгізілді. Осы орайда көпшілікке беймәлім бір шындықты айта кетейік. Латын әліпбиі, кейіннен кирилл жазуы - Әзербайжанда түрікшенің стандартталуына негіз болды. Әзербайжан елі алғашқы реформа ретінде латын әліпбиіне өтті. Тәуелсіздіктен кейін Өзбекстан мемлекетінің басшылары да елдегі миллиондаған кісінің латын әліпбиіне қатысты талаптарын басу үшін «латын әліпбиін қабыл алыңыздар» деп, 1993 жылы латын әліпбиіне өтті. Бірақ әліпби жүйесі мен оны қолданысқа енгізу тұрғысынан алғанда тыс қалған мәселелер бар екенін аңғаруға болады. Өйткені қабылданған латын әліпби жүйесі бірнеше рет өзгертілді және алдағы уақытта да түзетілуі тиіс. Тіпті ғасырлар бұрынғы өзбек тілінің дыбыстық, морфемалық т.б. ерекшеліктері назарға алынып, жаңа әліпби жүйесі дайындалғаны жөн. Бұл үдерістің мемлекеттің қолдауымен қолданысқа енгізілгені абзал.

Түркіменстанда қабылданған латын әліпбиі жүйесі де олқылықтарға толы. Бұл тұрғыда елдің басшыларының халықтың өткені мен болашағына қатысты бұл келелі мәселеге атүсті қарап, халықтың талабын назарға алмағанын және ғалымдардың пікірімен санаспағанын аңғаруға болады.

Қазақстанда тәуелсіздік жылдарынан кейін экономика, халықаралық қатынастар, сауда, урбанизация, этникалық мәселелер, тіл мен білім беру секілді көптеген сала өркендеп дамыды. Осы үдерісте қазіргі қыпшақ жазба тілдері арасында кең жайылған қазақ тілі де күшейіп өркен жайды. Қазақ тілінде сөйлейтіндердің саны уақыт өткен сайын артып келеді. Қазақ елі ішкі тұрақтылықты сақтай отырып, әлемдік деңгейде де көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Жақын күндері Қазақстанда латын әліпбиіне өту жайлы шешім қабылданды. Жаңа әліпбидің жобасы жоғарғы оқу орындарында, баспасөз беттері мен әлеуметтік желілерде қызу талқылануда.

**Ізгі ниетпен,
Проф. док. Мехмет Куталмыш**

Saygıdeğer Okurlar

2017 yılının 5. sayısı olan Alfabe Özel Sayısı ile karşınızdayız. Bu sayıda Alfabe meselesini konu edinen ve geçmiş ile bugünkü durumu inceleyen makaleler bulunmaktadır; Türkçe, Azerbaycan Türkçesi, Kırgızca, Kazakça, Rusça ve İngilizce yazılmış bu makalelerde tarihteki uygulamalar; Türkçe, Yeni Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe vd. yazı dillerindeki Alfabe meselesi incelenmiştir.

Bu sayıda Türk Dünyası'nın öncü Türkologlarından biri olan Prof. Dr. Timur Kocaoğlu ile yapılmış bir söyleşi yer almaktadır. Sayın Kocaoğlu, Türk, Alman, Rus ve Amerikan Türkoloji mekteplerini özümsemiş, hayatıyla, ilmiyle, bildiği dillerle ve çalışmalarıyla – eserleriyle temayüz etmiş çok yönlü ve çok kıymetli bir ilim adamıdır, onda tarihi ve çağdaş Türk halkları ve Türk lehçelerine dair büyük bir bilgi birikimi vardır. Söyleşinin devamında gördüğü, bildiği, biriktirdiği ve işlediği Özbekçenin ses varlığına – ünlü sistemine dair çok değerli bir makalesi yer almaktadır.

Alfabe insanlık tarihinde çok özel bir yere sahiptir. Alfabe, geçen yüzyılların her türlü birikimini ve kültürel mirasını kaydeden bir vasıta olmasının yanında dilin gelecek yüzyıllarına yani bir milletin mukadderatına da yön veren bir araçtır; bu yüzden alfabe değişikliğini bir sistemden başka bir sisteme geçiş, aktarma, kopyalama gibi düşünmemek gerekir. Bilindiği gibi Türk halkları son iki bin yıl içinde çeşitli alfabeler kullandılar fakat bunların içinde üzerinde en çok durulan Latin alfabesidir. Son üç asır içinde (yaklaşık 1850 yılından günümüze) Türk halkları arasında en çok tartışılan ve daha yıllarca tartışılacağı ortada olan çok mühim bir meseledir Latin Alfabesi. Alfabe meselesi çok ciddi bir iştir, bağımsızlık kadar hayati bir devlet meseledir, hatta gelecekte dilin nasıl bir şekil alacağını, o dili konuşan nesillerin nasıl olacağını hareket noktasıdır; ciddi bir devlet en hayati konulardan biri olan Alfabenin ne ve nasıl olacağına karar verirken halka ve akademisyenlere dayanır, en makul kararı bir defa alır ve mesele kapanır. Bunun en canlı örneğini 1928 yılında Türkiye Cumhuriyeti yaşamıştır: Yıllardır tartışılmakta olan Latin alfabesi kabul edilmiş, Türkçe için en makul ve en iyi kullanışlı harfler kabul edilmiş ve uygulanmıştır. Bu meseleyi akademik olarak inceleyen ve belirleyen Dil Encümeni olmuştur. Türkiye'nin 90 yıllık tecrübesi, aslında diğer Latin alfabesine geçen Türk cumhuriyetleri için de en canlı ve uygulanabilir örnektir. Bu konu ile ilgili olarak bu sayıda Prof. Dr. Mustafa Öner'in geniş kapsamlı bir makalesi bulunmaktadır. Sayın Öner, Yeni Kazak Alfabesi'ni ele aldığı makalesinde, Kazakistan'ın tarihi ve çağdaş temel değerlerini yazdıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin Latin Alfabesi'ne geçiş ve uygulama sürecini tahlil ve tasvir etmiştir. Onun verdiği bilgiler, bu konudaki tespitleri ve görüşleri sadece Türkçe ve Kazakça için değil, genel dilbilim ve bütün Türk yazı dilleri için de önemli gerçekleri barındırmaktadır.

1991 yılındaki bağımsızlıktan sonra Azerbaycan, Türkmenistan ve Özbekistan Latin alfabesine geçtiler. Latin Alfabesi, Azerbaycan'ın bağımsızlığının sembolü olmuştu; tarihte aydınlar ve devlet olarak Latin Alfabesini en çok işleyen ve uygulayan Azerbaycan olmuştur, az bilinen bir gerçeği burada ifade edelim; Latin alfabesi ve sonra da Kiril alfabesi Azerbaycan'da Türkçenin

standartlaşmasını sağlamıştır. Azerbaycan'ın devlet olarak ilk işi Latin Alfabesine geçmek oldu. Bağımsızlıktan sonra Özbekistan yönetimi ülkedeki milyonlarca insanın Latin Alfabesi taleplerini teskin için "buyurun size Latin Alfabesi" dedi. 1993 yılında Latin Alfabesi'ne geçildi fakat bu geçiş, alfabe sistemi olarak, uygulama olarak her türlü gerçeklikten ve hepsinden önemlisi devlet ciddiyetinden uzaktır. Defalarca değiştiği gibi gelecek yıllarda da yeniden düzenlenmelidir, hatta Özbekçenin yüz yıl öncesinden başlayarak ses, söz varlığı ve bütün değerleri göz önünde bulundurularak yeni bir Alfabe sistemi hazırlanmalı ve devlet ciddiyetiyle uygulanmalıdır.

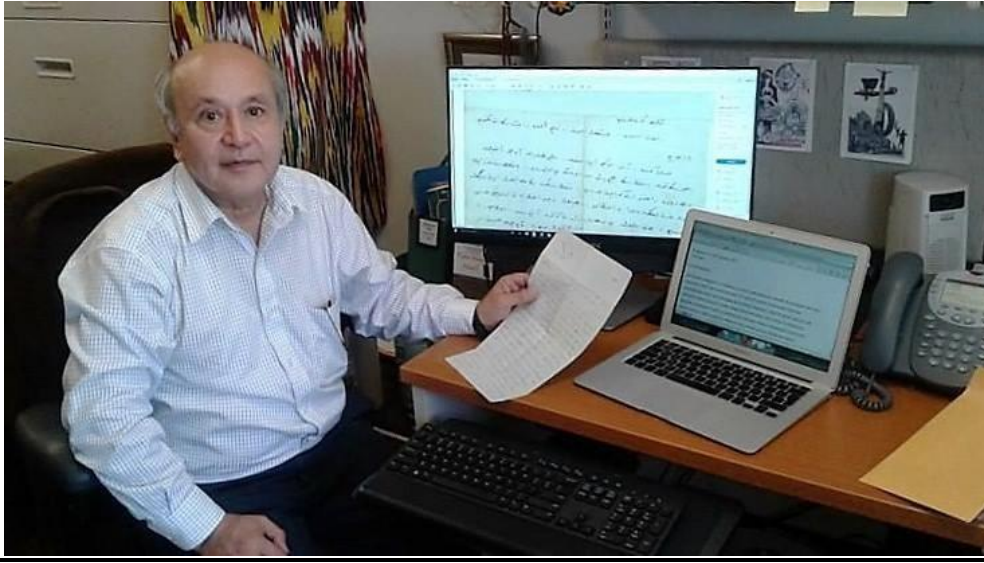
Türkmençe için hazırlanan Latin temelli Alfabe'de de büyük sorunlar vardır. Ülke yöneticileri milletin geçmişini ve gelecek yüzyıllarını ilgilendiren bu en temel meselede, halkın iradesine ve ilim adamlarının görüş ve taleplerine saygı duymalıdır ve hatta teslim olmalıdır.

Kazakistan, bağımsızlıktan bu yana ekonomi, uluslararası ilişkiler, ticaret, şehirleşme, etnik meseleler, dil ve eğitim konuları gibi pek çok alanda önemli gelişmeler gerçekleştirdi. Bu süreçte günümüz Kıpçak yazı dilleri arasında en büyük nüfusa sahip olan Kazakça güçlendi, yaygınlaştı, büyüdü ve konuşurlarının sayısını önemli ölçüde artırdı. Kazakistan iç barışı ve gelişmeyi başardığı gibi dünya barışına önemli katkılarda bulundu. Kazakistan, içinde bulunduğumuz günlerde Latin alfabesine geçme kararı aldı, nasıl bir alfabe sistemi olacağı ise üniversiteler, basın ve sosyal medyada yoğun olarak işlenmektedir.

En iyi dileklerimizle
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış

**TİMUR KOCAOĞLU İLE SÖYLEŞİ: TÜRK BİLİM'E ADANMIŞ
BİR YAŞAM**

Söyleşiyi yapan: Serdar DAĞİSTAN*

1. Hayatınızdan bahsedebilir misiniz?

1947'de İstanbul'da doğdum. İstanbul'un Aksaray semtinde, Halide Edip Adıvar'ın *Sinekli Bakkal* romanında sözü edilen Sinekli Bakkal ile aynı sokakta, bahçeli iki katlı ahşap bir kiralık evde.

Babam Osman Hoca 1878'de Türkistan'ın Oş şehrinde doğmuş (Oş şehri şimdi Kırgızistan'ın güneyindedir). Babamın ailesi Buharalı tüccar ailesinden. Annem Hakime 1907'de Afganistan'ın başkenti Kabil şehrinde doğmuş. Annemin ailesi 1878'de Türkistan'ın Kokand şehrinde Afganistan'a göç etmiş bir Töre ailesinden. Osman Hoca Buhara Emirliği'nde ve Türkistan'ın başka yerlerinde Yenileşme Hareketleri

* Ahmet Yesevi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyat Bölümü Öğretim Üyesi, E-mail: serdardagistan@hotmail.com

(Ceditçilik)'ne, sonra da siyasi faaliyetlere katılarak 1920'de Buhara Emirliği'ni yıkararak yerine Buhara Cumhuriyeti'ni kuran Yaş Buharalılar (Genç Buharalılar) siyasi hareketinin yöneticilerindendi. 1920-1922 arasında bağımsız kalabilen Buhara Cumhuriyeti'nde önce Maliye Bakanı, sonra Cumhurbaşkanı olarak görevler yapmıştır. 1922'de Bolşevik Birlikleriyle bir silahlı çatışmadan sonra Afganistan'a geçmek zorunda kalır. Orada da uzun duramaz, Moskov Osman Hoca dolayısıyla Afganistan Kralına baskı yapar, Osman Hoca eşiyile birlikte 1923'te Türkiye'ye gelirler.

Çocukluğumun ilk 3 yılını pek hatırlamıyorum, ancak annem ile yakın komşumuz Hatice Hanım'ın bana sonradan anlattıklarına göre, iki olaycık var: Biri, benden 5 yaş daha büyük olan ablam ve onun arkadaşlarıyla ev içinde saklambaç oynarken, kafamı yatak altında saklar, ancak gövdemin büyük bir bölümü dışarda kalırmış. Onlar da yalancıkta beni bulamazlarmış. İkincisi ise, bana "Büyüyünce ne olacaksın?" diye sorduklarında, asker duruşuna geçerek selam çakar, "Mareşal olacağım!" dermişim.

Ben dört yaşındayken, babamın geçici görevi dolayısıyla annem, ablam ile ben 1951-1957 arasında Pakistan'a gittik ve kuzeydeki Pişaver şehrinde yaşadık. Ben 5 yaşındayken evimize yakın bir camide Kuran kursuna gönderildim. Ancak, babam o camideki Kuran kursundan memnun kalmayınca, Türkistanlı bir hoca tutarak bana evde Kuran öğretildi. Arap yazısıyla bütün Kuran'ı bir yılda okumayı öğrendim.

1955 güzünde o şehirdeki Convent High School adlı İngiliz okulunda ilk üç sınıfı okudum. Bu okulda bütün dersler İngilizce idi, ancak ayrıca Pakistan'ın resmi dili olan Urduca konuşma yazma da öğretiliyordu. Oradaki Pakistanlı arkadaşlarımla Urduca konuşuyordum. Ancak büyüdükten sonra Urduca sözünün Türkçe "ordu" sözünden geldiğini, bunun da Timur'un torunlarından Mirza Babur'un Afganistanla Hindistan'da kurmuş olduğu Büyük İmparatorluktaki ordu için bir ortak dil yaratmak için bu dili geliştirdiğini ve yüzyıllarca bu Urduca dilinin bütün Hindistan'da ortak dil olarak kullanıldığını öğrenecektim.

Yaz ayları annem ve ablamlarla Afganistan'a yolculuk yapar, oradaki dayılarım, yengelerim, anneannemle geniş bir avluda kalır, akraba çocuklarıyla oynardım. Annemle babam Türkistan Türkçesi (sonradan ona Özbekçe denecektir) yanında iyi Farsça da konuştukları için Farsçayı evde öğrendim. Yaz ayları akrabalarımla da Farsça konuşunca bu dili epey iyi

S. Dağıstan. Timur Kocaoğlu İle Söyleşi: Türkbilim'e Adanmış Bir Yaşam

belledim. 5-10 yaşları arasında Türkçe, Özbekçe, Farsça, Urduca ile İngilizce konuşabiliyordum.

1957 yazında İstanbul'a geri döndük, doğduğum yer İstanbul'un Avrupa yakası olsa da, bu dönüşte Anadolu yakasında Bostancı'daki Altıntepe'de bir kiralık eve taşındık. 4 yaşına kadar Türkçe de bildiğim için güçlük çekmedim. Beni Bostancı'daki Ahmet Rasim İlkokulu'nun 4. sınıfına yazdırdılar.

Bunun da şöyle bir öyküsü var: Müdire Hanım okula yazdırılacağım günü önce bana ilkokul 3. Sınıf okuma kitabı uzattı yüksek sesle okumam için. Ben Türkçe konuşsam da o güne dek Türkçe okumamıştım. Türk alfabesindeki Türkçe harfleri tanımıyordum. Ben İngilizce harfleriyle Türkçe okumaya başlayınca, doğal olarak Türkçe sözleri söyleyişimde yanlışlıklar yaptım. Müdire Hanım beni 4. Sınıfa değil, ancak 3. Sınıfa alabileceklerini söyleyince annem ile ablam buna karşı çıktılar: "Biz Timur'a evde Türkçe harfleri ve okumayı kısa zamanda öğretiriz, o bir yıl kaybetmesin, lütfen onu 4. Sınıftan başlatın!" diye diretince, Müdire Hanım sonunda kabul etmişti. Gerçekten de bir ay içinde 4. Sınıf arkadaşlarıma yetiştim okumada ve yazmada, sınıfın çalışkan öğrencilerinden biri oldum. 4. ile 5. sınıflardaki Öğretmenim Kamuran Opan beni tahtaya çağırdığında "Öztürküm sen gel bakalım!" derdi ve arkadaşlarıma "Timur İstanbul'da doğmuş, ancak anası babası Orta Asya'dan olan bir Öztürktür!" diye anlatırdı. Bu ilkokul öğretmenimin bana gösterdiği ilgi ile sevgiyi hiç unutmadım!

Sonra Kartal Orta Okulu ile Pendik Lisesi'nde okudum. O okullarda da çok değerli öğretmenimlerim oldu. Özellikle Orta okulda benim Türk öğretmenim olmasa da, başka sınıfların Türkçe Öğretmeni Şair Mehmet Başaran bana Yeni Türk Edebiyatının Orhan Veli'den günümüze dek olan çok sayıda şairlerini ve yazarlarını tanıttı. Okuldaki piyese çalışmalarını da Mehmet Başaran yönetiyordu, bir piyeste bana da rol vermişti. Lisede tarih öğretmenim Nazmiye Togan ile edebiyat öğretmenim Selahattin Savcı beni çok etkileyen hocalarımdan oldular. Nazmiye Togan'ın kendisi Romanyalı Tatarlardandı ve ünlü tarihçi Prof. Zeki Velidi Togan'ın eşiydi. Babamla Velidi Togan eski arkadaş olduklarından sık sık onlarla görüşürdük. Toganların bize yakın Küçükalyalı'da evleri vardı.

Küçük yaştan şiirle hikayeye meraklıydım. İlkokul 4-5. sınıflarda hem şiir yazar hem de o zamanlar yaygın olan Hazreti Ali hikayelerine özenerek

uydurduğum Hazreti Ali öyküleri yazardım. Ayrıca, kendim dosya kağıtlarını birleştirerek elle çocuk dergisi hazırlardım. Babam bana Stalin tarafından öldürülen Azerbaycan, Kırım, Özbek, Kazak ozanlarının şiirlerini okurdu. Babam kendisi de hem Türkistan Türkçesi hem Farsça şiirler yazardı.

Bu edebiyat merakım dolayısıyla Kartal Orta Okulu'nda piyeslerde rol aldım, Pendik Lisesi'nde de arkadaşım Yusuf Çotuksöken (dilci ve eleştirmen) ile büyük boy kartona yazılarak koridora asılmış "Duvar" adlı duvar gazetesi hazırladık. Her hafta duvar gazetesinin sayısını değiştiriyorduk.

2. Bir bilim adamı olarak eğitim hayatınızdan, geçtiğiniz yollardan (lisans, yüksek lisans, doktora) bahseder misiniz?

Lise son sınıfta artmış edebiyata olan ilgim yüzünden Yusuf ile birlikte İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü tercihimiz olarak yazdık, Genel Giriş sınavında yeterli puan alınca, ikimiz de Eylül 1965'te bu bölüme başladık. Bu bölümde o sırada Türkoloji'nin ünlü hocaları olan Ali Nihat Tarlan, Abdulkadir Karahan, Ahmet Caferoğlu, Sadettin Buluç, Faruk Timurtaş, Muharrem Ergin, Fahir İz, Mehmet Kaplan, Ömer Faruk Akün, Ali Karamanlıoğlu, o sıralar asistan olan Necmettin Hacıeminoğlu, Kemal Erarslan, Ali Çavuşoğlu, Günay Alpay, İnci Enginün, Mertol Tulum hocamız oldu. Ben ayrıca Arap-Fars Filolojisinden Fars Dili ve Edebiyatı sertifikası alınca orada Tahsin Yazıcıoğlu, Nazif Hoca'dan İran edebiyatı dersleri aldım. Tarih bölümünde Ahmet Zeki Velidi Togan da babamın arkadaşı olduğu için, benimle yakından ilgileniyordu, hatta bana mezuniyet tezi olarak Şeybani Han Divanı üzerinde çalışmamı o tavsiye etti, ben de bu konuda Ali Nihat Tarlan'ın danışmanlığında mezuniyet tezimi hazırladım.

Özellikle, Ahmet Caferoğlu, Muharrem Ergin ile Mehmet Kaplan benim ilerdeki Türkbilim çalışmalarım için çok etkili oldular. Türk Dünyasındaki Türk toplulukları ile onların değişik Türk dili kolları konusunda Ahmet Caferoğlu'nun derslerini ilgiyle izledim. Onun Türk Dili Tarihi adlı kitabından da yabancı Türkbilimcilerin varlığını, onların önemli çalışmalarını öğrendim. Muharrem Ergin de Göktürk ile Eski Uygur metinlerini iyi öğrenmemi sağladı. Mehmet Kaplan ise, Yeni Türk Edebiyatı, özellikle Cumhuriyet dönemi Türk şair ve yazarlarının eserlerini inceleme konusunda ufkumu genişletti. Mehmet Kaplan'ın psikolojik açıdan şiir incelemeleri çok ilgimi çekti. Mehmet Kaplan'ın Şiir Tahlilleri adlı

S. Dağıstan. Timur Kocaoğlu İle Söyleşi: Türkbilim'e Adanmış Bir Yaşam

eserinden etkilenecek yazdığım “Behçet Necatigil’in Solgun Gülü” adlı yazım 1971 yılında *Yeni Edebiyat* (İstanbul) adlı dergide yayımlandı.

Üniversite 2. sınıfındayken Rana Çakıröz adlı bir Özbek tanıdığımızdan özel Rusça dersler almaya başladım. Rana Hanım 1900’de Taşkent’te doğmuş, liseyi bitirince Taşkent’te Türkistanlı Ceditçi (Yenilikçi) aydınların açtığı okullardan Türk Gücü adlı okulda Rusça öğretmenliği yapmaya başlamış. O okulda Osmanlı-Rus savaşında esir düşmüş Türk subayları da görev yapıyorlardı. Onlardan müzik hocası Raci Çakıröz ile tanışan Rana Hanım bir yıl sonra evlenmişler. Raci ve Rana Çakırözler daha sonra babamın cumhurbaşkanı olduğu Buhara Cumhuriyeti’ne 1920’de gelerek oradaki okullarda görev almışlar. Raci Bey de yeni kurulmaya başlanan Buhara Ordusunun bando takımı kurmuş. Raci ve Rana Çakırözler 1923’te daha fazla kalmanın tehlikeli olduğu Orta Asya’dan ayrılarak Batum’dan gemiye binerek İstanbul’a gelmişler.

Ben Türkoloji bölümünde okurken, Psikoloji Bölümü Başkanı Prof. Dr. Mümtaz Turhan bir gün beni yanına çağırarak, onların bölümünde sekreter olarak çalışmayı önerdi, ben de maddi bakımdan çalışmam gerektiği için kabul ettim. Böylece 1967 ile 1970 arasında 3 yıl Psikoloji Bölümünde çalıştım. Görevlerim hocaların yazı ve kitaplarını daktiloda yazmak, öğrenci Devam Defterlerine derslerin vize onaylarını basmak idi. Psikoloji bölümündeki asistanlar Erol Güngör, Doğan Cüceloğlu, Alev Arık ile iyi arkadaş olduk.

Ben Üniversitenin 3. sınıfındayken babamı 1968’de yitirdik. Babamın vefatından 6 ay sonra ABD’deki Columbia Üniversitesi Orta Asya Araştırmaları hocası Prof. Dr. Edward Allworth’tan babama hitaben yazılmış mektup geldi. Allworth mektubunda Buhara ve Orta Asya siyasi tarihiyle ilgili sorular soruyordu babama. Ben yanıt mektubunda babamı yitirdiğimizi bildirerek, sorularından ancak bir ikisine açıklamalar yaptım kendi bildiğimce. Sonra, bu hocayla yazışmaya başladık ve o benim Orta Asya Türklerinin edebiyatı konusunda Master ve doktora yapmak isteğimi anlayınca, bana burs sağlayarak onun yanına gitmeme imkan yarattı. O sıralarda Türkiye Üniversitelerinde modern Orta Asya Türk edebiyatları konusunda hiç bir uzman yoktu ve ders verilmiyordu. Ben de bu fırsatı değerlendirerek annemin razılığını alarak 1972 yılında New York şehrindeki Columbia üniversitesine gittim. Master ve doktoramı bu üniversitede yaptım.

Columbia Üniversitesi'ndeki master ile doktora yıllarımda başta Edward olmak üzere Karl H. Menges, Kahrine Burill gibi Türkbilimci hocalardan ders aldım. Edward Allworth'un Çağdaş Orta Asya Türk edebiyatı derslerinden çok yararlandım. Yazılı metinlerde yazarın bağlı olduğu ulusun "Ulusal kimliği" (Nationality Identity)'ni inceleme yöntemini ondan öğrendim. Alman kökenli Karl H. Menges ünlü Alman Türkoloğu Will Bang-Kaup'un 4 önemli öğrencisinden biriydi: Diğerleri Annemarie von Gabain, Reşit Rahmeti Arat ile Saadet Çağatay. Onlardan yalnız Karl H. Menges'in öğrencisi oldum. Reşit Rahmeti Arat'ı 1964 yılında yitirdiğimiz için ona yetişemedim 1965'te İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne başladığımda. Saadet Çağatay Hoca babamın tanıdığı Tahir Çağatay'ın eşi olduğu için onunla daha sık görüştüm, çeşitli konularda bana yardımcı oldu. Annemarie von Gabain ile ise 1988 yazında Osman F. Sertkaya, Uli (Yulay) Schamiloglu ile birlikte Almanya'nın Avusturya sınırına yakın evinde onu ziyaret ettiğimizde tanıştım. Gabain, Arat, Çağatay, Menges ile onların hocası Willi Bang'ın Türkoloji çalışmaları ise, çok yararlandığım kaynaklar oldular.

Benim Türkbilim (Türkoloji) ile Altaybilim (Altayistik) alanlarındaki bilgim ile görüşlerimin gelişmesindeki en büyük pay Karl H. Menges'indir. Menges Hoca anadili Almanca dışında 50 kadar yabancı dil bilirdi. Hocam Menges hakkında yazdığım bir yazı Prof. Dr. Ahmet Buran'ın *Türkçeye Gönül Verenler* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017) adlı kitabında yayımlandı. Şimdi o yazımdan Karl H. Menges ile ilk tanışmamı anlatan giriş bölümünü burada alıntılıyorum:

Prof. Karl H. Menges ile İlk Karşılaşma:

Bilgisayar, sanalağ (internet), e-postanın olmadığı, yazıların daha daktiloda yazıldığı o eski çağda, 1971 yılının Ekim ayında bir gün New York'taki Columbia Üniversitesinden Master öğrenimine başlama onay mektubunu aldığımda çok sevinmiştim. Ancak, ne Columbia'nın ABD'nin 3. saygın üniversitesi olduğunu, ne de orada ünlü bir Altaybilimci Türkbilimci'den dersler alacağımı biliyordum.

3 Ocak 1972 Pazartesi günü New York'a inip, üniversite yerleşkesi içindeki John Jay Hall adlı erkek öğrenci yurdundaki odama varınca, uzun bir yolculuk sonu bastıran yorgunluğa yenilerek erken uyumuştum. Ertesi gün erken saatlerde Orta Doğu Dilleri ve Kültürleri adlı bölümün bulunduğu Kent Hall binasına gittim. Beni ABD'ye burs bularak çağıran Prof. Dr. Edward Allworth ile onun 3. katındaki odasında ilk kez yüzyüze görüştüm.

S. Dağıstan. Timur Kocaoğlu İle Söyleşi: Türkbilim'e Adanmış Bir Yaşam

6 Ocak'ta başlayacak Bahar döneminde hangi Master derslerini alacağımı benimle paylaştıktan sonra, "Bu dönemdeki Türk Dillerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi ile Çağatayca derslerinin hocası Karl Menges ile seni tanıştırayım" diyerek beni aynı kattaki başka bir odaya götürdü. O odada beni Prof. Menges ile tanıştırdıktan sonra Allworth bizi yalnız bıraktı.

Menges benimle önce Türkçe konuşmaya başladı. Türkçesi biraz Alman aksanlı, ancak çok düzgün ve iyiydi. Dili biraz 1930-1940'ların Türkçesi ve oldukça Osmanlıca (Arapça Farsça) sözlerle doluydu. Daha sonra "Senin baban annen Türkistan'dan olduğuna göre, sen Özbekçe biliyor musun?" diye sordu. Ben biraz Özbekçe bildiğimi söyleyince, bu kez benimle Özbekçe konuşmaya başladı. Menges'in Türkçeden sonra Özbekçeyi aksanlı olsa da, çok iyi düzeyde konuşması beni epey heyecanlandırdı, ondan başka hangi Türk yazı dillerini bildiğini sordum. Kalın camlı gözlük takan Menges gülümsediğinde onun sivri burnu ile bıyıkları titrerdi. İşte Menges titreyen burnu-bıyıklarıyla gülümsüyerek "21 kadar Türk yazı dilinden 19'unda rahat konuşabilirim, ancak Yakutça ve Çuvaşçayı iyi anlasam da onları o kadar rahat konuşamam. Yakutça ve Çuvaşça metinleri ise kolay okur anlarım" diye yanıt verdi. O gün Menges Hocaya ana dili Almanca dışında kaç yabancı dil bildiğini sormamışım. Sormuş olsaydım, sanırım daha da çok şaşırırdım. Sonradan Menges'in 50 dili ileri düzeyde bildiğini öğrenecektim. Bildiği bu 50 dilden bir bölümü eski ölü ya da klasik diller, başka bölümü ise, yaşayan dillerdi. Onların 21'ini çeşitli Türk yazı dilleri oluşturuyordu.

Bunun yanında Rus Filolojisi ve Sovyet Araştırmaları bölümlerindeki derslere de girdim. O yıllarda Columbia Üniversitesi kütüphanesinde çalışan Kırgız Türklerinden Azamat Altay ile New York'ta yaşayan Özbek, Kazak, Kırgız, Türkmen, Azerbaycanlı, Karaçay, Tatarlarla da tanıştım, iki yıl kadar da New York'taki Amerikan-Türkistanlılar Cemiyeti'nde sekreterlik görevinde bulundum, Özbekçe bir bülten çıkarılmasında yardımcı oldum.

Ancak doktora derslerini bitirmiş, tez aşamasındayken 1977 yazında Almanya'nın Münih şehrindeki Hürriyet Radyo'sunda çalışmaya başladım. Bu radyo Sovyetler Birliği'ne 22 dilde yayın yapıyordu ve bu dil yayınları arasında Türk dillerinden Azerbaycan Türkçesi, Özbekçe, Kazakça, Kırgızca, Türkmençe, Tatar-Başkurtça olarak 6 Türk dilinde yayın vardı. Ben hem bu radyonun Özbekçe bölümünde önce makale yazarı ve sunucu, daha sonra editör ve başeditör görevlerine getirildim. Ayrıca, bu radyonun Araştırma Merkezinde de İngilizce makaleler yazıyordum. Bu İngilizce

makaleler yalnız radyo içinde 22 dile çevrilmekle kalmıyor, dünyanın çeşitli araştırma kurumları ve üniversitelerine dağıtılıyordu. Bu radyoda çalıştığım 17 yıl boyunca yüzlerce Özbekçe makale ile yüze yakın İngilizce makale yazdım ve bu İngilizce makalelerim çok sayıda bilimsel makale ve kitaplarda kaynak olarak kullanıldı, kullanılmaya devam ediyor.

Bu radyoda çalışırken Almanya’da Almanca da öğrenmiş oldum, bir de İstanbul Üniversitesindeyken Rana Hanım adlı bir Özbek hanımdan özel Rusça dersler de almıştım, Columbia Üniversitesinde Master yaparken Rusça dersleri sürdürmüştüm.

1985-1988 yılları arasında radyodaki görevimden ayrılarak İstanbul’da Marmara Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde önce Yard. Doç. ve sonra Doçent olarak 4 yıl görev yaptım. Benim Marmara Üniversitesi’ne gelmeme de, Fen-Edebiyat Fakültesi Dekanı Hakkı Dursun Yıldız’ın ısrarları neden oldu. Fen-Edebiyat Fakültesi o sıralar Fındıkzade’de Eski Gazetecilik Okulu binasında idi. Orada TDEB başkanı Mehmet Akalın, İstanbul Üniversitesi’nden eski hocalarım Mehmet Kaplan, İnci Enginün ile Emine Gürsoy-Naskali ile birlikte çalıştık. Ben orada Göktürk yazıtları, Eski Uygur metinleri, Karahanlıca, Çağatayca, Çağdaş Özbekçe dersleri verdim. Orada Yüksek Lisans ile doktora öğrencilerimizden Ceval Kaya, Mustafa Argunşah, Gülден Sağol (sonradan Yüksekkeya), Yücel Dağlı ve başkaları vardı.

Sonra tekrar Almanya’ya dönerek yine Radyoda çalışmayı sürdürdüm. Ancak Sovyetler Birliği’nin 1992’de yıkılmasından sonra yeniden üniversiteye dönmek isterken, Koç Üniversitesi 1993 yılında beni Almanya’daki ev telefonumdan arayarak kendi üniversitelerine çağırdılar, böylece Radyodan istifa ederek 1994 yılı güzünde Koç Üniversitesi’nde, hem Özbekçe ve Türkçe dersleri yönetmeye hem de Türk edebiyatı ve Türk tarihi, Orta Asya siyasi tarihi hakkında dersler vermeye başladım.

1995-2005 arasında Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu’nda görev yaptım. Orta Asya Cumhuriyetlerine ilk olarak 1990 yılında gittim, daha sonra Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan cumhuriyetleri ve Kırım’a birçok kez gittim.

2011 yazından beri, ABD’de Michigan State University (MSU)’da bir yandan Türkiye Türkçesi, Özbekçe, Kazakça dersleri koordinatörlüğünü yapıyor, bir yandan da Uluslararası İlişkiler ve Orta Asya Türk kültürü konusunda dersler veriyorum.

Uzmanlık alanım sürekli değişti, İstanbul Üniversitesi'nden başlayarak: Lisansta Türk dili ve edebiyatı iken, Master ve Doktorada, Orta Asya Türk dilleri ve edebiyatları yanında, siyasal bilgiler olarak Sovyet araştırmaları da yer aldı. Artık ben bu geçen 55 yılda dil, dilbilim, edebiyat, tarih, kültür, etnoloji, uluslararası ilişkiler, radyo gazeteciliği, yazarlık gibi çeşitli alanlara bölündüm. Genellikle Türk Dünyası araştırmaları benim ana alanımdır diyebiliriz hepsini birleştirerek.

Üniversitelerde Türkoloji bölümleri dışında çoğunlukla görev aldığım için benim resmi olarak hiç master ve doktora öğrencim olmadı. Ancak, sayısını tam bilemeyeceğim, şimdiye kadar en az 30 kişiye master ve doktora çalışmalarında dışarıdan danışmanlık yaptım, bana başvuranlara çeşitli konularda yardımcı oldum, çok sayıda master ve doktora jürilerinde bulundum. Şu anda çok sayıda profesör var master ve doktora çalışmalarında benden dolayı yardım almış olarak.

3. Şu andaki çalışmalarınız hakkında bilgi verir misiniz?

Bugüne kadar bilinmeyen bir Türk şairi ve yazarının eserlerini yayımlamaya başladım değişik kimselerle birlikte. Şerafettin Beydir (1889-1922), kendisi doktor yüzbaşı olarak Kurtuluş Savaşına katılmış, 1922 yılında şehit düşmüştür. Onun 18 aylık babasız kalan kızı Tomris Hanım Şerafettin beyin Osmanlı defterlerine yazılmış şiirleri, hikayeleri, piyesleri ve çok sayıda mektuplarını verdi. İlk olarak öğretim üyesi Akartürk Karahan ile birlikte onun eşi Hasine'ye yazdığı mektupları bir Kitap olarak hazırladık. Nisan 2017'de Cem yayınlarından *Sevgilim Güzel Hasine'm: Yüzbaşı Şerafettin Beyin eşine Mektupları* adıyla yayımlandı. Arkasından Şerafettin Beyin Toplu Şiirlerini de ayrı bir kitap olarak ben, Akartürk Karahan ve Tülay Gençtürk ortak çalışmayla yayımlıyoruz bu yıl içinde. Sonra hikaye ve piyesleri de yayımlanınca Şerafettin Bey Türk edebiyatındaki yerini alacaktır.

2018 yılı içinde yayımlanacak olan bir başka çalışmam da “Mingbir Cumak (Binbir Bilmece): Afganistan Özbek Ağızlarından Derlemeler”dir. Bu bilmeceleri Afganistan Özbek Halk Edebiyatı araştırmacısı Muhammad Kayyum Azizi 1975-1980 yılları arasında Afganistan'ın kuzeyinde Özbeklerin yaşadığı 7 vilayetten 260 kadar deneğin ağzından derlemiş. Bu derlemeyi Azizi ile birlikte Latin Transkripsiyon alfabesiyle metin, çeviri, dizin-sözlük olarak hazırladık.

Bir başka çalışma da Gaspıralı İsmail Bey hakkında Çarlık Rusyası arşivlerinde olan gizli belgeleri Rusça, Türkçe, İngilizce olmak üzere 3 dilde yayımlayacağım. Bu çalışmada Ukraynalı araştırmacı Viktor Gankeyeviç'in Rusya arşivinden derlediği belgeleri bir ekip ile Türkçeye çevirdik, onun İngilizce çevirisini de ben hazırladım. Bu kitapta 550 belge yer alıyor. Bu belgeler bize Gaspıralı İsmail Beyin gazetecilik yaşamı, Tercüman gazetesi ve başka faaliyetleri hakkında geniş bilgi vermekteler. Bu çalışmaya ek olarak da, İstanbul Üniversitesi Dil Okulu Müdürü Doç. Dr. Mehmet Yalçın Yılmaz Astana'daki Uluslararası Türk Akademisi Başkanı Prof. Dr. Darkhan Kıdıralı ile birlikte "Tercüman" gazetesinin 1883-1917 yılları arasındaki sayılarını çeşitli kütüphanelerden toplayarak onların elektronik taramasıyla, pdf dosyası olarak bütün dünyanın kullanımına açacağız. Bir ekip ile de, bu 34 yıllık gazetenin bütünü Arap harflerinden Latin harflerine aktarılacaktır. Bu tabii epey zaman alacak bir tasarıdır.

Yine 2018 yılı içinde, benim ilk bilimsel yazımın yayımlandığı 1967 yılından 2017 yılına kadar olan son 50 yıl içinde Türk Dünyası dil, edebiyat, tarih alanlarındaki 140 kadar Türkçe makaleminden seçilmiş 70 tanesi 3 ayrı ciltte *Türkbilim (Türkoloji)'de Yarım Yüzyıl: 1967-2017* (Dil, Edebiyat, Tarih ciltleri olarak) yayımlanacaktır. İngilizce yazılarım ise, ayrı bir ciltte yayımlanacak (Ekteki listede bu çalışmalarımın bir bölümü veriliyor).

4. Yurt dışında uzun yıllar buldunuz, oradaki Türkoloji çalışmaları ile Türkiye'deki ve Türk dünyasındaki çalışmaları karşılaştırma imkânınız oldu mu?

Eskiden 20. yüzyılın ikinci yarısında Sovyetler Birliği, Avrupa, ABD, Japonya'da Türkoloji araştırmaları oldukça önemli üniversiteler, kurumlar ve Türkologlara sahip idi. Şimdi 21. yüzyılın ikinci on yılında ise Avrupa, Rusya ve ABD'de Türkoloji bölümlerinin önemli bir ölümü kapandı, çok az sayıda Türkoloji bölümü kaldı. Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye'de ise Türkoloji bölümleri çoğaldı, Türkolog sayısında da artış var.

Şimdi Türkiye ve Kazakistan'ın omuzlarında, Avrupa ve ABD'de zayıflayan Türkolojiyi yeniden canlandırma görevi var. Bu oldukça üzücü bir durum. Kazakistan'ın başkenti Astana'da 4 Türk devleti tarafından kurulmuş olan Uluslararası Türk Akademisi, Türk Dil ve Tarih Kurumları ve başka Türk devletlerindeki çeşitli akademi ve kurumların bu alandaki işbirliğini artırmaları yararlı olur. Güzel bir gelişme olarak Kazakistan, Türkiye, Kırgızistan ve Azerbaycan devletlerinin ortak katılımıyla

Astana'da Uluslararası Türk Akademisi kuruldu. Onun başkanı Prof. Dr. Darkhan Kızıralı'dır. Darkhan'ı onun Türkiye'de Master ve doktora yaptığı yıllardan beri tanıyorum, kendisi çok bilgili, dinamik bir kimse, Uluslararası Türk Akademisi'ni gerçekten de uluslararası bir kurum yaptı. Bu Akademinin çok iyi yayınları var, önemli toplantılar, sempozyumlar düzenliyor, Moğolistan'da kazılar yürütüyor.

5. Boş zamanlarınızda okuduğunuz kitaplar?

Dil, dilbilim, edebiyat teorisi, tarih, arkeoloji, sanat tarihi alanlarında çeşitli Türk cumhuriyetleri ve başka yörelerde çıkan edebiyat dergileri ile Türk dilinin çeşitli kollarında yayımlanan şiir, öykü, romanları elimden geldiğince okumaya çalışıyorum. Master tezim için çok sayıda Kazak ozanının şiirleri, doktora çalışmam için de çok sayıda Kazak ve Özbek yazarlarının roman ve hikayelerini okumuştum.

6. Sosyal yaşamınız nasıl? Sinema ve tiyatroya en son ne zaman gittiniz?

20. yüzyıl sonuyla 21. yüzyıl başında elektronik gelişmeler başdöndürücü bir hızla önümüze gelirken, üzülerken söyliyeyim o benim ilk gençlik yıllarımdaki yazlık sinemalar, tiyatroya gitme zevki kalmadı. Herşey artık avuçi kadar bir akıllı telefon ekranında. Sizin bir yere gitmenize gerek kalmadan sizin avucunuza geliyor. Konferanslar dışında öyle bir sinemaya ya da tiyatroya gitme zevkini yitirdim.

7. Bir hobiniz veya hobileriniz var mı?

Şiir yazmak benim 5 yaşımdan beri en büyük uğraşımdır, artık ona hobi bile diyemiyorum, benim günlük yaşamımın bir bölünmez parçası olmuş. “Yır” diye adlandırdığım “şiir”lerimde yüzde yüz arı duru Türkçe dizeler yazıyorum, dizelerimde tek bir özge dilden sözcük bulunmuyor, sanırım böyle dizelerinde yüzde yüz Türkçe kullanan tek ozan benim. Bugüne dek bir yır (şiir) kitabı çıkarmamıştım. İlk yır kitabımı 70 yaşında çıkaracağım diye söz vermiştim kendi kendime. Şimdi Ocak 2018'de SEVGİ SÖZLERİ adlı yır kitabım yayımlandı: *Sevgi Sözleri, Yırlar*. İstanbul: Kutlu Yayınları, 2018; 240 sayfa.

Ağırlıklı olarak Türkçe (Türkiye Türkçesi) yırlar yazıyorum, daha az sayıda Özbekçe, Çağatayca, Göktürkçe, Eski Uygurca yırlarım da var. Türkçe yırlarım ilki 1967 olmak üzere Türkiyedeki çeşitli dergilerde, Özbek yırlarım da 1990-1991 arasında Özbekistan'daki edebiyat dergileri ve gazetelerinde yayımlandı. Şimdilerde ise, artık yırlarımı kendi Facebook

sayfamda yayımlıyorum hemen hemen her gün. Bir de Türkistan edebiyatının ünlü ozanlarının yıllarını İngilizceye çevirmeye çalışıyorum. Şimdiye dek, 20. yüzyıl Özbek edebiyatının en ünlü ozanı Abdülhamit Çolpan, Kazak edebiyatının en ünlü ozanı Mağjan Jumabayulı ile Uygur edebiyatının en ünlü ozanı Abdulhalık Uygur'un 20'şer şiirini İngilizceye çevirdim biri Amerikalı biri de İngiliz iki ozanın yardımıyla. Onlar da "Çağdaş Orta Asya Şiirinde Sevgi ile Özgürlük" (Love and Liberty in Modern Central Asian Literature) adıyla İngilizce olarak yayımlanacak (ancak kitabın sol sayfasında Özbekçe, Kazakça, Uygurca asıl şiirlerle sağ sayfasında onların İngilizce çevirileri yer alacak).

8. Yurtdışında olmanız başarınızda nasıl avantajlar sağladı?

Başlıca üç alanda sağladı: Biri Türkiye dışında uzun yıllar Pakistan, Almanya, ABD'de yaşamam dolayısıyla çok sayıda yabancı dil öğrenmemi; ikincisi konulara daha geniş açıdan değişik ülkeler, insanlar ve kültürlerin değerlerine de anlayış göstererek bakmamı, son olarak da Türkçeye, Türkiye özlemiyle birlikte daha çok bağlanmamı sağladı.

TİMUR KOCAOĞLU'NUN ESERLERİ

Kitaplar

- Timur Kocaoğlu and Akartürk Karahan, *Sevgili Güzel Hasinem* (Letters by a Turkish officer to his wife during the War of Independence 1918-1922). Ankara: Cümle Yayınları (May 2017).
- Timur Kocaoğlu, **Karay: The Trakai Dialect**. Munich: Lincom Europa Academic Publications, 2006, p. 258.
- Timur Kocaoğlu, **Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu / Turkish World Phrase Guide**. Türkiye Türkçesi, Azerbaycanca, Türkmençe, Özbekçe, Uygurca, Kırgızca, Kazakça, Tatarca ve İngilizce. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992, s. XXIV-155.

Yayımlanacak eserler:

- Timur Kocaoğlu ve Muhammad Kayum Azizî, **Binbir Bilmece: Afganistan Özbek Ağızlarından**. İstanbul: Kitabevi Yayınları (2018 yılında yayımlanacak).
- Timur Kocaoğlu, **Kuman Türkçesi Dil Dağarcığı: Codex Cumanicus**. Ankara: Türk Dil Kurumu (2019 yılında yayımlanacak).

Kitaplar (Hazırlayan olarak)

- Timur Kocaoğlu (Haz./ed.), **Millî Türkistan Hürriyet Dâvası: Dr. Baymirza Hayit**. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2004; s. 641.

Timur Kocaođlu'nun Eserleri.

- Timur Kocaođlu (Haz./ed.), **Türkistan'da Yenilik Hareketleri ve İhtilaller / Reform Movements and Revolutions in Turkistan: 1900-1924.** Haarlem: SOTA, 2001, s. 499.
- Timur Kocaođlu (Haz./ed.), **Yaş Türkistan** (Paris). Vol. 1 (1929-1930). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 1997; s. 48+485 (tıpkıbasım, fotoğraflar).

Kitap Bölümleri / Book Chapters

- Timur Kocaođlu, "The past as Prologue? Challenging the Myth of the Subordinated, Docile Woman in Muslim Central Eurasia" in **Gender Politics in Post-Communist Eurasia** (edited by Linda Racioppi and Katherine O'Sullivan See), East Lansing: Michigan State University Press, 2009; 169-208.
- Timur Kocaođlu, "Dil ve Kültür" **Türk Dili Kitabı** (Gülden Sađol Yüksekaya, Emine Gürsoy Naskali, Timur Kocaođlu, Ceval Kaya, Haluk Duman, Mesut Şen, Göksel Öztürk). İstanbul: Duyap Yayıncılık, 2006; s. 317.
- Timur Kocaođlu, "Özbek Türkleri Edebiyatı" **Türk Dünyası El Kitabı**, Cilt 3 [Genişletilmiş Yeni Basım] Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, , 1998; s. 179-197.
- Timur Kocaođlu, "Şiirin Gözü Şairinkinden Daha Uzađı Görür" Muhammed Salih, **Ağaçlar Şair Olsa** (Şiirler). İstanbul: Ötüken Yayınları, 1997; s. 11-19.
- Timur Kocaođlu, "Yaş Türkistan'ın Türkistan Basım Tarihindeki Yeri" **Yaş Türkistan** (Paris). Vol. 1 (1929-1930). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 1997; s. 13-30.
- Timur Kocaođlu, "Çağdaş Özbek Edebiyatı" **Türk Dünyası El Kitabı**, Cilt 3. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1992; s. 756-768.
- Timur Kocaođlu, "The Principles of A Comparative Dictionary of Turkic Languages" in **Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers**. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1989; s. 154-161.
- Timur Kocaođlu, "The Existence of A Bukharan Nationality in the Recent Past" in **The Nationality Question in Soviet Central Asia** (ed. by Edward Allworth) New York: Praeger Publishers, 1973; s. 151-158.

Makaleler: 2007-1966

2007

1. "Karay Türkçesi Yaşatılabilecek mi?" **I. Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı –Bildiriler-**. Cilt III, s. 1369-1398. Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü.
2. "Karayca: Türk Dilinin Kaybolmakta Olan Bir Kolu" **Omeljan Pritsak Armađanı / A Tribute to Omeljan Pritsak** (Mehmet Alpargu ve Yücel Öztürk). Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları; s. 237-282.

3. “Emir Timur’un Değişen Portresi: Zeki Velidi Togan’dan Günümüze Modern Tarihçilerin Timur’u Farklı Yorumları, 1912-2005). **Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirası**. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi tarih Bölümü yayımları, 2007; s. 345-362.

2006

4. “Nobel Ödülünü Bu Yıl Almak İstiyorum” (Rabiya Kadir ile Söyleşi), **Sabah (Pazar Sabah eki)**, 19 Mart 2006, s. 19; www.sabah.com.tr

2005

5. “Dünya Güvenliği ve Dengeleri Açısından Çin” **Türk Yurdu** (Ankara), Sayı 220 (Aralık 2005), s. 29-34.
6. “Indian Revolutionaries as Metaphore in Modern Uzbek Liretarure” **Asia Annual-2004** (Kolkata: Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies, 2005), pp. 1-23.

2004

7. “Türkistan’da Türkçe İlk Tiyatro Eseri: Mahmud Hoca Behbudî’nin PEDERKÜŞ (Baba Katili) Piyesi” **Türklük Araştırmaları Dergisi** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi), Sayı. 15 (Bahar 2004), s. 177-262.
8. “Diwanu Lugati’t-Turk and Contemporary Linguistics” **Journal of Turkic Civilization Studies** (Bishkek: Center for Turkic Civilizations, Kyrgyz-Turkish Manas University), No. 1 (2004), pp. 65-69.
9. “Ali Şir Nevayî’nin Türkçe Ünlü Sesler Üzerindeki Açıklamaları: Kapalı é/i Meselesi”, **Ali Şir Nevayî’nin 560. Doğum ve 500. Ölüm Yılı Dönümlerini Anma Toplantısı Bildirileri 24-25 Eylül 2001**, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2004), s. 57-66.
10. “Türk ve Dünya Dillerinde Ses-Anlam Eşitliğine Dayalı Karşıt Denklikler” **V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri**, Cilt II (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2004), s. 1985-2004.
11. “Tercüman Gazetesinin Dili ve Coğrafyası: 1883-1917”, **İsmail Bey Gaspıralı İçin** (Ankara, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Yayınları, 2004), s. 215-225.
12. “Çağdaş Özbek Şiirinde Kızların Saç Şekli”, **Saç Kitabı**, Haz. Emine Gürsoy Naskali (İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2004) s. 485-493.

2003

13. “Tarihi Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi” **Türk Kültürü** (Ankara), Sayı: Temmuz-Ağustos, 2003; s. 266-281.

2002

14. "Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)" **Türkler**, Cilt 18 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002); s. 741-759.
15. "Russian Revolutions and the Turkic Peoples: Expansionist Policies of the USSR" **The Turks**, vol. 5. Ankara: Yeni Türkiye Publications, 2002; pp. 897-912.
16. "Abdurrauf Fitrat: A Central Asian Intellectual with the Changing Stages of Identity" **Türk Dünyasına Bakışlar: Mehmet Saray Armağanı**. İstanbul: DA Yayıncılık, 2002; s. 401-406.
17. "Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetlerinde Basın" **Bağımsızlıklarının 10. Yılında Türk Cumhuriyetleri**. (Emine Gürsoy-Naskali ve Mesut Şen). İstanbul: SOTA, 2002; s. 297-304.
18. "Bugünkü Rus Argosunda Türkçeden Geçen Kelimeler" **Türk Kültüründe Argo**. (Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Gülden Sağol). Haarlem (Hollanda): SOTA, 2002; 303-309.
19. "Mançu Sarayındaki Beş Dilli Türkçe Sözlük: wu ti ch'ing wen chien", T. Kocaoğlu. **Türklük Araştırmaları Dergisi** (Marmara Üniversitesi), No: 11 (Mart 2002), s. 139-149.
20. "Afganistan Ulusal Sorununun Uluslararası Boyutları" **Afganistan Üzerine Araştırmalar** (Hazırlayan: Ali Ahmetbeyoğlu). İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı, 2002; s. 299-318.

2001

21. "Türk Dili Araştırmalarında Önemli Adımlar" **Türk Dili**, , No. 594 (Haziran 2001), s. 619-630.
22. "Could Afghanistan Be A Key For Asian Cooperation and Security?", **Perceptions: Journal of International Affairs** (Ankara), Vol. V, No. 4 (December 2000 – February 2001); pp. 106-115.

2000

23. "Türkistan'da Osmanlı Türk Subaylarının Faaliyetleri (1914-1923)" **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi** (2000; Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir), Cilt IV, s. 21-35.
24. "Turkestan Abroad: The Political Migration: From the Soviet & Chinese Central Asia (1918-1997)", **Migration in Central Asia: Its History and Current Problems**. Osaka: The Japan Center for Area Studies, 2000; s. 113-126.
25. "Chinese Foreign Policy in the 21st Century: Expansionism in Asia and the Turkic World", **Human Rights Violations in Eastern Turkistan**, İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları, 2000; s. 7-11.

26. "Turkmenistan in Modern Times: 1920-Present", T. Kocaoğlu, The Encyclopedia of Islam (New Edition), vol. 9, Netherland: Brill, 2000, p. 671-672.

1999

27. "Recent Studies on Modern Central Asia in Turkey: 1969-1997", **Asian Research Trends** (Tokyo), No. 8 (1999); s. 21-39.
28. "Türkistanlı Göçmenlerin Siyasî Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış", **Dr. Hayit Armagani**, Rasim Ekşi, Erol Cihangir (eds.). İstanbul: Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, 1999; s. 159-182.
29. "Modern Dil Bilimi Açısından Divanü Lügati't-Türk'e Bir Bakış", **Divanü Lügati't-Türk Bilgi Şöleni Bildirileri**. Ankara: Türksoy ve Türk Dil Kurumu, 1999, s. 47-50.
30. "Türk Ülkelerinde Latin Alfabesine Geçme Sürecindeki Başlıca Meseleler", 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996, Ankara: **Türk Dil Kurumu**, 1999; s. 675-678.
31. "1920'lerin Unutulmuş Türkmen Şairi Abdülhekim Kulmuhammedov'un Şiirleri", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi** (Ankara), No. 7 (Fall 1999), s. 3-21.

1998

32. "Özbekistan ile Türkistan'daki Diğer Bağımsız Devletlerin Siyasi Durumu" **Türk Cumhuriyetleri ve Petrol Boru Hatları**. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1998; s. 79-95.
33. "Talat Tekin'in Yeni Eseri Üzerinde Bazı Düzeltmeler" **Türk Dili**, , No. 554 (Şubat 1998), s. 99-107.

1997

34. "20. Yüzyıl Başlarında İlk Türk Devletlerinin Anayasaları (1917-1934)" **Yeni Türkiye** (Ankara), No: 16 (1997); s. 1097-1102.
35. "A National Identity Abroad: The Turkistani Emigree Press (1927-1997)" **Central Asian Monitor** (Washington, D.C.), No. 1 (1998); s. 21-24.
36. "Türk Diline Sosyo-Politik Bir Bakış" **Türk Dili** (Ankara), No: 548 (1997), s. 113-121.
37. "Sibirya Türk Lehçe ve Ağızlarında Özbekçe Unsurlar: Baraba Tatar Ağzı Örneği" **Sibirya Araştırmaları** (Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi), ed. by Emine Gürsoy-Naskali. İstanbul: Simurg Yayınları, 1997; s. 83-93.
38. "Çağdaş Özbek Şiiri: 1920-1997" **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi** (Ankara), No: 1 (1997); s. 3-53.
39. "Çinli Bilginlerin Doğu Türkistan'daki Türk Varlığını Redetme Çabaları", **Doğu Türkistan'ın Sesi**, Sayı: 61-62 (2001), s. 21-23.
40. "Why Does Turkey Favor Regional Integration in the Transcaucasus?", in S. M. Antounian (Ed.), **The Transcaucasus Today: Prospects for**

Regional Integration. Yerevan: American University of Armenia, 1997; s. 63-66.

1996

41. "Turkish Languages and Studying Them" in **Bitig: Journal of the Turkish World** (The Netherlands), No: 11 (June 1996), s. 12-13.
42. "The Usage of the Term 'Uzbek' by Jadid Intellectuals and Writers Prior to the Soviet Period" in **Bitig: Journal of the Turkish World** (The Netherlands), No: 11, (June 1996), s. 11-12.
43. "Türkiye'nin Türk Dünyasına Açılımlında Nahçıvan Problemi" **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri I: Deđişen Dünya Dengeleri İçinde Askeri ve Stratejik Açidan Türkiye.** Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1996; s. 676-696 (with maps).

1994

44. "Yahya Kemal'in İstanbul'undan Abdullah Tukay'ın Kazan'ına Doğru" **Türk Edebiyatı** (İstanbul), No: 247 (1994), s. 40-45.
45. "Mağcan'ın Şiirlerinde Güneş, Ateş ve Alev" **Türk Edebiyatı** (İstanbul), No: 243 (1994), s. 34-37.

1993

46. "Türk Cumhuriyetlerinde Ortak Alfabe Birliđi" **Deđişim: Türkiye-Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinde Demokrasi ve Piyasa Ekonomisine Geçiş Süreci.** Ankara: Yeni Forum, 1993; s. 156-158.
47. "The Politics of Change and Continuity in Azerbaijan and Central Asia" **Bitig: Journal of the Turkish World** (Netherland), No. 7/8 (1993), s. 7-10.
48. "The Great Kazakh Poet Maghjan Jumabayuli's Poems" in **Kazakhstan** (Alma-Ata), No: 22 (02.06.1993), s. 7.
49. "Uzbek Poet Cholpan and His Poems" **Bitig: Journal of the Turkish World** (The Netherlands), No: 7-8, (1993), s. 12-13.
50. "Çolpan'ın Şiirlerinde Tabiat ve Hürriyet Duygusu," **Türk Edebiyatı** (İstanbul), No: 242 (December 1993), s. 41-45.
51. "Yahya Kemal'in Şiirine İlmî Saygımız Yeterli mi?" **Türk Edebiyatı**, (İstanbul), No: 238 (August 1993), s. 51-53.

1992

52. "Eski İpek Yolundan Yeni Barış Yoluna" **Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları.** (ed. by Aydın Yalçın) Ankara: Yeni Forum, 1992; s. 279-282.

1991

53. "Yüreğinde Mekân Tutmuş Kul: Özbek Şairi Erkin Vahidov'un Şiirleri" **Türk Edebiyatı** (İstanbul), No: 217 (1991), s. 20-22.

54. "Türk Sarayındaki Nâdir Eser" [in Uzbek] **Özbekistan Edebiyatı ve San'atı** (Taşkent), 20 December 1991, s. 5.

1990

55. "Özbekler, Özbekçe ve Özbek Edebiyatı" **Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi**, içinde, Vol. 7 (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), s. 756-768.

1989

56. "The Importance of Turkistani Languages for the Study of Central Asian Culture" **Doğu Türkistan'ın Sesi/Voice of Eastern Turkistan** (İstanbul), No: 6 (1989); s. 39-42.
57. "Birlik Stages Another Demonstration in Tashkent" (with Annette Bohr) **Report on the USSR** (Munich), Vol. 1, No. 24 (1989), s. 16-17.
58. "Appeal to the People of Farghana" **Report on the USSR** (Munich), Vol. 1, No. 24 (1989), s. 26-27.
59. "Özbekistan Devlet Marşı'nın Değiştirilmesi İsteniyor" **Türk Kültürü** (Ankara), No: 320 (1989), s. 705-709.
60. "Demonstrations by Uzbek Popular Front" **Report on the USSR** (Munich), Vol. 1, No. 17 (1989), s. 13-15.
61. "Press Watch on Central Asia," (with Annette Bohr) **Report on the USSR** (Munich), Vol. 1, No. 11 (1989), s. 26-28.
62. "Uzbek Students Call for Uzbek to Be Made the Republican State Language," **Report on the USSR** (Munich), Vol. 1, No. 8 (1989), s. 21-22.
63. "Birlik's Second Congress Decides on Conciliation with Authorities," **Report on the USSR** (Munich), Vol. 1, No. 7 (1989), s. 12-14.
64. "Özbekistan Tabiatı, Mânevî ve Maddî Varlıklarını Muhafaza Ediş Birlik Hareketinin Umumî Programı" **Türkistan** (İstanbul), No: 7 (1989), s. 34-38.
65. "Central Asian Notebook" (with Annette Bohr) **Report on the USSR** (Munich), Vol. 1, No. 6 (1989), s. 21-24.

1988

66. "Orta Asya'da Yasaklanmış Türkçe Eserler" **Türk Dünyası Tarih Dergisi** (İstanbul), No: 13 (1988); s. 23-29.

1987

67. "Bugüne Kadar Bilinmeyen Bir Türk Lehçesi: Harezmi Edebî Dili (1920-1924)" **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), 1. Türk Dili** (2. Cilt). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, 1987; s. 77-87.
68. "Türkistan'da Türk Subayları: 1918-1923" (in 11 parts) **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, No: 1-11 (İstanbul, 1987). Toplam 48 sayfa, fotoğraflar.

1986

69. "Türkistan Türk Edebiyatında Modern Hikaye ve Romanın Doğuşu", **Türklük Araştırmaları Dergisi** (Marmara Üniversitesi) No: 2, 1986 (İstanbul, 1987), s. 145-154.
70. "Türkistanlı Bilgin Abdurrauf Fıtrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri" **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983**. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1986; s. 101-112.
71. "The Teaching of Native Languages at Russian Schools in Central Asia and Azerbaijan" **Radio Liberty Report** (Munich), 27 January 1986; s. 1-6.

1985

72. "28.inci Altayistler Konferansı Hakkında" **Türk Kültürü** (Ankara), No: 269 (1985), s. 55-60.
73. "Türkistanlı Dilci Halid Said'in Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Grameri" **Türk Kültürü** (Ankara), No: 266 (1985), s. 28-37.
74. "Yusuf Khass Hajib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes, translated by Robert Dankoff" [Kitap Tanıtımı] **Türklük Araştırmaları Dergisi** (İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi), Sayı 1 (1984), s. 345-346.
75. "Recent Uzbek Poems Deal With Tragic Fate of Crimea" **Radio Liberty Research/PS** (5 September 1985), s. 1-5.
76. "An 'Unofficial' Mulla Sentenced in Uzbekistan" **Radio Liberty Research** (Munich), No. 184 (1985), s. 1-3.
77. "Muslim and Turkic Peoples of China in 1982 Census Data" (with Nigar Kocaoğlu) **Radio Liberty Research/PS Report** (Munich), 28 January 1985, s. 1-4.

1984

78. "Çağdaş ve Tarihî Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü", **Türk Kültürü** (Ankara), No: 257 (1984), s. 5-13.
79. "Bir Özbek Şairinin Bahçesaray'a Ağıtı" **Türk Kültürü** (Ankara), No: 251 (Mart 1984), s. 51-52.
80. "Doğu Türkistan Tarihi Hakkında Hindistan'da Bulunan Önemli Bir Elyazma Eser / An Important Manuscript on the History of Eastern Turkistan" **Doğu Türkistan'ın Sesi / The Voice of Eastern Turkistan** (İstanbul), Vol. 1, No. 4 (1984), s. 115-117.
81. "Uzbek Scholar Criticizes Indifference Towards National Culture" **Radio Liberty Research**, No. 85 (1984), s. 1-3.
82. "Islam in the Soviet Union" in **Journal Institute of Muslim Minority Affairs** (Jeddah, Saudi Arabia), Vol. 2, No. 3 (1984); 145-152.
83. "Debate on Persistence of Religious Customs in Uzbekistan" **Radio Liberty Research**, No. 388 (1984), s. 1-3.

84. "The Print Runs of Republican Literary Journals: A Case of Discrimination?" **Radio Liberty Research**, No. 224 (1984), s. 1-11.
85. "The Chairmanships of the State Security Committees of the Soviet Muslim Republics" **Radio Liberty Research**, No. 34 (1984), s. 1-5.

1983

86. "What Are the Most Important Traditional, Reformist, and Revolutionary Attitudes of Central Asians Towards Their Own Societies Today?" in **Conference on the Study of Central Asia**. (ed. by David Nalle) Washington, D.C.: Kennan Institute for Advanced Russian Studies, 1983; s. 15-27.
87. "Kazakh Writer İlyas Esenberlin," **Central Asian Survey**, Vol. 2, No. 3 (November 1983), s. 1-3.
88. "Noted Writer of Kazak Historical Novels Dies" **Radio Liberty Research**, No. 387 (1983), s. 1-4.
89. "Conferences of Writers of Asian and African Countries" **Radio Liberty Research**, No. 384 (1983), s. 1-5.
90. "Recent Reports on Activities of Living Muslim 'Saints'in USSR" **Radio Liberty Research**, No. 346 (1983), s. 1-5.
91. "Muslim Chain Letters in Central Asia" **Radio Liberty Research**, No. 313 (1983), s. 1-4.
92. "Propaganda Against Religious Fasting in Soviet Central Asia" **Radio Liberty Research**, No. 246 (1983), s. 1-4.

1981

93. "Aybek" in **Encyclopedia of World Literature in the 20th Century**. Vol. I (New York: F. Ungar Publishing, 1981); s. 161-162.
94. "Duwlat-uli" in **Encyclopedia of World Literature in the 20th Century**. Vol. I (New York: F. Ungar Publishing, 1981); s. 607.

1976

95. "Türkistan'da Cedit Okulları" **Hür Türkistan İçin** (İstanbul), No: 6 (1976), s.3-4.

1971

96. "Esir Türk Ülkelerinde Kültür Emperyalizmi ve Millî Uyanış" **Türk Kültürü** (Ankara), No: 101 (1971), s. 74-78.

1970

97. "Behçet Necatigil'in Solgun Gülü" **Yeni Edebiyat** (İstanbul), No: 10, Ağustos 1970, s. 23-27.
98. "1960 Kuşağı Şairleri" **Yeni Edebiyat** (İstanbul), No: 8, Haziran 1970, s. 9-10, 35.
99. "Kutadgu Bilig'de Pişmanlık Duygusu" **Türk Dünyası** (İstanbul), Sayı: 16: (1970), 20-21.

1966

100. "Şair Başaran Üzerine" **Yordam** (Ankara), No: 4, April 1966, s. 29-30.

**К ПРОБЛЕМЕ НЕБНОЙ ГАРМОНИИ ГЛАСНЫХ
В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ¹**

**TO THE PROBLEM OF PALATINE HARMONY OF VOWELS IN THE
UZBEK LANGUAGE**

Т. КОДЖАОГЛУ*

Резюме

Уже много лет в научных исследованиях ведутся споры касательно фонетики узбекского языка. В работах Абдураифа Фитрата, увидевших свет в 1923-1930 гг., и в работе А.фон Габайна, написанной в 1945 г., доказывалось, что в узбекском языке имеется 9 гласных фонем. Несмотря на то, что в советский период узбекский алфавит и написание претерпели значительные изменения, в настоящий момент появилось достаточно доказательств ученых, указывающих на то, что в узбекском языке имеется 9 гласных фонем и, как и в других тюркских языках присутствует сингармонизм гласных. Данная работа посвящена именно этой проблеме.

Ключевые слова: Узбекский язык, гласные звуки, алфавит, орфография, языковая политика.

SUMMARY

The vowel sounds of Uzbek have been a continuous debate in Turkish studies. Earlier Abdurauf Fitrat in 1923-1930 and A. von Gabain in 1945 in their works stated the existence of nine vowels in Uzbek. In spite of the various alphabet and orthographic changes in Uzbek during the Soviet period, many scholars later have started to claim that Uzbek lacks nine vowels and sound harmony like other Turkic languages. The present article contests these claims.

Key words: Uzbek, vowels, vowel harmony, alphabets, orthography, language politics.

Введение

Среди тюркских языков один из наиболее непоследовательных письменных языков с точки зрения изображения гласных и соответствия их закону небной гармонии гласных (палатальной аттракции), это узбекский язык. За то время пока тюркские народы

¹ В научном мире до сих пор продолжают дискуссии о том, верно ли утверждение, что в узбекском языке 9 гласных фонем, и соблюдается ли в этом языке закон небной гармонии гласных. Данная статья представляет собой переработанную и дополненную версию статьи, опубликованной в книге: Timur Kocaoglu, "Türkbilim (Türkoloji)'de Özbekçenin Ünlü Sesleri ile Büyük Ünlü Uyumu Sorunu Üzerine" Türklük Biliminin Ulu Çınarı Zeynep Korkmaz Armağanı (Editör: Leyla Karahan). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2017; s. 231-255.

* кандидат филологических наук, профессор, университет штата Мичиган, Мичиган-США.

PhD in Philology, Professor, Michigan State University, Michigan, USA.

E-mail: tkocaoglu@gmail.com

находились в составе Советского Союза (1923-1991), трижды была произведена смена алфавита среди тюркских народов; узбекский же народ свой алфавит сменил 4 раза. Среди прочих изменений, проведенных под влиянием советской языковой политики, из узбекского алфавита были изъяты 3 буквы, изображавшие 3 гласные фонемы, а также были приняты орфографические правила, нарушающие закон сингармонизма. После распада Советского Союза и образования независимой Республики Узбекистан, в 1995 году был принят новый узбекский алфавит. В нем опять были допущены ошибки в вопросе выражения гласных и согласных фонем узбекского языка теми или иными буквами. В результате этого некоторые туркологи стали неверно определять состав гласных фонем и принципы сингармонизма в узбекском языке.

Однако еще узбекский лингвист А. Фитрат в своем учебнике «Sərf», по которому учились дети в школах Узбекистана в 1923-1930 гг., и немецкий ученый А. фон Габайн в своем труде «Özbekische Grammatik», опубликованном в 1945 г., определили, что узбекский язык включает 9 гласных фонем и что закон сингармонизма последовательно соблюдается. В последующих работах изыскания данных ученых учтены не были. Без детального исследования важных научных трудов А. Фитрата и А. фон Габайн, упомянутых выше, нельзя дать верное описание фонологической системы узбекского языка. В данной работе дается описание политических и языковых (алфавитных, разговорных и орфографических) изменений на территории Средней Азии, а также результаты анализа опубликованных в Турции и в мире научных работ по фонологии узбекского языка, начиная с трудов А. Фитрата и А. фон Габайн.

Место узбекского языка среди тюркских и его развитие

Узбекский язык вместе с современным уйгурским языком входит в карлукскую группу тюркских языков. На протяжении веков на территории Средней Азии, называвшейся Туркестаном (включая западный и восточный Туркестан), главенствовали следующие виды тюркских языков: 1. древнетюркский (язык орхоно-енисейских памятников), VIII – IX вв.; 2. древнеуйгурский язык, VIII - XII вв.; 3. караханидский (хаканский) язык, X – XII вв.; 4. хорезмский язык, XII – XIII вв.; 5. чагатайский язык, XIV – XX вв.

Период с конца XIX в. и по конец первого десятилетия XX в. считается периодом, когда был совершен переход с письменного

чагатайского языка на современный письменный узбекский язык. В Туркестане в этот же период начала развиваться современная форма письменного казахского языка. Однако узбекский письменный язык (во времена Российской империи именовавшийся как «сартский»), в отличие от казахского письменного языка, в основе которого лежали диалекты разных казахских племен, в основе своей опирался на письменную систему чагатайского языка. В формировании современного узбекского письменного языка в 1900-1923 гг. существенную роль имел выпуск книг, газет и журналов узбекской интеллигенцией. Из числа писателей и поэтов особенно большой вклад в становление современного узбекского письменного языка внесли А. С. Чулпан (1897-1938) и А. Фитрат (1886-1938), написавшие большое число стихотворений, рассказов и пьес.

В это же время происходят важные изменения, с одной стороны, в политике, а с другой стороны, в сфере алфавита и системы письма. Политические перемены заключаются в том, что в результате коммунистического переворота в 1917 г. перестает существовать Российская империя, и ей на смену организовывается советское правительство. В период 1917-1922 гг. продолжается военное противостояние между красными (большевиками) и белыми. Большевики, надеясь привлечь на свою сторону нерусские народы, в частности мусульманские, распространили среди этих народов призыв защищать свои политические права. Тюркские народы, доверившись этому призыву, подписанному В. И. Лениным и И. В. Сталиным, создали свои независимые республики силами своих автономных правительств. В 1917-1918 гг. свою деятельность осуществляла директория (совет директоров) крымских татар, в 1918-1919 гг. – Временное Всероссийское правительство («Уфимская директория»), в 1917-1918 гг. – правительство автономного Туркестана (Кокандская автономия), в 1917-1919 гг. – правительство Алаш-Орды, в 1918-1920 гг. – республика Азербайджан, в 1920-1923 гг. – Бухарская республика, в 1920-1923 гг. – Хорезмская республика. В 1918 г. на севере Туркестана было объявлено о создании Туркестанской АССР, существование которой продлилось до 1924 г. [1].

В условиях такой политической неразберихи хорезмский язык, входящий в огузскую группу тюркских языков, в 1920-1923 гг. использовался в качестве письменного языка в Хорезмской республике [2]. В это же время в Бухарской республике в качестве письменного

языка использовался так называемый язык тюрки, который по своим особенностям близок к современному узбекскому языку. Во всех остальных советских областях (за исключением этих двух республик), а именно: в Ташкенте, Самарканде, Андижане, Маргилане и в Коканде – в качестве письменного языка использовался узбекский. После 1920 г. на территориях современного Туркменистана, Казахстана, Киргизии и территориях, вошедших в их состав после 1925 г., в качестве письменных языков стали развиваться туркменский, казахский и киргизский. После образования Республики Таджикистан, в Душанбе и других областях в качестве письменного языка стал использоваться таджикский язык, принадлежащий к иранской ветви индо-иранских языков. Начиная с 1920-х гг., на территории современного Восточного Туркестана использовали уйгурский язык в качестве письменного (в 1949 г. Восточный Туркестан вошел в состав КНР, и был образован Синьцзян-Уйгурский автономный округ).

Алфавиты, которые использовались для узбекского языка

Одновременно с вышеописанными политическими переменами узбекский язык, как и другие тюркские языки, ожидали следующие изменения в языке и орфографии. В 1921 г. вместо основанного на арабской графике и использовавшегося в течение 600 лет классического чагатайского алфавита стал использоваться так называемый облегченный алфавит, основанный также на арабской графике, в котором отдельными буквами передавались значения 9 гласных фонем. Такие алфавиты в указанный период времени использовались и для казахского, киргизского и туркменского языков. В течение всего 6 лет, с 1921 г. по 1926 г. использовались такие облегченные, или реформированные алфавиты (последнее название вернее, так как предыдущая система письма была реформирована с целью передачи каждой из 9 гласных фонем отдельной буквой). В 1921-1926 гг. на этом облегченном узбекском алфавите было выпущено большое количество газет и журналов.

В 1926 г. на Всесоюзном первом тюркологическом съезде было принято решение о принятии общего латинизированного алфавита для всех тюркских народов, входивших в состав Советского Союза. В 1927 г. в Узбекистане и в других местах прошли заседания по этому вопросу, и с конца 1927 г. в Узбекистане начал использоваться общий (единый) тюркский латинизированный алфавит. Этот алфавит включал 9 букв для передачи 9 гласных фонем, а именно: а /a/, ә /ä/, е /é/, ь /ı/, і /i/, ө /ö/,

Т. Коджаоглу. К проблеме небной гармонии гласных в узбекском языке.

о /o/, у /u/, ү /ü/. Только в 1934 г. из алфавита были изъяты 3 гласные буквы: ь /i/, ө /ö/, у /ü/.

В 1938-1940 гг. унифицированный латинизированный алфавит, использовавшийся для всех тюркских языков на территории Советского Союза, был замещен алфавитами на основе кириллицы, созданными для каждого тюркского языка отдельно. В Узбекистане также с 1940 г. начал использоваться подобный алфавит на основе кириллицы, отличавшийся от всех прочих тюркских алфавитов, созданных на основе кириллицы. В этом алфавите не нашлось места для трех букв, изъятых из латинизированного алфавита в 1934 г. После этого узбекский алфавит поменялся еще раз. Последний узбекский алфавит был создан на основе латиницы, и он так же, как и предыдущий вариант, не передавал полностью вокальную систему узбекского языка. Состав гласных букв в этом алфавите отличался от количества гласных букв, входивших в состав латинизированного узбекского алфавита 27-ого г.

В рамках последнего узбекского алфавита, принятого в 1995 г., для выражения некоторых фонем была применена практика английского письма. Так, некоторые согласные фонемы такие, как /č/, /š/ и /ǰ/, на письме стали передаваться на письме двойными графемами: «ch», «sh» и «g'» соответственно. Данный алфавит, запутанный и сложный для чтения, включает 6 букв для передачи гласных фонем: о (/a/, в словах из русского языка - /o/), а (иногда /ä/, иногда /a/), е /e/, и /i/, о' /o/, у /u/. Согласные фонемы передаются посредством следующих букв: b /b/, j /dž/, ch /č/, d /d/, f /f/, g /g/, g' /ǰ/, h /h/, x /x/, k /k/, q /q/, l /l/, m /m/, n /n/, ng /ŋ/, p /p/, r /r/, s /s/, sh /š/, v /v/, y /y/, z /z/.

Пример некоторых слов, написанных с помощью этого алфавита: O'zbek (/özbek/ - узбек), Ona (/ana/ - мать), ishchi (/išč'i/ - рабочий), qiz (/qiz/ - девочка), o'lim (/ölim/ - смерть), og'ir (/ağir/ - тяжелый).

А. Фитрат и узбекский вокализм

Первый узбекский лингвист А. Фитрат создал не только первую, но и одну из самых важных работ в сфере узбекского языкознания. Книга «Sərf: Өзвək tili qaydalarъ toʻgʻrusьda bir təşrivə» (Грамматика: опыт изучения правил узбекского языка), подготовленная им в 1923 г., является первой грамматикой узбекского языка. В 1923-1930 гг. этот труд переиздавался шесть раз. Информация

о трех из этих шести изданий представлена ниже, а также в приложении. Копии доступных изданий:

А) Издание 1925 г. реформированным арабским алфавитом (на доступной копии год и место издания не указаны, 1925 г. указан ориентировочно):

Фитрат А. Грамматика: опыт изучения правил узбекского языка. 3-е издание. – (?): Издательство Академии наук, 192?;

Б) Издание 1927 г. реформированным арабским алфавитом:

Фитрат А. Грамматика: опыт изучения правил узбекского языка. 5-е издание. – Самарканд-Ташкент: Государственное издательство Узбекистана, 1927 (фотографии обложки оригинала и примеры текста из книги представлены в приложении – рис.01-02);

В) Издание 1930 г. тюркским унифицированным латинизированным алфавитом.

Фитрат А. Грамматика: опыт изучения правил узбекского языка. 6-е издание. – Самарканд-Ташкент: Государственное издательство Узбекистана, 1930 (фотографии обложки оригинала и примеры текста из книги представлены в приложении – рис.03-04).

Последний раз данная книга была опубликована в 1930 г. Затем этот труд был запрещен, а его автор А. Фитрат – расстрелян в 1938 г.

В изданиях, написанных реформированным арабским алфавитом, указаны следующие гласные буквы: $\text{ا} /a/, \text{ه} /e/, \text{و} /o/, \text{ۇ} /u/, \text{ي} /i/, \text{ى} /i/$. В издании же 1930-го г., написанного латинизированным алфавитом, показаны девять гласных букв, а именно: $a /a/, \text{э} /a, \text{ä/, u /u/, y /ü/, \text{ө} /ö/, \text{о} /o/, \text{е} /é/, \text{ь} /i/, \text{і} /i/$.

В 2006 г. было опубликовано собрание трудов А. Фитрата, во втором томе которого выделено место и для «Грамматики» [3, 140-175].

Согласно изданию «Грамматики» 1930 г. 23 согласных буквы, включенные в состав унифицированного алфавита, имели следующий вид:

А) буквы, схожие с буквами турецкого алфавита: $d /d/, f /f/, g /g/, h /h/, k /k/, l /l/, m /m/, n /n/, p /p/, r /r/, s /s/, \text{ş} /š/, t /t/, v /v/, z /z/$;

Б) буквы, внешне схожие с буквами турецкого алфавита, но передающие фонемы, отсутствующие в фонологической системе турецкого языка: $\text{ç} /dž/, \text{ç} /č/, j /y/$;

В) буквы, отсутствующие в турецком алфавите: $v /b/, \text{ŋ} /ğ/, \text{ŋ} /ŋ/, q /q/, x /x/$.

В публикациях, сделанных арабской графикой, присутствует всего шесть гласных букв, в то время как в издании 1930 г. сказано о наличии девяти гласных букв. Это связано с тем, что буква *ə* использовалась для передачи фонем /o/ и /ö/, *ž* - /u/ и /ü/, с помощью буквы *ə* также передавалось две фонемы: /é/ и /ä/.

Кроме того, в каждом из изданий «Грамматики» А. Фитрат утверждает о последовательном соблюдении небной гармонии гласных в узбекском языке. Так, исследователь пишет:

«Твердость – мягкость

Наш язык является одним из ответвлений тюркского языка. Основные тюркоязычные особенности сохраняются и в нашем языке. Так же как и в других ответвлениях тюркского языка, слова в нашем языке делятся на две группы: твердые и мягкие. Подтверждение этому мы находим как в старых рукописях, так и в языке деревенских жителей. Несмотря на то, что под влиянием персидской литературы и говора, которому обучают в медресе, принцип данной гармонии нарушен в языке городских жителей, нельзя утверждать о полном отсутствии данной гармонии в нашем языке» [4, 11].

Далее, чтобы подтвердить свою точку зрения, А. Фитрат приводит следующее четверостишие узбекского поэта Чулпана Абдулхамида Сулеймана оглы (Юнусова):

Qolimda soñǵı taş qaldı
Köñilde soñǵı intilmek
Közimde soñǵı yaş qaldı
Küçimde soñǵı talpınmaq¹.

Как видно из данного стихотворения, к слову с мягкой основой /*intil-*/ добавлено мягкое окончание /*-mek*/, с твердой основой /*talpın-*/ - твердое окончание /*-maq*/, к твердой основе /*qolim*/ добавлено твердое окончание /*-da*/, к мягким основам /*köñil*/, /*közim*/, /*küçim*/ - мягкое окончание /*-de*/, Однако позже в узбекских текстах, написанных кириллицей и современной латиницей, во всех случаях добавляется твердое окончание, например, /*intilmaq*/, /*talpınmaq*/, Важно отметить,

¹Оригинальная запись стихотворения арабской графикой представлена в приложении (рис. 02), в тексте приводится транскрипция.

что выше указанное четверостишие поэта Чулпана приведено только в изданиях «Грамматики» 1925 и 1927 гг., написанных арабской графикой; в латинском издании 1930 г. и в публикации 2006 г. оно отсутствует. По всей вероятности, это связано с тем, что в 1928-1930 гг. усилилась критика творчества поэта со стороны коммунистической партии.

А. фон Габайн и узбекский вокализм

Спустя 15 лет после того, как узбекский лингвист А. Фитрат в своем труде «Грамматика» заявил о наличии 9 гласных фонем и соблюдении небной гармонии гласных в узбекском языке, немецкий лингвист А. фон Габайн дала более детальное описание этих особенностей узбекского языка в первом труде об узбекском языке, написанном на немецком языке, под названием «*Özbekische Grammatik*» (Узбекская грамматика – Лейпциг, 1945).

А. фон Габайн пишет: «В письменном узбекском языке, как и в его туркестанском диалекте, присутствует 9 гласных фонем». Буквы, обозначающие эти фонемы, следующие: а /a/, ә /ä/, е /é/, и /i/, ь /l/, о /o/, ө /ö/, у /u/, ү /ü/. Что касается гармонии гласных, то А. фон Габайн утверждает следующее: «Как и во всех тюркских языках, в узбекском письменном языке соблюдается закон сингармонизма». По словам исследователя, лишь в некоторых узбекских диалектах, оказавшихся под влиянием фарси, переднеязычные (мягкие) /ö/, /ü/ и /ä/ могут встречаться рядом с заднеязычными (твердыми) /o/, /u/ и /a/ [5, 20].

В своем исследовании А. фон Габайн опирается на три основных источника:

1. труд «Грамматика» А. Фитрата; А. фон Габайн отмечает, что пользовалась 4-ым изданием данной книги, выполненным арабской графикой в 1926 г., и 6-ым изданием, вышедшим в 1930 г. и выполненным латинизированным алфавитом;
2. узбекские произведения (стихотворения, проза, заметки), опубликованные в 1926-1934 гг. латинизированным алфавитом; их описание приводится в списке литературы «Узбекской грамматики» (№ 191-194);
3. Голосовые записи одного из организаторов Туркестанского легиона Вели Каюм-хана, узбекских мыслителей, писателей и поэтов, во времена Второй мировой войны сражавшихся за Советский Союз и попавших в немецкий плен Момина, Равшана и доцента Ахжана [5, VI].

Е. Д. Поливанов и узбекский вокализм

В то же время, когда в школах Узбекистана для преподавания узбекского языка использовалась «Грамматика» А. Фитрата (1923-1930 гг. издания), русский лингвист Е. Д. Поливанов (1891-1938 гг.) в Ташкенте и Москве опубликовал два труда: «Введение в изучение узбекского языка» (1925) и «Краткая грамматика узбекского языка» (1926). Этот ученый был первым, кто исследовал диалекты узбекского языка в Узбекистане и за его пределами. По мнению Е. Д. Поливанова, в узбекских диалектах, оказавшихся под меньшим влиянием фарси, законы сингармонизма сохраняются [6]. Однако к 1930 г. увеличилось давление советской власти на этого исследователя. О наличии политического давления становится ясно из работ ученого. Так, в книге «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык», опубликованной в 1933 г., Е. Д. Поливанов указал на то, что панкюркисты хотят, чтобы узбекский письменный язык был организован согласно гармонии гласных; на конференции был задан вопрос, соблюдается ли гармония гласных в узбекском языке, на который панкюркисты ответили положительно [7, 38-39].

Несмотря на то, что Е. Д. Поливанов не называет поименно носителей идей панкюркизма, известно, что ими считались, в том числе местные лингвисты и мыслители типа А. Фитрата и Элбека Машрыка Юнусова (1898-1939 гг.). То, что такой хороший специалист, как Е. Д. Поливанов как минимум на 5 страницах из 45 возвращается к теме «переворота 1917 г., оппозиции и панкюркизма», дает представление читателю о давлении, оказываемом советской властью. Несмотря на то, что в своей работе исследователь высказался в рамках официальной точки зрения, в ходе чисток, учиненных И. В. Сталиным, он был расстрелян (в 1939 г.) так же, как и Фитрат, Элбек и Чолпан.

Х.-С. Ходжаев и узбекский вокализм

Узбекский исследователь Халид-Саид Ходжаев, живший в Азербайджане, в своей работе «Сравнительная грамматика османского, узбекского и казахского языков» (Баку, 1926) также считал, что в узбекском языке соблюдаются правила сингармонизма. В качестве примера он привел спряжение глагола «видеть»: köermeren, köerersen, köer, köerermiz, köersiz, köerler. Более детальный анализ данной работы содержится в статье, опубликованной в 1985 г. [8]. Х.-С. Ходжаев также был убит в 1937 г.

А. Н. Кононов и узбекский вокализм

Русский тюрколог А. Н. Кононов в 1960 г. опубликовал труд под названием «Грамматика современного узбекского литературного языка» (Москва-Ленинград). В разделе «Гласные фонемы» он указал, что в узбекском письменном языке есть шесть гласных фонем, которые на письме передаются семью буквами: и /i/, э-е /e/, а /ä/, о /a/, у /u/, ў /o/ [9, 15]. Однако далее А. Н. Кононов, противореча самому себе, пишет, что буква «и» в некоторых словах может произноситься твердо /i/, а буквы «у» и «ў» - мягко /ü/ и /ö/ [9, 16-17]. Несмотря на это, исследователь настойчиво отмечал, что /o/ - /ö/, /u/ - /ü/, /i/ - /i/ являются фонемами фонем /o/, /u/ и /i/ [9, 20]. Именно этим А.Н. Кононов объясняет отсутствие гласных букв для /i/, /ü/ и /ö/ в узбекском алфавите, созданном на основе кириллицы.

В части, посвященной смене системы письменности для узбекского языка с арабской графики, реформированной арабской графики и латинской графики, отмечает, что латинизированный алфавит, разработанный в 1926 г. и официально принятый в 1928 г., был создан под влиянием диалектов узбекского языка, сохранивших явление сингармонизма, и по этой причине он вызывал много сложностей на письме [9, 59]. Данное утверждение вызывает много вопросов. Согласно ему, большинство узбекского населения утратило способность соблюдать правило сингармонизма, и привыкнуть писать в соответствии с этим правилом узбекам сложно. В этом утверждении видны политические происки советского руководства. Советское правительство было заинтересовано в том, чтобы отдалить узбекский язык от тюркских и приблизить его к фарси. Приняв за исходный материал диалекты Ташкента, Самарканда и Бухары, которые испытали на себе наибольшее влияние фарси и являются наименее распространенными среди узбекских диалектов, советское правительство постаралось привести фонологическое содержание узбекского языка к состоянию такового фарси за период с 1930 г. по 1990 г.

Наиболее интересной особенностью «Грамматики современного узбекского литературного языка», опубликованной А. Н. Кононовым в 1960 г., является то, какое место в ней занимают исследования А. Фитрата (1923-1930), Е. Д. Поливанова (1925-1926) и А. фон Габайн (1945). В списке литературы содержатся ссылки на работы А. Джафароглу, Ю. Эмре, Ж. Дени, то есть таких авторов, которые не

имеют совершенно никакого отношения к узбекскому языку, при этом отсутствует малейшее упоминание о работах выше указанных исследователей. Это обстоятельство не может быть результатом забывчивости, это пример идеологического вмешательства. Советская цензура, преследовавшая целью нераспространение информации о данных работах, по всей вероятности, просто не одобрила упоминание о них в списке литературы. При этом, не все работы выше упомянутых исследователей не приведены в книге А. Н. Кононова. Так, в рассматриваемой работе имеется ссылка на труд А. фон Габайн «Alttürkische Grammatik» (Древнетюркская грамматика – Лейпциг, 1950) [9, 5] и на труды Е. Д. Поливанова: Русская грамматика в сопоставлении с узбекским языком – Ташкент, 1933; Фонетические конвергенции // Вопросы языкознания. – М. – 1957. - № 3. – С. 77-83 (данная работа была опубликована уже после расстрела Е. Д. Поливанова) [9, 61].

Э. Аллворт и советская языковая политика

На сегодняшний день проведены различные исследования в области советской языковой политики, разделявшей нерусские народы [10; 11; 12; 13]. Американский историк, специалист в области центрально-азиатских исследований Э. Аллворт доступно описывает принципы советской политики, стремившейся нарушить языковую гармонию узбекского языка. Так, он пишет, что «вместе с уменьшением национальной поддержки в вопросе вокального состава узбекского языка начались процессы по созданию нового узбекского алфавита. В 1929 г. на съезде в Самарканде вокальная система туркестанского диалекта узбекского языка не была одобрена, в 1934 г. на съезде в Ташкенте из латинизированного узбекского алфавита было изъято 4 буквы и, таким образом, 9 гласных фонем стали передаваться на письме 5 буквами. Это помогло изъять из обращения упоминание о наличии сингармонизма в узбекском языке. За основу узбекского письменного языка был принят хорошо известный русским ташкентский диалект, подвергнувшийся сильному влиянию со стороны фарси. Это еще дальше отдалило узбекский язык от прочих тюркских языков. В действительности, это был шаг, подтолкнувший национальную узбекскую интеллигенцию выступать против ташкентского диалекта, впитавшего особенности многих языков. Однако Ташкент, обрусев, занял место культурного центра советского Узбекистана» [10, 173-174].

Важно отметить, что А. Фитрат, утверждавший о наличии 9 гласных фонем и о последовательном соблюдении небной гармонии гласных в узбекском языке, был родом из Бухары, диалект которой оказался под значительным влиянием фарси. Представители писателей и мыслителей эпохи джадидского движения Элбек (1898-937) и Боту (1904-1938) были родом из Ташкента, диалект которого также претерпел влияние фарси; а знаменитый узбекский поэт Абдулхамид Чулпан родился и вырос в городе Андижан. Откуда бы ни были родом видные деятели и представители узбекской интеллигенции того периода, все они высказывались за необходимость создания системы письма, основанной в том числе на принципе 9 гласных фонем и соблюдении закона сингармонизма. Большинство тех, кто высказывал такие идеи, было расстреляно в 1937-1940 гг., часть – была заключена в тюрьмы и провела остаток жизни в трудовых лагерях. Избавившись таким образом от тех, кто высказывал неугодные политической партии идеи, советская власть провела языковую политику в отношении узбекского языка по своему запланированному курсу.

Публикации на тему узбекского языка в Германии во время Второй мировой войны и после нее

В 1934 г. из состава узбекского латинизированного алфавита, созданного в 1928 г., было изъято несколько букв. Однако после Второй мировой войны были опубликованы узбекские издания с 9 гласными буквами. Дело в том, что во время войны представители тюркских народов попали в немецкий плен, и немецкой властью был создан Туркестанский легион. Казахские, киргизские, узбекские и туркменские писатели и мыслители, оказавшиеся в его составе, стали выпускать газету «Ени Туркестан» и журнал «Эдебият» во время войны. В этих, а также других изданиях латинизированным алфавитом печатались стихи и рассказы на казахском, киргизском, узбекском и туркменском языках. При этом система письма, использовавшаяся для печати статей на узбекском языке, включала 9 гласных букв. В Германии же журнал под названием «Милли Туркестан», опиравшийся на такую же систему письма, продолжил публиковаться и после войны, до 1970-х гг. Это обстоятельство доказывает наличие 9 гласных фонем в узбекском языке [14; 15].

Иностранные тюркологи об узбекском языке

Такие известные исследователи, как Ч. Бидуэлл, А. Собер, С. Вурм, К. Г. Менгес и Г. Бошотен, опубликовавшие свои работы в 1955-1998 гг., указывают, что в узбекских диалектах, попавших под влияние фарси, отсутствуют гласные /i/, /ii/ и /ö/ и не соблюдается небная гармония гласных, однако это совсем нехарактерно для узбекских диалектов, которые не испытали на себе такого влияния фарси, в них присутствуют 9 гласных фонем и соблюдается закон сингармонизма [16; 17; 18]. Среди указанных работ наиболее интересная принадлежит А. Соберу, лингвисту, специализирующемуся на дравидийских языках и языках американских индейцев. В 1963 г. он опубликовал работу под названием «Uzbek Structural Grammar» (Узбекская структурная грамматика), в которой, опираясь на говор двух узбекских интеллигентов, проживающих в США, но говорящих в соответствии с ташкентским диалектом, проанализировал вокализм узбекского языка. Так, он определил, что наряду с фонемой /i/ существует аллофон /i/, наряду с фонемой /i/ - 3 аллофона /i/, и у фонем /e/, /é/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ также существует 3-5 аллофонов [19, 14-21]. Мы не будем вдаваться в более детальное описание данной работы, так как это выходит за рамки поставленных нами задач. Однако отметим, что открытия, сделанные А. Собером, подтверждают наличие 9 гласных в узбекском языке.

Американский тюрколог, венгр по происхождению А. Бодроглигети в первом томе своего двухтомного труда «Modern Literary Uzbek» (Современный литературный узбекский), опубликованного в 2002 г., опираясь на узбекские системы письма, основанные на кириллице и латинице, утверждает о наличии 6 гласных фонем в узбекском языке. Однако, приводя примеры слов, включающих гласные «i», «o» и «u», отмечает, что каждая из этих гласных букв выражает по два звука: один мягкий и один твердый [20, 30-37]. Если это указание соответствует действительности, то эти шесть фонем вместе с тремя фонемами /a/, /e/ и /é/, как раз и составляют основу узбекского вокализма из 9 фонем. В своей работе А. Бодроглигети также не упоминает о трудах А. Фитрата, Е.Д. Поливанова и А. фон Габайн.

Исследования узбекского языка узбекскими учеными после А. Фитрата

В течение многих лет после выхода в свет книги А. Фитрата «Грамматика», в школьных и вузовских учебниках узбекского языка информация была представлена так, что в узбекском языке есть только 6 гласных фонем: /a/, /e/, /é/, /i/, /o/, /u/ - и не соблюдается закон сингармонизма. После того как А. Фитрат был расстрелян в 1938 г., его работы были запрещены цензурой. Последующие поколения не имени представления о трудах этого выдающегося тюрколога.

Только в 1980 г. была опубликована первая работа под названием «Современный узбекский литературный язык». Авторы этого учебника Ш. Шаабдурахманов, М. Аскарлова, А. Хажиев, И. Расулов и Х. Данияров описывают вокализм узбекского языка так, как это давно уже не позволялось делать в Советском Союзе. По всей вероятности, в результате привычки, сложившейся в советский период, авторы учебника начинают анализ вокализма, как и прежде, с 6 фонем: «В современном узбекском языке есть шесть гласных фонем: /a/, /ä/, /i/, /e/, /o/, /u/ [21, 48]. Такое мнение возникает от того, что в узбекском алфавите имеется лишь 6 гласных букв, однако буква «и» изображает и переднеязычную фонему /i/, и заднеязычную /i/, буква «ё» обозначает и переднеязычную /ö/, и заднеязычную /o/, «у» - и переднеязычную /ü/, и заднеязычную /u/» [21, 50-54]. Таким образом, в части под названием «Произношение гласных» дается информация о наличии 9 гласных фонем в узбекском языке.

На страницах 71-77 этого учебника дается описание понятия сингармонизм. В этом разделе в частности сказано, что в некоторых диалектах узбекского языка небная гармония гласных сохранилась, а в некоторых оказалась утраченной.

После обретения Узбекистаном независимости, было опубликовано много работ, посвященных узбекскому языку. Одна из них – «Hozirgi o'zbek adabiy tili» (Современный узбекский литературный язык) Ш. Рахматуллаева, написанный латинизированным алфавитом и опубликованный в 2006 г. Автор, исходя из того, что в современном узбекском алфавите присутствует лишь 6 гласных букв, считает, что в современном узбекском языке также имеется шесть гласных фонем [22, 12]. Однако далее автор приводит интересное дополнение:

«В древнетюркском языке гласные буквы зачастую обозначали две фонемы: твердую и мягкую, например, /i/ - /i/, /u/ - /ü/, /o/ - /ö/.

Такой подход зачастую сохраняется и во многих современных тюркских языках. В узбекском языке эта особенность проявляется себя в таких словах, как /*bol-*/ - /*böl-*/ и /*uč-*/ - /*üč-*/ . В других диалектах эта особенность потеряла свою силу, поэтому не отмечается особым образом на письме» [22, 16].

Такое объяснение весьма спорно. Судя лишь по буквенному составу алфавита того или иного языка, нельзя определить его вокализм. Например, при изучении текстов, написанных османским языком, использовавшимся в XVI-XX вв., фонемы, передаваемые буквой *ö*, в латинизированных транскрипциях изображают буквами «o» или «ö». В османском языке фонемы /*i/* - /*u/*, /*ö/* - /*o/*, /*ü/* - /*u/* обозначались одной буквой. При этом никто не осмеливается заявить, что, так как в османском алфавите нет отдельных букв для передачи фонем /*i/*, /*ö/* и /*ü/*, значит, в турецком языке XVI-XX вв. и фонем таких не было. В такой же ситуации оказались и фонемы узбекского языка после принятия изменений в латинизированный алфавит в 1934 г. и замены его алфавитом на основе кириллицы в 1938 г. В этих вариантах узбекского алфавита не было букв для выражения фонем /*i/*, /*ö/* и /*ü/*, но, основываясь лишь на этом обстоятельстве, нельзя делать вывод об отсутствии этих фонем в узбекском языке.

В работах Шаабдурахманова и Турсунова в списке литературы указана «Грамматика» А. Фитрата. В частности, Ш. Шаабдурахманов в разделе «Узбекское языкознание – развитая научная отрасль» знакомя читателя с историей узбекских лингвистов, дает информацию о А. Фитрате и его работе [21, 24-30].

Г. Абдурахманов, Ш. Шукуров и К. Махмудов в своем совместном труде «Историческая грамматика узбекского языка», опубликованном в 2008 г., сообщают, что в современном узбекском языке присутствуют все те 9 гласных фонем, которые присутствовали еще в караханидском и чагатайском языках. Так, авторы утверждают, что в современных узбекских словах /*bu/*, /*u/*, /*ur/*, /*uruğ/*, /*urğul/*, /*orun/*, /*qavurma/*, /*qavun/*, /*quvur/*, /*luluğ/* произносится заднеязычная фонема /*u/*, а в словах /*üzüm/*, /*bütün/*, /*tüz/*, /*tütün/* - переднеязычная фонема /*ü/*. Так же авторы отмечают, что в современном узбекском языке существуют фонемы /*i/* - /*i/* и /*o/* - /*ö/*, коррелирующие между собой по принципу «мягкий-твердый» [23, 48-49]. Что касается гармонии гласных, то исследователи отмечают следующее: «В диалектах, сохраняющих закон сингармонизма, выражение фонемы // на письме соответствует ее использованию в речи» [23, 49].

В то время как немецкий исследователь А. фон Габайн в своей работе по грамматике узбекского языка, опубликованной в 1945 г., постоянно ссылается на труд А. Фитрата «Грамматика», русский ученый А. Н. Кононов в своей книге, изданной в 1960 г., не только не обращается к данной работе, но даже не указывает ее в списке литературы. Такое положение дел характерно и для узбекских ученых в 1938-1988 гг. Лишь после 1989 г. имя А. Фитрата и название его труда начинают чаще упоминаться в литературе. Его работа «Грамматика» же только в 2006 г. впервые переиздается в составе 4-томного сборника трудов [3, 140-175].

Исследования узбекского языка турецкими учеными

Что касается исследований узбекского языка, проведенных турецкими учеными, (в частности мной были опубликованы работы, содержащие результаты изучения узбекской литературы, в период с 1971 г. и особенно в 1980-1990 гг.), к сожалению, вынужден признать, что современному поколению турецких ученых не особо свойственно обращаться к уже написанным источникам. Однако в своих работах я постарался акцентировать внимание на наличии 9 гласных фонем и соблюдении небной гармонии гласных в узбекском языке [2; 8; 24; 25; 26; 27]. В своей работе, опубликованной в 1982-1983 гг. в сборнике статей *Türk Dili Araştırmaları*, я детально проанализировал «Грамматику» А. Фитрата, а также привел описание мнения этого лингвиста относительно наличия 9 гласных фонем и соблюдения закона сингармонизма в узбекском языке [24].

Содержательные работы на тему узбекского языка были опубликованы и другими исследователями, которые гораздо моложе меня. К их числу относятся Р. Озтурк, Э. Ушунмез, А. Мерхан, М.В. Джошкун. Однако все, кроме М.В. Джошкуна (2014), не исследовав достаточно вокализм узбекского языка, представили состав гласных фонем так, как это традиционно делают те, кто опирается лишь на данные узбекских алфавитов на основе кириллицы и латиницы (современный вариант).

Р. Озтурк в своей работе «*Özbek Türkçesi El Kitabı*» (Справочник по узбекскому языку) пишет следующее: «1- Небная гармония гласных: одной из основных особенностей тюркских языков карлукской группы это смягчение гласных во втором и последующих слогах слова до состояния /i/. Именно обстоятельство и нарушает закон сингармонизма в таких языках. /i/ встречается только после «твердых»

согласных. Например, «bâş-i-miz», «qıl-di-lär». Для доказательства нарушения гармонии гласных автор приводит также следующие примеры: bil-mä-mâq, bâş-lä-mâqdä-miz [28, 8].

Однако данные примеры и особенность, указанная Р. Озтурком, является следствием принятия несовершенного алфавита и нарушенной орфографии. Если бы автор ознакомился бы с работами А. Фитрата, А. фон Габайн и других ученых, имена которых приведены выше, он не совершил бы такой ошибки.

А. Мерхан также в своей работе под названием «Özbek Dilinin Grameri» (Грамматика узбекского языка) гласные узбекского языка описывает следующим образом: «В узбекском письменном языке присутствует 6 знаков для обозначения гласных: а, е, і, о, ў, и». В одном этом предложении автор допустил сразу три ошибки. Прежде всего, он был бы прав если бы сказал, что узбекский алфавит содержит 6 букв для выражения гласных. Говорить, что в письменном языке «присутствует 6 знаков» не совсем верно. Важным в этом вопросе является количество гласных фонем, а не количество букв, которыми они обозначаются. Было бы верно, если бы мысль была выражена так: «Для обозначения 9 узбекских гласных фонем в алфавитах на основе кириллицы и латиницы имеется лишь 6 букв». Также ошибочной является транслитерация буквы, выражающей фонемы /o/ - /ö/, буквой «ў».

Э. Ушунмез в своей работе «Modern Özbek Türkçesi» (Современный узбекский язык) в основных чертах дает описание реформированного узбекского алфавита на основе арабицы 1921-1928 гг., унифицированного тюркского алфавита 1926-1934 гг., латинизированного узбекского алфавита после реформы 1934 г., алфавита на основе кириллицы 1938-1995 гг., современного узбекского латинизированного алфавита, введенного в 1995 г., а также характеризует вокализм узбекского языка. Однако в эту содержательную работу включать лишь описание морфологических особенностей, без детального объяснения фонологической системы узбекского языка, является недостатком этого труда. Большую часть этой работы составляет транскрипция узбекских литературных текстов буквами турецкого алфавита. Однако для того, кто фонемный состав узбекского языка понимает, исходя из буквенного состава узбекского алфавита, верно показать транскрипцию узбекских слов довольно сложно. Так как в современном узбекском алфавите отсутствуют буквы, изображающие фонемы /i/, /ö/ и /ü/, в транскрипции

Э. Ушунмеза часто встречаются ошибки.

Среди работ, изданных в Турции турецкими исследователями узбекского языка, наиболее верная принадлежит М. В. Джошкуну – «Özbek Türkçesi Grameri» (Грамматика узбекского языка). В данной работе автор придерживается той точки зрения, что в узбекском языке имеется 9 гласных фонем [29, 31-38], и в транскрипции узбекских текстов, написанных алфавитами на основе кириллицы и латиницы и приведенных в конце книги, фонемы узбекского языка верно переданы с помощью букв «ı», «ö» и «ü».

Выводы

Несмотря на то, что в работах узбекского лингвиста А. Фитрата (вышедших в 1923-1930 гг.) и немецкой ученой А. фон Габайн (вышедшей в 1945 г.) подтверждается наличие 9 гласных фонем и соблюдение закона сингармонизма в узбекском языке, количество гласных фонем в узбекском языке было сведено к 6, путем изъятия в 1934 г. из латинизированного алфавита трех букв, служивших для передачи фонем /ı/, /ö/ и /ü/. Запрет на исследования А. Фитрата, введенный в 1930-40 гг., продлился до 1988 г. Начиная с «Грамматики узбекского языка», вышедшей в 1960 г., русского ученого А.Н. Кононова, в работах по узбекскому языку, опубликованных на русском и узбекском языках в Советском Союзе, узбекский вокализм описывается неверно. Труды, написанные алфавитом, не соответствующим фонетическому составу узбекского языка, на основе кириллицы и – начиная с 1995 г. – на основе латиницы, также привели многих исследователей к неверным выводам. При совершении исследований узбекского языка в дальнейшем, необходимо критически подходить к оценке уже достигнутых результатов, а также учитывать труды А. Фитрата и А. фон Габайн.

Список литературы

1. Косаоğlu Т. “*Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)*” *Türkler*. Cilt 18 (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002); с. 741-759.
2. Косаоğlu Т. “*Bugüne Kadar Bilinmeyen Bir Türk Lehçesi: Harezmi Edebî Dili (1920-1924)*” Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (23-28 Eylül 1985), I.Türk Dili (2. Cilt). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Araştırma Merkezi, 1987; с. 77-87.
3. Фитрат А. *Ўзбек тили қандағери тоғрысында бир тежрибе: Сағф* / А. Фитрат // Танланган асарлар: Т.IV. – Тошкент: Изд. Маънавият, 2006; с. 140-175. (издание алфавитом на основе кириллицы)

Т. Коджаоглу. К проблеме небной гармонии гласных в узбекском языке.

4. Фитрат А. *Саф: Ўзбек тили кайдeleri тоғрысында бир тежрибе* / А. Фитрат. – Семерканд-Тошкент: Ўзбекистан девлет нешрияты, 1927. (5-ое издание арабской графикой)
5. Gabain A. von *Özbekische Grammatik. Mit bibliografie, Lesestücken und Wörterverzeichnis*. 1945: Otto Harrassowitz, 1945.
6. Поливанов Е. Д. *Образцы не-иранизированных (сингармонистических) говоров узбекского языка* / Е.Д. Поливанов // Известия Академии наук СССР. – 1929. – с. 511-526; 526-537.
7. Поливанов Е. Д. *Узбекская диалектология и узбекский литературный язык (к современной стадии узбекского языкового строительства)* / Е.Д. Поливанов. – Ташкент: Госиздат, 1933.
8. Кочаоғлу Т. “*Türkistanlı Dilci Halid Said'in Türk Lhçelerinin Karşılaştırmalı Grameri*” *Türk Kültürü* (Ankara), No: 266 (1985), с. 28-37.
9. Кононов А. Н. *Грамматика современного узбекского литературного языка* / А.Н. Кононов. – М.: Наука, 1960.
10. Allworth E. *Uzbek Literary Politics*. London-Paris-Hague: Columbia University Publications, 1964.
11. Fierman W. *Language Planning and National Development: The Uzbek Experience*. Berlin: New York: Mouton de Gruyter, 1991.
12. Baldauf I. *Schriftreform und Schriftwechsel bei den muslimischen Russland- und Sowjettürken (1850-1937). Ein Symptom ideengeschichtlicher und kulturpolitischer Entwicklungen*. Budapest: Akadémiai Kiado, 1993.
13. Buran A. *Kurşunlanan Türkoloji*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2011. Первое издание: Ankara, 2007.
14. Кочаоғлу Т. “*Türkistanlı Göçmenlerin Siyasî Faaliyetleri Tarihine Bir Bakış*”, Dr. Hayit Armagani, Rasim Ekşi, Erol Cihangir (eds.). İstanbul: Turan Kültür Vakfı ve Hoca Ahmet Yesevi Vakfı, 1999, с. 159-182.
15. Кочаоғлу Т. “*Yaş Türkistan'ın Türkistan Basın Tarihindeki Yeri*”, *Yaş Türkistan* (Paris). Vol.1 (1929-1930). İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı Yayınları, 1997, с. 13-30.
16. Wurm S. “*Das Özbekische*”, *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Tomus Primus. Wiesbaden: Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner (1959), с. 489-524.
17. Menges K. H. *The Turkic Languages and Peoples: An Introduction to Turkic Studies*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1968.
18. Boeschoten H. “Uzbek (Chapter 22)”, *The Turkic Languages* (ed. Lars Johanson and Eva A Csata). London and New York: Routledge, 1998.
19. Sjoberg A. F. *Uzbek Structural Grammar*. Bloomington: Indiana University Publications, 1963.
20. Bodrogligetı A. J. E. *Modern Literary Uzbek*, Part 1-2. Munich: Lincom Europa, 2002.
21. Шоабдурахманов Ш. *Хозирги ўзбек адабий тили* / Ш. Шоабдурахманов, М. Аскарлова, А. Хажиев, И. Расулов, Х. Данияров. – Тошкент: Оқитушы, 1980.
22. Rohmotulloyev Sh. *Hozirgi adabiy o'zbek tili* / Sh. Rohmotulloyev. – Toshkent: Universitet, 2006.
23. Abdurahmonov G'. *O'zbek tilining tarixiy grammatikasi: Universitetlar va pedagogika institutlarining filologiya fakultetlari bakalavriat ta'lim yo'nalishi*

- talabalari uchun darslik / G'. Abdurahmonov, Sh. Shukurov, Q. Mahmudov. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008.
24. Kocaoğlu T. “*Türkistanlı Bilgin Abdurauf Fitrat'ın Türkoloji Sahasındaki Unutulmuş Eserleri*”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983. Ankara: Türk Dil Kurumu. 1986: c. 101-112.
 25. Kocaoğlu T. “*Özbekler, Özbekçe ve Özbek Edebiyatı*”, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, Vol. 7 (İstanbul: Dergah Yayınları, 1990), c. 756-768.
 26. Kocaoğlu T. “*Çağdaş Özbek Şiiri: 1920-1997*”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (Ankara), No: 1(1997); c. 3-53.
 27. Kocaoğlu T. “*Özbek Türkleri Edebiyatı*”, Türk Dünyası El Kitabı, Cilt 3 [Genişletilmiş Yeni Basım] Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yayınları, 1998; c. 179-197.
 28. Öztürk R. *Özbek Türkçesi El Kitabı*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları, 2011.
 29. Coşkun M.V. *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
 30. Фитрат А. *Сарф: Ўзбек тили кайделери тоғрысында бир тежрибе* / А. Фитрат. – (?): Ўзбек билим хейети нешрияты, 192?. (3-е издание арабской графикой; на ксерокопии, которая имеется у меня на руках, место и год издания не указаны, однако исходя из того, что, по словам А. фон Габайн, 4-ое издание было выпущено в 1926 г., 3-ье издание могло быть осуществлено в 1925 г.)
 31. Fitrat A. *Sərf: Özbək tili qaydalarə to Ərpusəda bir təçriəə* (birinci kitab) / A. Fitrat. – Samarqand-Taşkent: Öznəşr, 1930.
 32. Kocaoğlu T. (ed.) *Türk Dünyası Konuşma Kılavuzu / Turkish World Phrase Guide*. Türkiye Türkçesi, Azerbaycanca, Türkmençe, Özbekçe, Uygurca, Kırgızca, Kazakça, Tatarca ve İngilizce. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1992.
 33. Merhan A. *Özbek Dilinin Grameri*. İstanbul: Eren Yayınevi, 2012.
 34. Поливанов Е. Д. *Введение в изучение узбекского языка*: (Пособие для самообучения). Вып. 1: Краткий очерк узбекской грамматики / Е.Д. Поливанов. – Ташкент, 1925.
 35. Поливанов Е. Д. *Краткая грамматика узбекского языка*. Ч.1: Внешняя характеристика узбекского языка. Фонетика. Словоизменение имен / Е. Д. Поливанов. – Ташкент; М., 1926.
 36. Поливанов Е. Д. *Материалы по грамматике узбекского языка* / Е. Д. Поливанов, И. А. Батманов. Вып.1. – Ташкент: Гос. изд-во УзССР, 1935.
 37. Halid S. *Osmanlı Özbek Kazak Dillerinin Mukayeseli Sarfi*. Baku, 1926.
 38. Üşenmez E. *Modern Özbek Türkçesi* (Giriş, Özbekistan, Dil Tarihi, Metinler, Gramer, Sözlük). İstanbul: Akademik Kitaplar, 2012.

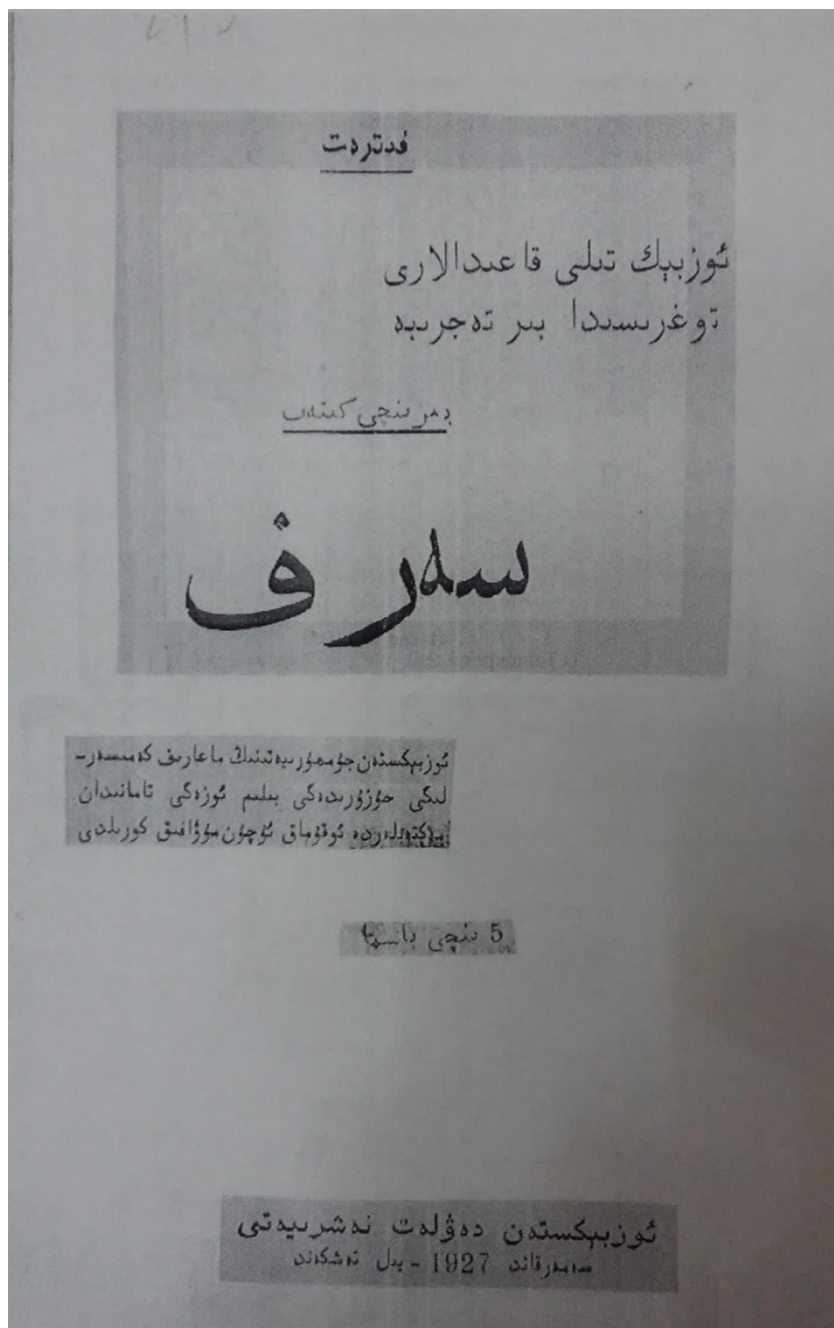

Рис. 01. Обложка «Грамматики» А. Фитрата, изданная в 1927 г.

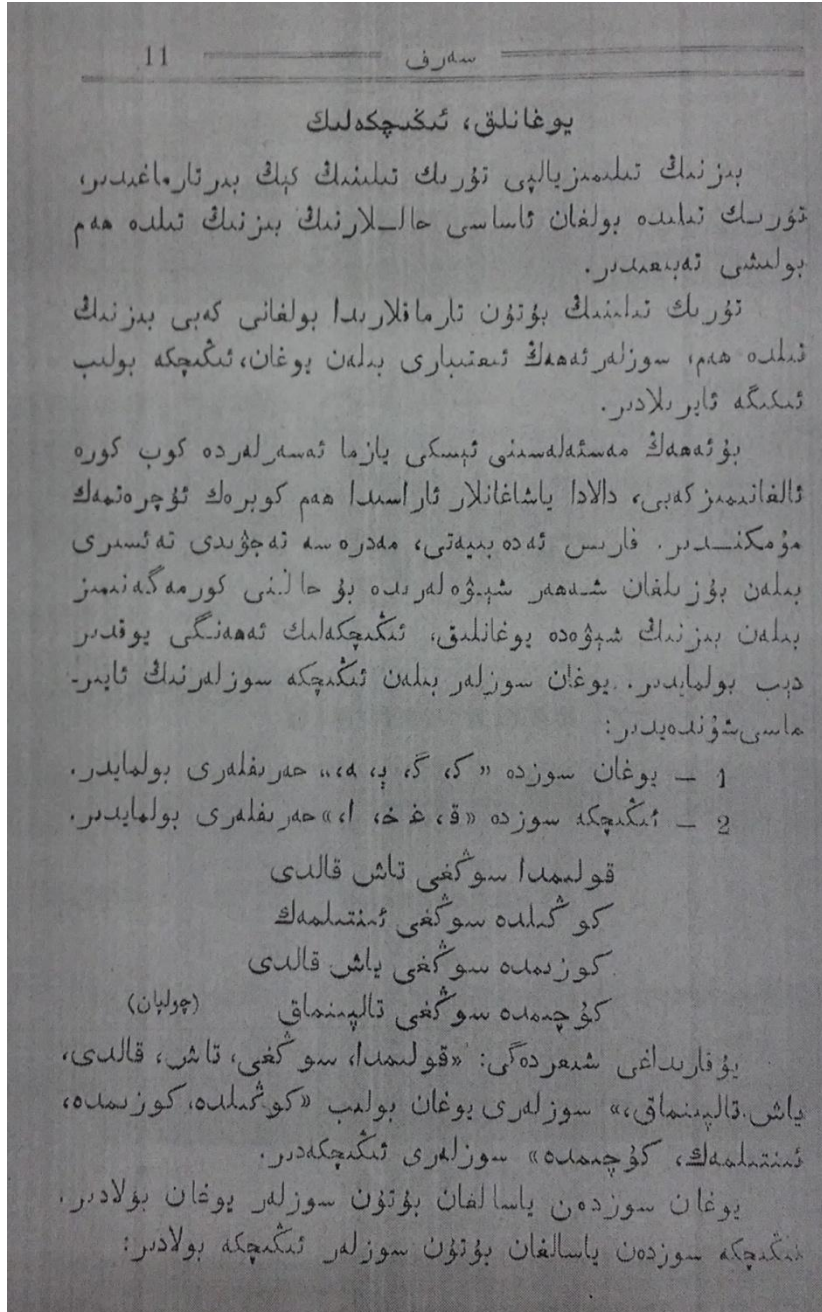

Рис. 02. Страница из «Грамматики» А. Фитрата 1927 г. издания, на которой объясняется система вокализма узбекского языка.

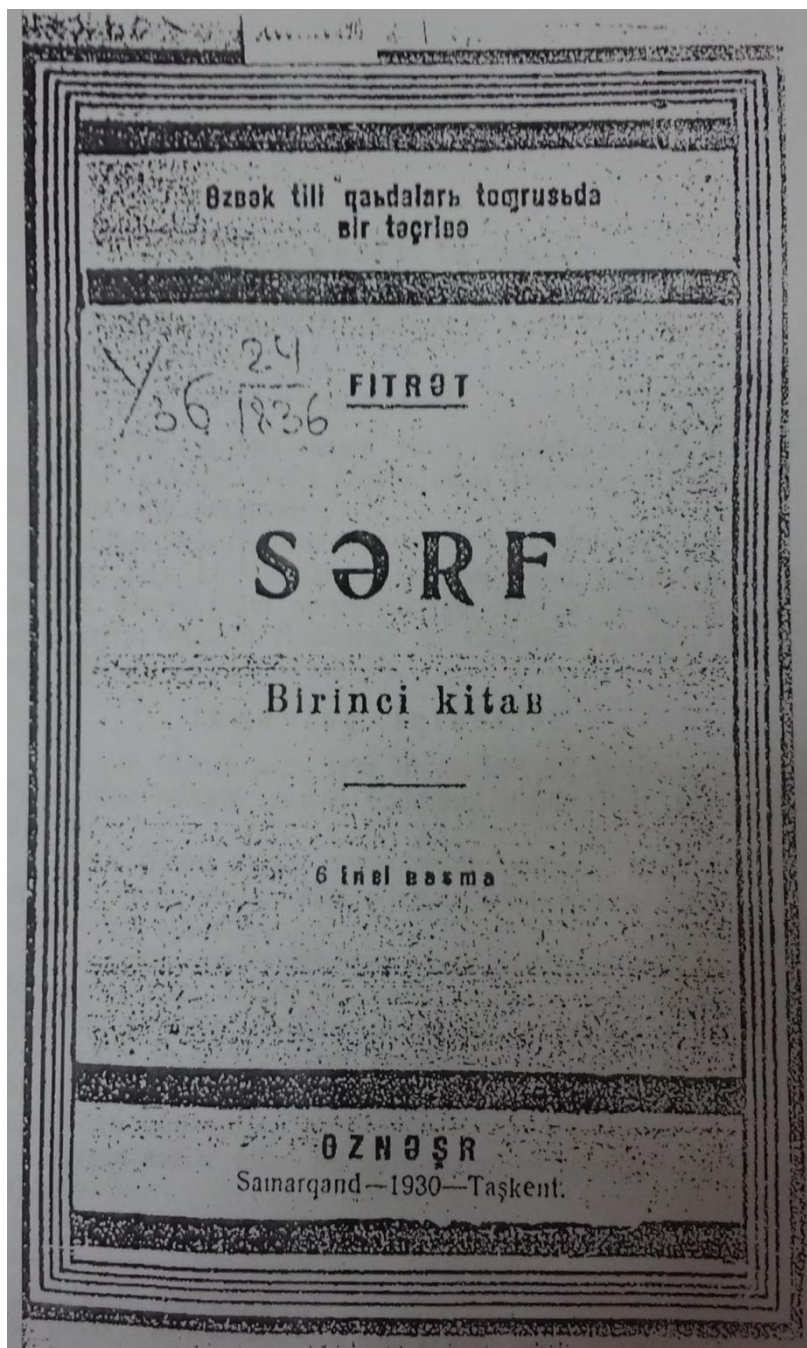

Рис. 03. Обложка «Грамматики» А. Фитрата, изданная в 1930 г. латинизированным алфавитом.

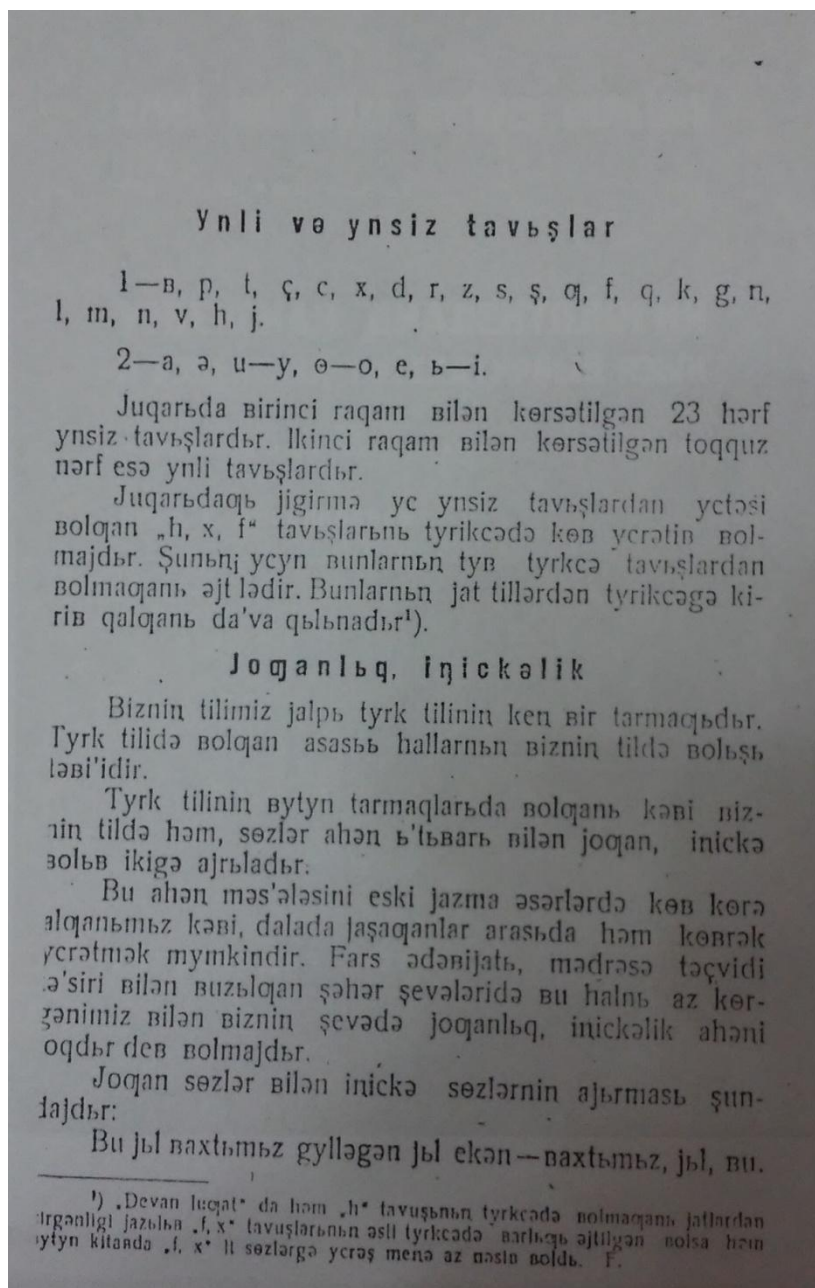

Рис. 04. Изложение вокальной системы узбекского языка в «Грамматике» А. Фитрата 1930 г. издания.

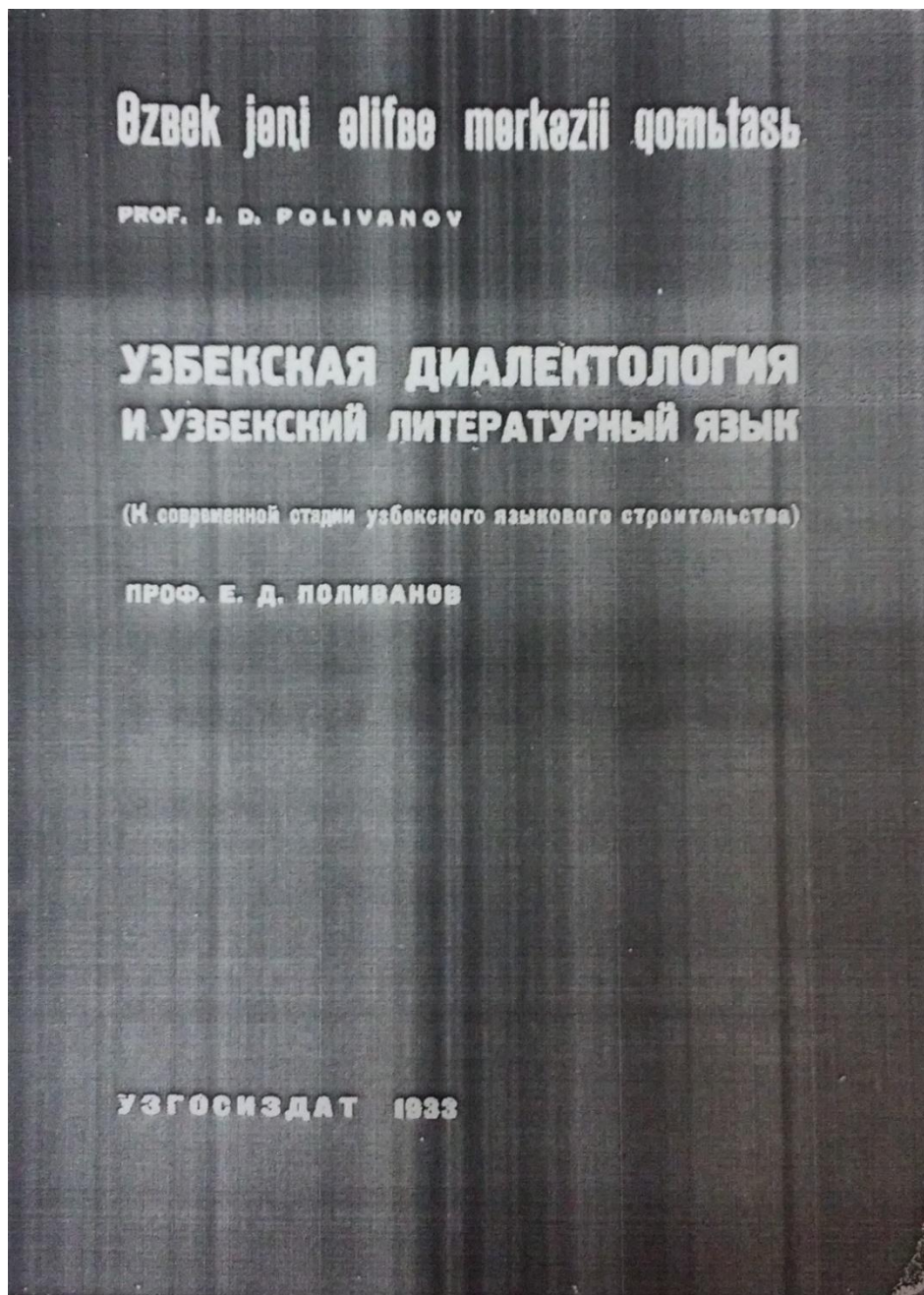

Рис. 05. Обложка книги «Узбекская диалектология и узбекский литературный язык» Е.Д. Поливанова.

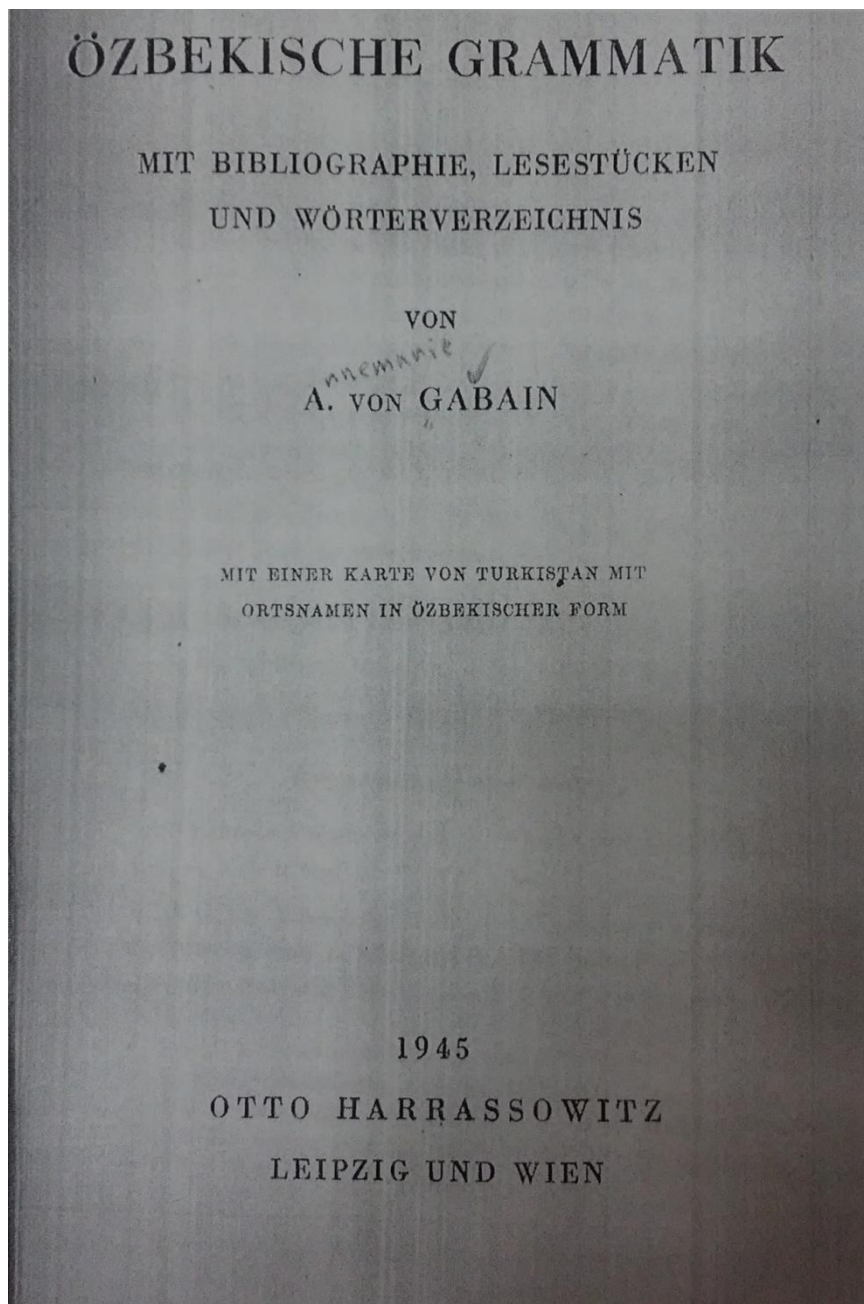

Рис. 06. Обложка «Грамматики узбекского языка» (1945)
А. фон Габайн.

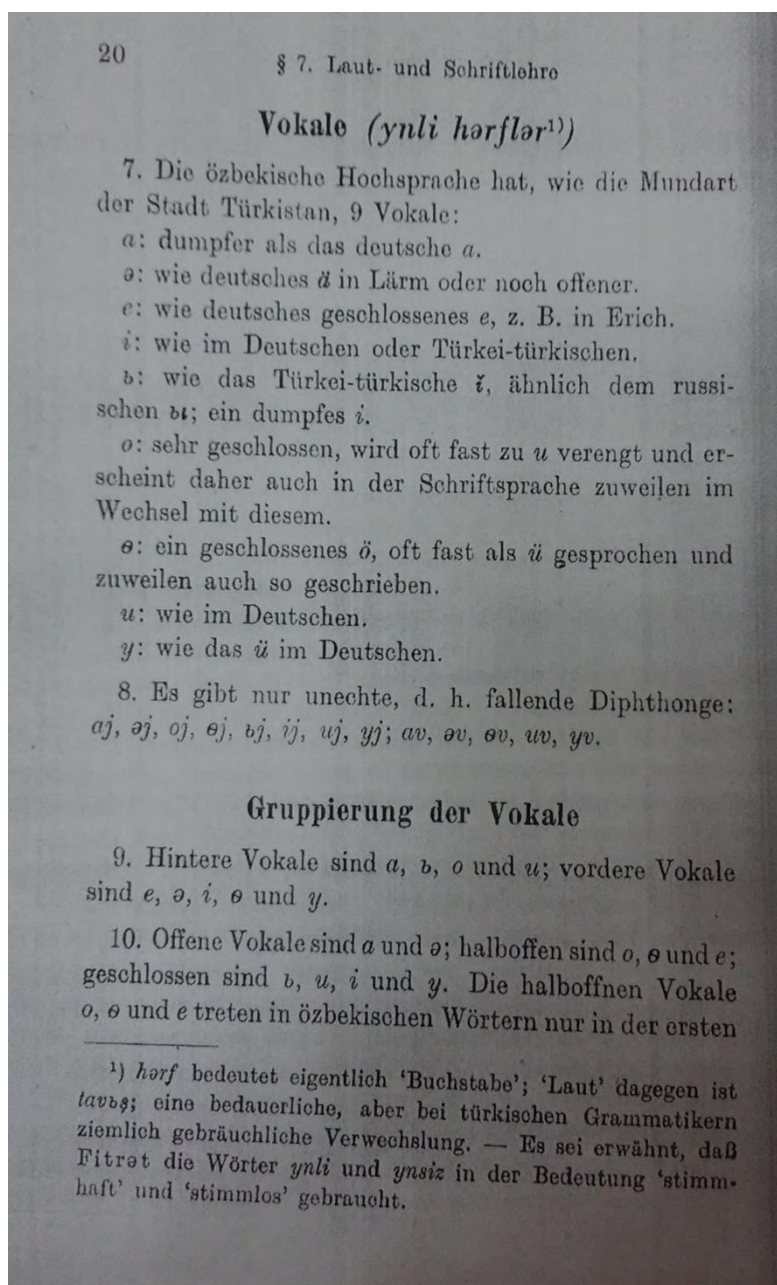

Рис. 07. Объяснение системы вокализма в узбекском языке в книге А. фон Габайн.

YENİ KAZAK ALFABESİ
NEW KAZAKH ALPHABET

Mustafa ÖNER*

Özet

Türklerin İslam kültür dairesine girdikten sonra asırlardır kullandığı Arap alfabesi, XIX. yy. sonlarında eğitim ve kitap basımı bakımından tenkit edilmeye başlar. Bununla Türk yazı dillerine göre bu eski alfabeyle ıslah etme çabaları da gelişmiştir. Bunlar 1920'li yıllarda en olgun halini almış ve eski alfabenin reformu yerine doğrudan Latin alfabesini kullanma fikri gündeme gelmiştir. 1926'da SSCB'de yapılan I. Bakü Türkoloji Kurultayında Türk toplulukları için Latin alfabesi kullanma kararı alınmıştır. Türkiye Cumhuriyeti de 1928'de Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde alfabe devrimi yaparak Latin esaslı Yeni Türk Harflerini kabul etmiştir. 1930'ların sonundan beri Kiril alfabesi kullanan Sovyetler Birliği dâhilindeki Türk Dünyası, 1991'deki bağımsızlık süreciyle birlikte Latin alfabesini kullanmaya başlamıştır. Kazakistan da hâlen içinde yaşadığımız süreçte Latin alfabesini kabul etmiştir. Kazakça 32 harfli yeni Latin alfabesinde Rusçaya özgü gereksiz harflerden kurtulmuş ve yeni bir millî imlâ oluşturma imkânı bulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Türk Dünyası, Alfabe, Latin alfabesi, Kazakça.

Abstract

The Arabic alphabet, which Turks used for centuries after entering Islamic cultural context, began to be criticized in terms of education and book printing in the late 19th century. With this, according to the Turkish writing languages, efforts to improve this old alphabet have also developed. They became the most mature in the 1920s and came up with the idea of using the Latin alphabet instead of reforming the old alphabet. In 1926, at the 1st Baku Turcology Congress held in the USSR, the decision to use Latin alphabet for Turkish communities was taken. Under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk, the Turkish Republic accepted the new Turkish alphabet which was based on Latin alphabet by making revolution in 1928. The Turkic World within Soviet Union which were using Cyrillic alphabet from the end of the 1930s, began to use Latin alphabet with the independence period in 1991. Kazakhstan also accepted the Latin alphabet in the process we were living in. The Kazakh language got rid of the Russian unnecessary letters in the new 32-letters Latin alphabet and found possibility about creating a new national spelling.

Key words: Turkic World, Alphabet, Latin alphabet, Kazakh language.

XX. yüzyıldaki dünya tarihini belirleyen en büyük olaylardan biri 1917'deki Ekim Devrimi ise, bu çağın bitişini bize haber veren de herhalde

* Prof. Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir-Türkiye.
E-mail: mustafa.oner@ege.edu.tr

herhalde Sovyetler Birliği'nin dağıldığı 1991 yılıdır. Böylece bu sosyalist federasyonu, Sovyetleri meydana getiren on beş cumhuriyetten biri olan Kazakistan, 16.12.1991'de Türk uluslarının tarihî merkezi olan 2,724,900 kilometre karelik geniş topraklarında bağımsız bir ülke olarak yeniden doğmuştur.

Bağımsızlık ilanının üzerinden çeyrek asır geçen Kazakistan, bugün 18,6 milyona varan nüfusu ile kişi başına yıllık geliri 25.000 dolar olan ciddi bir ekonomi üretmektedir. Türk Dünyasının maddi ve manevi varlığına büyük bir katkı sağlayan Kazakistan, tabii olarak Türkiye'de en çok bilinen ve izlenen Türk soylu ülkelerin başında gelmektedir. Sovyet döneminin en önemli toplumsal hareketlerinden biri olan "Jeltoksan (Aralık) 1986", enternasyonalist düzene karşı onurlu bir millî direniş olarak Türk aydınları tarafından izlenmiştir. İskit çağından beri Türklerin atalarının topraklarında, Kazakistan arkeolojisinin keşiflerinin başında gelen *Pazırık Kurganı* ve burada gün ışığına çıkarılan "Altın Elbiseli Adam" hakkındaki haberler ve bilgiler; merhum Hasan Oraltay (1971), Nihal Atsız (1978), Nejat Diyarbakirli (1973) ve Emel Esin (1978) tarafından daha 1970'li yıllarda duyurulmuşlardı. Rus tarihçiliğine karşı aynı dönemde cesur bir çıkışı olan Oljas Süleyman ve efsanevi kitabı "AziYa" da bütün Türk Dünyasında popüler olan Kazak Türkolojisinin temsilcilerindendir.

Türkiye'de, Türklerin eski yurduna, Türk Dünyasına yönelik devlet düzeyindeki büyük ilgi bizzat Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk dili, tarihi ve kültürü üzerine bilim kurumlarını oluşturduğu ilk yıllardan itibaren şekillenmiştir: İstanbul Üniversitesi içinde kurulan *Türkiyat Enstitüsü* (1924) ülkemizin ilk enstitüsüdür; Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, dünya çapında tanınmış bilgin Mehmed Fuad Köprülü'yü buraya müdür tayin ettiğinde Türkiye Cumhuriyeti henüz bir yaşında bile değildi. Ertesi yıl bu kuruma katılan Başkurt soylu bilgin Zeki Velidi Togan, büyük tarihçi V. V. Bartold'un İstanbul'da Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler vermesine aracılık etmiş ve tercümanı olmuştur; verilen 12 konferans Türkçe ve Rusça olarak basılmış, 1935'te Almancaya, 1945'te Fransızcaya, 1956'da Arapçaya tercüme edilmiştir: *Orta Asya Türk Tarihi Üzerine Dersler* (Eyice 1992: 86).

Atatürk'ün öncülüğü ile başlayan ilk uluslararası dil ve tarih kurultayları (1931, 1932, 1934, 1936) SSCB ve Türk Dünyasından delegelerin gelmesi ile yüksek bir bilim seviyesinde yapılmıştır.

Mustafa Kemal Atatürk tarafından Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. yılında, 29 Ekim 1933'te Ankara'da seslendirilen şu Türk Dünyası kardeşlik siyaseti bugün de geçerliliğini korumaktadır:

“Bugün Sovyetler Birliği dostumuzdur, müttefikimizdir. Bu dostluğa ihtiyacımız vardır. Fakat yarın ne olacağını kimse bugünden kestiremez. Tıpkı Osmanlı gibi, tıpkı Avusturya-Macaristan gibi parçalanabilir, ufalanabilir. Bugün elinde sınıksız tuttuğu milletler avuçlarından kaçabilirler. (...) Onlara sahip çıkmaya hazır olmalıyız. Hazır olmak yalnız o günü susup beklemek değildir. Hazırlanmak lazımdır. Milletler buna nasıl hazırlanır? Manevi köprüleri sağlam tutarak. Dil bir köprüdür... İnanç bir köprüdür... Tarih bir köprüdür... Köklerimize inmeli ve olayların bölüdüğü tarihimiz içinde bütünleşmeliyiz. Onların bize yaklaşmasını beklememeliyiz. Bizim onlara yaklaşmamız gerekir”.

Büyük Önder’in bu samimi ilgisinin bilimsel olarak da hep sürdüğünü biliyoruz: 1932’de başlayan Türk dil devrimindeki çok ciddi bir katkının, eski Türk yurdunda yaşayan lehçelerin ve yazı dillerinin söz varlığından yapıldığı açıktır. Mustafa Kemal Atatürk, ilk Türkologumuz Kaşgarlı Mahmud’dan Kayyum Nasrı, L. Budagov, P. Courteille, W. Thomsen, V. V. Radlov, P. M. Melioranskiy, Bekir Sıdkı Çobanzade, Ahmet Baytursın, N. F. Katanov, E. K. Piekarski, K. K. Yudahin gibi çağımızın büyük bilginlerine kadar Türk yazı dilleri üzerine eserlerle yakından ilgilenmiştir; Anıtkabir’deki şahsi kütüphanesi bu eserlerle doludur (Öner, 2006).

1926, Türk soylu toplumların kültür tarihinde önem taşıyan bir tarihti: Bakü’de 26.02.–06.03.1926 tarihleri arasında toplanan SSCB I. Türkoloji Kurultayının başlıca konusu alfabe idi. Buraya sadece Sovyetlerin her yerinden değil yurt dışından da katılanlar oldu (Avrupa’dan Teodor Menzel, Gyula Meszaros, Paul Vittek ve Türkiye’den Mehmet Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali Bey gibi). Bu bilimsel kongreye katılanların, hem alfabe konusuna hem de genel Türkolojiye ait yüksek seviyeli katkıları olmuştu. Türk dil biliminin bugün de öncü bilginleri olarak anılan şahıslar da bu kurultayın katılımcısı oldular: Bartold Vasiliy Vladimiroviç; Katanov Nikolay Gavriloviç; Malov Sergey Yefimoviç; Poppe Nikolay Nikolayeviç; Rudenko Sergey İvanoviç; Samoyloviç Aleksandr Nikolayeviç; Şerba Lev Vladimiroviç; Yudahin Konstantin Kuzmiç vb.

Ayrıca Türk Dünyasının yüz yıl önceki alimleri de kendi halklarının alfabe ve dil meseleleri hakkında sözlerini söylediler: Baytursın Ahmed (Kazak); Tınıstanov Kasım (Kırgız); Said Halid (Özbek) İbrahimov Galimcan; Şeref Galimcan; Alparov Gıybed; Saadi Gabdurahmanov (Kazan Tatar); Çobanzade Bekir Sıdkı; Ayvazov Sabri; Akçokraklı Guseyn; Odabaş Habibulla (Kırım Tatar) vb. Bunların hiçbiri de 1926’dan sonra rahat hayat bir sürmemiş, kendi yataklarında ölmemiştir; Stalin repressiyaları 1926’da

Bakü’de kendi halkı için ilmî fikirlerini söyleyen bu namuslu adamları uydurma mahkemelerde süründürmüş ve 1937-38 arasında ortadan kaldırmıştır.

XX. yüzyılın en mühim olaylarından biri olan 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı hakkında Türkiye’de daima başka kaynaklardan sınırlı ve az bilgi alsak da; bu kurultayın tam 70. yılında, 1996’da vefat eden büyük Tatar Altayist-Türkologu Üzbek Bayçura’nın bana vasiyet edilmiş Leningrad’daki şahsi kütüphanesinden getirdiğim kitaplar arasında şu kitabı bulunca bu toplantıyı daha genişçe öğrenme imkanı buldum:

Первый Всесоюзный тюркологический съезд 26 февраля - 5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку, 1926. “Общества обследования и изучения Азербайджана”.

Bu kaynağa göre de kurultayın 70. yılı için Ankara’da Türk Dil Kurumunda yapılan toplantıya şu bildiri ile katıldım: “I. Baku Türkoloji Kongresinde İdil-Ural Türkleri” (1926 Baku Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı, 29-30 Kasım 1996, TDK: 726, Ankara, 1999, 13-25).

Türk Dil Kurumunda Kurultay tutanaklarının Türkçesini yayımlama kararı Başkan Ahmet Bican Ercilasun tarafından alındı fakat geç kalan bu proje ancak Azerbaycanlı Prof. Dr. Kamil (Veliyev) Nerimanoğlu’nun katkısı ve Başkan Şükrü Halûk Akalın’ın yönetimi ile 2008 yılında hayata geçti; biz böylece 1926’daki Kurultayın steno tutanaklarını yayımladık:

1926 Bakü Türkoloji Kurultayı, Tutanaklar. Çevirenler: Kamil Veli Nerimanoğlu, Mustafa Öner, Ankara 2008, s. 486+44 [Türk Dil Kurumu Yayınları: 936. ISBN 978-975-16-2047-7].

Bu kitap on yıldır Türkiye’de, Türk Dünyasında alfabe meseleleri ve Sovyetler Birliği’nin sonraki kültür siyaseti üzerine birinci derecedeki kaynak halinde okunmaya başladı.

Ben, bu 1926’da Bakü Kurultayında alfabe konusunda en ciddi bildirilerden birini veren Prof. Dr. Lev Vladimiroviç Şçerba’nın görüşlerinin bugün de devam eden alfabe meselesi için faydalı olduğunu görüyorum. Bu büyük Rus fonetisyeni, Kazan Dil Bilimi Mektebinin kurucusu ve dünya dil bilimine *fonem* kavramını öğreten Polonya asıllı Jan Baudouin Courtenay’ın (Boduen Kurtene) öğrencisidir. Unutmayalım ki bu 1920’li yıllar Rusya’da B. Kurtene gibi saf dil bilimi kurucularının ve onun tesiriyle Türk Dünyasının yaşayan dillerine yönelen V. V. Radloff, A. N. Samoyloviç gibi büyük Türkologların iklimindedir, henüz Stalin’in repressiyalar ile korkuttuğu ve kirlettiği Türkoloji yoktur. Buna göre bilimsel bir bakış açısı sunan L. V. Şçerba’nın alfabe üzerine görüşlerine bir asır sonra da bakabiliriz.

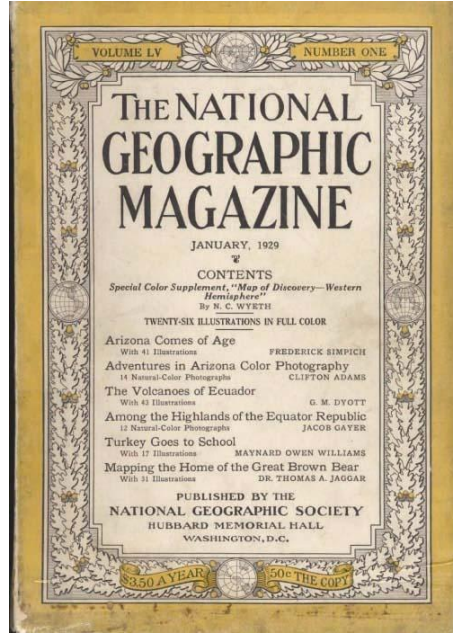
Onun 1926'da gösterdiği gibi yazım bilgisi (*orfoloji*) konusunda 4 esas vardır:

1) Fonetik, 2) Etimolojik, 3) Tarihî ve, 4) İdeografik.

L. V. Şçerba'ya göre; “Dilin özelliği sosyal olmasıdır, insanlar arasında ilişkiye hizmet ediyor, grupları birleştiriyor. Yazı ise özelliğine uygun olarak belki dilden de daha sosyaldır. Bu sebeple de, ‘konuştuğun gibi yaz’ fonetik esası doğal olarak en demokratik, en kolay, en sade yoldur. Alfabeyi öğrenmekle hatasız okumak yazmak mümkündür. Kanaatimce Türk halkları için en doğrusu, fonetik ve etimolojik prensipleri karıştırıp birleştirmektir.”

L. V. Şçerba'nın burada anlattıklarından “fonetik prensip” Türkiye’de 1928’de Latin karakterli Yeni Türk Alfabesi için esas oldu. Bu yeni fonetik alfabe, Osmanlı devrindeki Arapça konsonant esaslı hece yazısına tam bir reaksiyon idi. Türkiye’de o dönemde sadece alfabe değil yeni bir yazı dili kurmak meselesi de olduğu için konuşma diline yani fonetiğe dayanan bir alfabe ve bir yazı dili yapılmıştır; 90 yıldır da bu vasıta milletimize çok faydalı oldu, ülkede yazı dili ve alfabe problemi kalmadı.

Türkiye’de yeni alfabenin kabul edilmesi sürecinde 1928 yılında birkaç ay içinde, hızlı bir devrim yapılabilirdi. Okuma yazma oranının zaten pek düşük olduğu o çağda bu hızda bir devrim kolaydı ve Mustafa Kemal Atatürk gibi milletin efsanevi önderi bu devrime öncülük ediyordu. 9 Ağustos 1928’de Alfabe Devrimini açıkladığı İstanbul Sarayburnu mitingindeki şu samimi hitabı bunu gösteriyor: “Yeni Türk harflerini çabuk öğrenmelidir. Bunu vatanperverlik ve milliyetperverlik vazifesi biliniz. Yeni Türk harflerini her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalcıya öğretiniz. Bu vazifeyi yaparken düşününüz ki, bir milletin yüzde 10’u, yüzde 20’si okuma yazma bilir, yüzde 80’i bilmezse bu ayıptır...” (Giritli, 1988). Türkiye’de bizzat Atatürk’ün öncülük ettiği bu yazı devrimi heyecanı dünya basınında da yankısını bulmuştur:

The National Geographic Magazine Ocak 1929 sayısında “Türkiye Okula Gidiyor” başlıklı uzun bir yazı yayımlar. Avrupa Muhabiri M. O. Williams şunları söylemekte: “482 işaretli Arap yazısı atılmış, bütün Batı dünyasında kullanılan Latin alfabesinden 29 harf alınmıştır. Tüm ulus kendi alfabesini yeniden öğrenmektedir... Karatahta ve defter, postanelerin, karakolların, mağazaların, dükkânların ve bankaların başlıca gereçleri durumuna geldi. Ama dersaneler daha da yaygın... Kahvehaneler, vapurlar, otobüsler, tümüyle okula giden bu ulusun birer dersanesi durumundadır... (Williams 1929).

M. K. Atatürk’ün milletin önüne başöğretmen olarak geçip başlattığı alfabe devriminin benzeri bir millî atılımı bugün Kazakistan’da Cumhurbaşkanı Nazarbayev’in öncülüğünde de görüyoruz. 25.12.2017’de basında yer alan şu görüşü bunu güzel yansıtır:

“Bu meseleyi bağımsızlık aldığımız günden beri söylemekteyiz. Esas bağımsızlık, dilin bağımsızlığıdır. Birincisi, her şeyin başında gelen bu. Dünyanın yüzde yetmişi bu alfabe ile çalışıyor. O bilimin, teknolojinin, internetin dili. Bu bir. İkincisi, bu alfabenin Kazak diline ne kadar fayda getireceğini, sizler, yazarlar, gazeteciler olarak iyi bilirsiniz. Kiril alfabesi içinde dilimizi bozan, bizim yapımıza uymayan, bize gerekmeyen harfler var. O tarafını da düşünmek gerek. Üçüncüsü biz medeni ülkelerin, gelişmiş 30 ülkenin arasına gireceğiz diyorsak bunlarla birlikte olmalıyız. En sonuncusu da Kazak dilini başka memleketlere öğreteceğiz diyorsak bu alfabenin o işte de faydası var”
https://baq.kz/kk/news/prezident/nazarbaev_latin_alipbi_turali_kazirgi_nuska_duris_dep_sanaimin20171225_215600

Türk Dünyasının yakın tarihinde çok tayin edici bir yeri olan 1926’daki “SSCB I. Bakü Türkoloji Kurultayı”nda alınan Türk halkları için Latin alfabesine geçme kararı Mustafa Kemal Atatürk’ün zaten yıllardır düşündüğü Latin alfabesine geçme kararına uygundu. O dönemin Sovyetler Birliği içindeki Türk Dünyası ile yakından ilgilenen Cumhurbaşkanımız ortak bir Latin alfabesine adım atarken; zaten çağdaş bir cumhuriyet fikrinin de şekillendiği Avrupa medeniyetine bu yeni alfabe ile de katılmış oldu. Böylece Türkiye Cumhuriyeti Parlamentosunun 01.10.1928 tarihli Latin esaslı Yeni Türk Alfabetesi kararı, hem modern milletler dünyasının hem de Sovyetler içinde şekillenen kardeş Türk Dünyasının bir parçası olmak fikrine dayanmıştır.

Türk Dünyası içinde Türkiye ve Sovyet Türk halkları arasında 1930’lu yılların sonuna kadar süren bu yeni alfabe ortaklığı, Stalin’in Sovyet halklarının alfabelerini birleştirme, tekleştirme (*unifikatsiya*) kararı

ile bitirilmiş ve Kiril esaslı Türk alfabeleri devri başlamıştır. Enternasyonalizmin esas olduğu Sovyetler Birliği, Rus millî alfabetesinin Türkler için de kullanılması gerektiğini emretmiştir: SSCB Türk halkları için Kiril kararının alındığı bu 1938'in 'repressiya'nın en çok şiddetlendiği yıl olduğunu hatırlatmak gerekir (User 2006: 141-152).

Türk Dünyasının Latin alfabetesine geri dönüşü için Sovyetler Birliği'nin bittiği 1991 yılını beklemek gerekmiştir: 1992'de Azerbaycan, 1993'te de Türkmenistan ve Özbekistan Latin esaslı yeni alfabelere geçmişlerdir. Nihayet Kazakistan'da da 2017'de Latin esaslı yeni alfabeğe geçildi. Kazakistan Cumhurbaşkanlığı'nın 26.10.2017 tarih ve 569 sayılı kararında yer alan alfabe şöyledir (kaynak: <https://kaz.nur.kz/1659468-nazarbaev-latyn-alipbiinh-zhanha-nusq.html>)

ЎТВЕРЖДЕН
Указом Президента
Республики Казахстан
от 26 октября 2017 года
№ 569

АЛФАВИТ
казахского языка, основанный на латинской графике

№	Написание	Звук	№	Написание	Звук
1	A a	[a]	17	N' n'	[n], [nr]
2	A' a'	[ə]	18	O o	[o]
3	B b	[b]	19	O' o'	[o']
4	D d	[d]	20	P p	[p]
5	E e	[e]	21	Q q	[k]
6	F f	[f]	22	R r	[p]
7	G g	[r]	23	S s	[c]
8	G' g'	[r']	24	S' s'	[s]
9	H h	[x], [h]	25	C' c'	[q]
10	I i	[i]	26	T t	[t]
11	I' i'	[i], [i']	27	U u	[y]
12	J j	[j]	28	U' u'	[y']
13	K k	[k]	29	V v	[v]
14	L l	[l]	30	Y y	[y]
15	M m	[m]	31	Y' y'	[y']
16	N n	[n]	32	Z z	[z]

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in Nisan 2017'de yayınlanan "Manevi Yenileşme" başlıklı konsepti içinde en önemli esaslardan biri olarak yeniden Latin alfabetesine geçişin vurgulanması çok büyük değer taşır. Sayın Cumhurbaşkanı, Latin alfabetesine geçiş meselesini bağımsızlık ilanından beri iyice düşünüp ihtiyatlı bir biçimde

hazırladıklarını belirtmektedir. Orhon-Yenisey yazıtları diye tanınan eski Türklerin runik yazılarını insanlık tarihinde en eski alfabelerden biri diye zikreden Kazakistan önderi, “eski Türk dili, V-XV. asırlarda Avrasya’nın çok geniş topraklarında uluslararası dil oldu” diyerek çağdaş Kazakça için de esas olan tarihî dil mirasını anmaktadır. Bu topraklarda İslamiyet’in yayılmasıyla birlikte X. yüzyıldan XX. asra kadar Arap alfabesinin yayılmış ve nihayet SSCB kurulduktan sonra 1929 yılındaki yeni Latin alfabesi yönündeki kararlar 1940’a kadar “Ortak Türk Alfabetesi” («Біртұтаc түркі алфавитін») kullanılmıştır. Cumhurbaşkanı Nazarbayev’in “Manevi Yenileşme” konsepti içindeki “Böylece Kazak dilinin alfabesini değiştirme tarihi temelde siyasi sebeplerle belirlendi” cümlesi bu alfabe meselesini nasıl kavradığını açıkça belli etmektedir. 2012’de yayımlanan “Kazakistan-2050” stratejisinde 2025’den itibaren her alanda Latin alfabesine geçiş gereği bildirilmiştir; buna göre o tarihe kadar bütün resmi belgeler, yayınlar, ders kitapları Latin alfabesi ile basılmalıdır, vakit geçirmeden bu işi ele almak, gerekli hazırlıklara girişmek gerekir. Çağdaş teknoloji ortamının, iletişimin, XXI. asırdaki bilim ve öğretim sürecinin özellikleri esastır. Okul sıralarında zaten İngilizce gibi yabancı diller öğrenen çocuklar için hiçbir zorluk yoktur.

Nazarbayev’in bu tarihî mesajında Latin alfabesine geçme ihtiyacı net olarak ortaya konmuş ve Kazakistan için bir devlet felsefesi şu cümleyle slogan haline getirilmiştir: “Yeni ortamda yenileşmeye dair iç hareket, bizim gelişmemizin en baş kaidesidir. Ömür sürmek için değişmeyi bilmek gerek, buna alışmayanlar tarihin tozlu sayfaları arasında gömülü kalacaktır” (Nazarbayev 2017).

Adı Latin olan yazının bugün milletler üstü bir karakterde olduğunu ve herhangi bir dile ait kılanamayacak kadar çok çeşitli milletler tarafından kullanıldığını belirtmek gerekir: İtalyan, Fransız, İspanyol gibi Roman dilleri; Alman, İngiliz, Flaman gibi Anglo-Sakson dilleri; Litvan, Polan, Çek, Slovak, Sloven, Hırvat gibi Baltık-Slav dilleri ve Fin, Est, Macar gibi Ural dilleri birer yazı dili haline geldiğinden beri Latin alfabesiyle yazılmaktadır. Buna göre Latin alfabesi herhangi bir dille eşitlenemez, bir dil yükü bakımından bu alfabe nötr, yüksüz karakterdedir. 1928’den beri bu alfabeği kullanan Türkiye tecrübesi; bir Türk dilinin Latin alfabesi ile gelişmiş bir okuma, yazma, kitap basma başarısı elde ettiğini ve nihayet bilgisayar ve internet medeniyeti meydana getirilebildiğini ispat eder.

Burada yeni Latin esaslı Kazak alfabesi ve sonra da bu alfabeğe dayalı yeni Kazak imlası hakkında görüşlerimi belirtmek isterim:

1. Millî alfabe asla bir fonetik transkripsiyon olmak zorunda değildir; dilde ne kadar ses varsa o kadar harf olması gerekmez. Harflerin, kelimelerin anlamlarının fonetik temsilcileri, semboller olduğunu unutmamak gerekir. Burada fonetik değil fonolojik esas önem taşır. Yani anlam sınırları içinde olan seslerin (= fonemlerin) yazıya geçirilmesi yeterlidir. Türk yazı dilleri için 40 harfli alfabeler çok fazla yüküdür; 20 kadar harf ise her Türk dili için yetersiz kalır. Böylece Kiril Kazak alfabesindeki 42 harfin şimdi Latin Kazak alfabesinde 32'ye düşürülmesi çok iyi bir adımdır. Kiril Kazak alfabesinde; herkesin bildiği gibi Sovyet devrinin enternasyonal dili olduğu iddia edilen Rusçaya ait Kazakça ile ilgisi olmayan harf ve işaretler vardı, şimdi onların atılması çok doğrudur.
2. Türk yazı dillerinin hepsinde eskiden beri var olan palatal (ön damak) ve velar (arka damak) konsonantlar Türk alfabelerinin bazısında vardır bazısında yoktur: Tatarca ve Türkiye Türkçesi tek bir /k/ ile yazılırken (TT. keçi, kedi fakat kaç, kadın aynı harfle; Tat. kalgan, kilgen aynı harfle) Kazakça, Başkurtça, Kırım Tatarca ise 2 fonem için iki harf vardır. Alfabeden bir harf eksilmesi pratikte ciddi bir kazançtır; Türkiye'de olduğu gibi ka-ke ve ga-ge fonemleri tek birer harfle yazılabilir, pratikte sorun çıkmaz. Çünkü normal Türk ses yapısıyla yaşayan her çağdaş Türk dilinde vokal-konsonant arasında da uyum vardır: Arka damaktaki ka konsonantı ardında ön damak e/i/ü/ö vokalleri gelmez; ön damaktaki ke konsonantı ardından a/ı/u/o vokalleri gelemes. Alıntı sözlerin bile normal hayatları içinde bu fonetik uyumlara girmesi beklenir. Dolayısıyla *kanat/kenes* kelimelerinin ilk seslerini başka harflerle yazmak pratikte çok önemli değildir.
3. Alıntı sözler Türk lehçeleri ve yazı dillerinde 1000 yıl önce de vardı; bu alıntı sözlerdeki yabancı dillere ait sesleri göstermek için özel işaretler (ayın, hemze, ts, şç, w, q, x) kullanılması gerekmez. Alıntı sözleri orijinal şekilleri ile yazmak ancak "imperiya siyaseti" ile olurdu, Sovyet devrinde böyle yapıldı, oysa Çarlık zamanındaki Rusça alıntılar Arap alfabesini kullanan Kazakçanın telaffuzuna göre yazılıyordu; bağımsız cumhuriyet ve demokrasi siyasetinde dilimizdeki İngiliz, Arap, Rus, Çin alıntı sözlerini yazmak için özel harfler yapmak tamamen yanlıştır. Bu devirde sadece böyle alıntı sözleri yazmak için 5-6 tane daha fazla harfi "millî alfabe"ye ilave etmek lingüistik değil emperyalist bir davranış olacaktır.
4. Bu arada Kazakça sözleri yazmak için kullanılan Kiril-Kazak alfabesindeki [y] ve [ɯ] gibi diftong harflerinin atılması gerekir; 42 harfli olan modern bir alfabe olamaz. Kazak fonetik uzmanlarının hemen kabul edeceği üzere *baruv* sözünde 5 fonem vardır ve aslında beş ses de

yazılmalıdır. Kazakça *iyne* sözünde de 4 fonem vardır, bugünkü *ine* yazılışı kelimeyi 3 foneme doğru zorlamaktadır, kelimenin ses yapısını bozmaktadır. Oysa bugün aynı harfle yazılan Rusça kökenli *indeks* sözünde bu diftong yok. Dilde diftong gösteren bu 2 harfe de [y] ve [ɯ] alfabede gerek yoktur.

5. Alfabenin ve yazının “bir ses-bir harf” prensibi mutlaka esas olmalıdır. Arap harfli Osmanlıcada “teşekkür” sözü hep 4 harfle yazıldı; hiç kimse bu kelimedede 8 ses var diye düşünmemiş bile; Arapça imla atalarımız için yeterli bir esas olmuş ancak bugünkü devirde hiçbir Türk yazı dili de Kazakça da herhangi bir başka dilin imlasına boyun eğmek zorunda değildir.

6. 1991 ardından Latin alfabesini yaratan Özbekçe ve Türkmençe örnekleri hiç iyi durumda değildir:

Türkmençe [y] konsonant harfinin bir vokal olan /ɯ/ sesini göstermesi çok uygunsuz bir tercihtir. Bunun yanı sıra [ý] harfi ise dünyada tanınmayan bir yaratmadır ve /y/ konsonantı için kullanılmaktadır. Yeni Türkmen alfabesinde gelenek ve alışkanlıkların dışında iki harf yaratılmıştır.

Özbekçe ise bir Türk dili olmasına rağmen yeni Özbek alfabesinde 1990’lı yılların etkisi ile Amerikanizm izleri doludur: Bir ses karşılamak için 2 harf kullanmakla Morfoloji kanunlarının dışında kalmıştır. Orhun-Yenisey yazıtlarından beri her Türk dilinde olan /ö/ vokali için [o’] harfi yaratılmıştır: Milletın adını yazmak için kelimenin ortasında kesme yazılmaktadır: O’zbek. Ayrıca uyg’onish “uyanış” sözündeki velar ga sesi için [g’] harfi uydurulmuştur, bu harf de bulunduğu kelimeyi ortasından kesmektedir. Ancak /ç/ ve /ş/ sesleri için [ch] ve [sh] harflerini kullanmak güzel ve kuvvetli bir Türk yazı dili olan Özbekçeyi Avrupa dillerinden biri olma kompleksine sokmuş gibidir: yoshlik “gençlik”, O’zbek she’riyati “Özbek şiiriyeti”; yoldosh = yoldaş; sozchi = sözçi. Nihayet repressiya kurbanı büyük Özbek şairi Aldülhamid Çolpan’ın adı: Cho’lpon diye yazılmaktadır.

Bu iki Türk yazı dilinin gelecekte tekrar bir alfabe reformuna ihtiyacı olacak gibidir.

7. Alfabede ses değeri olmayan kalınlaştırıcı [ᄁ] veya inceltici [ᄂ] gibi ilave işaretlere gerek yoktur. “Millî Alfabe” 5-6 altı yaşındaki çocuklarımıza öğreteceğimiz basit ve pratik bir yazı vasıtası olmalı, milletin her alandaki ve her yaştaki insanlarından fonetik uzmanı olması beklenmemelidir.

8. İnternette <http://www.lexilogos.com/clavier/kazakh.htm> sayfasında dünyadaki bütün dillerin klavyeleri vardır. Aynı sayfada uluslararası olmayan yerel dillerin klavyelerindeki harflerin sayısı şöyledir: Bulgarca 30;

Makedonca 31; Modern Yunanca 31; Belarusça 32; Gürcüce 33; Uygurca (Arap esaslı) 33; Moğolca 34; Ermenice 39; Kazakça 42. Kazak klavyesini 42 harfi olan bir dil olmaktan kurtarmak gerekiyordu! Yeni Latin Kazak alfabesinin 32 harf ile sınırlandırılması çok sevindiricidir. Millî ihtiyaçlara cevap veren basit ve pratik bir alfabe ile toplumun gelişmesi mutlaka daha da hızlanacaktır.

9. Ayrıca bu pratik alfabe ile Orta Asya'nın ortasında Avrupa kıtası kadar büyük bir memleketin dilini öğrenecek yabancılar için de çekici bir dil halinde uluslararası bir karakter kazanacaktır. Latin yazısını tanıyan yabancılar hiçbir yazı duvarına takılmadan güzel bir kültür dili olan Kazakçayı öğrenebilecektir.

XX. asır başında Kazak halkının medeniyet abidesi olarak yükselen Ahmet Baytursın gibi büyük aydınların yaşama imkanı bulamadıkları bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin "memleket dili" için attığı bu tarihî adım, Türkiye, Türk Dünyası ve bütün medeni dünyanın alkışını hak etmektedir.

Kaynaklar

Atsız H. N. (1973) *Altın Elbiseli Adam Hakkında Yeni Bilgiler*. Ötüken, Haziran 1973, Sayı 8.

Diyanet İşleri Başkanlığı (1973) *Kazakistan'da Bulunan Esik Kurganı*. Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan. İstanbul: "Edebiyat Fakültesi".

Esin E. (1978) *İslamiyet'ten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Eyice S. (1992) *BARTHOLD, Vasilij Viladimiroviç*. İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı yayımı, yıl: 1992, cilt: 5, 85-87.

Giritli İ. (1988) *Harf İnkılâbı ve Atatürk*. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt V, sayı 13, 31-35.

Nazarbayev N. (2017) *Bolaşakka Bagdar: Ruhaniy Jangıruv* (<http://okg.kz/bilik/item/8247-bolashakka-ba-dar-rukhani-zha-yru>)

Oraltay H. (1971) *Altın Elbiseli Adam*, Türk Kültürü, IX, 100, 1971.

Öner M. (1996) *1926 Baku Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı*, 29-30 Kasım 1996, TDK: 726, Ankara, 1999, 13-25.

Öner M. (2006) *Atatürk ve Türk Lehçeleri*. Türk Dili XCII Sayı 655, Temmuz-2006, 92-104.

User H. Ş. (2006) *Başlangıcından Günümüze Kadar Türk Yazı Sistemleri*. İstanbul: "Bilge Kültür Sanat".

Williams M. O. (1929) *Turkey Goes to School*. The National Geographic Magazine January 1929, 95-102.

УДК 811.512.122:811.124

**«СУЩНОСТЬ ЭТОЙ ПРОБЛЕМЫ ОЧЕНЬ ВАЖНА ДЛЯ
НАШЕЙ СТРАНЫ»
"THIS ISSUE IS OF GREAT IMPORTANCE FOR OUR COUNTRY"**

Хазретали ТУРСУН*
Гаухар БАТЫРБЕККЫЗЫ**

Түйіндеме

В статье на основе архивных данных анализируется деятельность и творчество видного государственного деятеля Назира Торекулова в переходе казахского алфавита на латинскую графику. Латинский алфавит рассматривается как средство интеграции культурного пространства тюркских народов.

Кілт сөздер: Модернизация, Н. Торекулов, казахский алфавит, Латинская графика, архивные данные.

Summary

This article deals with the sociopolitical activity of prominent public and state figure Nazir Torekulov's socio-political works on the transition of the Kazakh alphabet to Latin graphics on the basis of archival data. Transition to Latin alphabet is regarded as a means of integrating the cultural space of the Turkic peoples.

Keywords: Modernization, N.Torekulov, Kazakh alphabet, Latin graphics, archival data.

Во время организации издательского дела Н.Торекулов повседневно сталкивался с языковыми и письменными проблемами народов. Эта деятельность привела его к тому, что он стал одним из инициаторов и реальных организаторов внедрения нового алфавита в Советском Союзе. Съезд Всесоюзного ЦК по новому тюрко-татарскому алфавиту был проведен в марте 1926 года. После I Всесоюзного тюркологического съезда был принят новый турецкий алфавит. Несмотря на то что, только 11 марта 1927 года правительство СССР официально приняло решение в соответствии с решением особого совета тюрко-татарских народов, процесс внедрения нового

* Доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжа Ахмеда Ясави. Туркестан-Казахстан.

Doctor of Historical Sciences, K.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan. E-mail: tursunhazret@mail.ru

** докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ахмеда Ясави. Туркестан-Казахстан.

Doctoral student K.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan.

алфавита тюрко-татарских народов СССР был начат в марте 1922 года.

Чтобы найти решение перехода на латинскую графику в Оренбурге в 1924 году состоялся первый съезд кыргыз-казахской интеллигенции с участием известных ученых из Советского Союза, делегатов из тюркоязычных стран и обсуждали проблемы латынизации алфавита.

Газета «Еңбекші қазақ» прокомментировала это в следующем содержании: «Это собрание не развлечение легкомысленных, это не праздник в мятежное время. Это школы обучающие на родном языке, это возрождение книг и появление машин для печати. Работа в институтах – это великая эпопея на казахском языке и в эпоху выражения идей, письма, программ, это желание народа. Это собрание - сочетание мыслей и слов» («Еңбекші қазақ», 1924, №23).

«В повестку дня этого конгресса входят следующие пять вопросов:

1. Правила письменности (то есть, проблемы орфографии);
2. Азбука (то есть, вопросы алфавита);
3. Предметные дискурсы о казахском языке (терминология);
4. Меры по сбору устной литературы;
5. Программы начальной школы» [1].

В этом съезде основной доклад о необходимости перехода на латинскую графику был сделан Назиром Торекуловым из Москвы, а контр-повествовательный доклад сделал основатель казахской лингвистической теории Ахмет Байтурсынов.

На этом же съезде Назир Торекулов сказал: «Мы не намерены принуждать латинский алфавит к казахскому. Мы не хотим моды и незаинтересованы внешним видом латинского алфавита. Изучение латинской письменности очень полезно и его легко писать. Например, газета нуждается в 15 пуд арабских букв, а с латинской буквой 2/2 пуда. Для тюркского слова нужна 174 слота, а на латыни 24-25 слотов. Это тот случай, когда его легко писать. В одном тюркской букве 4 разных, а на латинской только одна» [2]. Он представил эти факты и аргументы, сделал научные выводы. Конечно, трудно найти решение, имеющее первостепенное значение в культурной и общественной жизни страны.

Когда Назир приехал в съезд интеллигенции Казахстана в Оренбург, он взял с собой даже издателей. Один из них, Канат Казангапов пишет: «В беседе с председателем Госплана Абылаем

Сергазиевым о «низкой производительности печатных машин, работающих на казахском языке» Сергазиев говорит: «Я помню, это был татарский писатель, который рассказал Торекулову о конгрессе казахской интеллигенции». Тогда Киселев, член Краевого комитета, сказал: «Торекулов не привез никакого татарина в научный конгресс. Это было слово Каната» [3].

Имеются также сведения о том, что на этом съезде Канат Казангапов выступил вместе с Н. Торекуловым, сделал утверждения что переход на латинский алфавит может принести большую пользу издательскому делу.

Автор, подписавший «один из латинистов» пишет: «После слов Торекулова и Казангапова некоторые противники латинского алфавита перешли на сторону латинистов. На съезде мы были убеждены, что переход к латинскому алфавиту состоится» [3, 186-189].

По Положению Всесоюзного Центрального Комитета нового тюркского алфавита (ВЦК НТА) один из его основных задач являлся организация научно-теоретической работы по разработке и изучению ново-тюркского алфавита для народов СССР, которые переехали на этот алфавит [4].

С начала 20-х годов в политике перевода республик Советского Союза в латинский алфавит, скрывался дальновидный имперский интерес перехода тюркских народов на кириллицу. Азербайджанец Н. Нариманов жил в надежде что «Каждому, кто переводится на латиницу, мы создадим единый алфавит и тюркский народ улучшит свой язык, литературу и социальные отношения. Латинский алфавит объединит тюркские народы». Очевидно, что был сделан поспешный вывод о том, что и эту уверенность вселил в их сознании языковая политика советов [5].

Хотим сказать, что это вера Н. Нариманова и других латинистов, таких как Н.Торекулов, была искренним доверием. Они использовали прекрасную возможность для перехода тюркских народов на латиницу.

В 1926 году Н. Торекулов в своей статье «Жат сөздер (Иностранные слова)» рассмотрел образцы изменений казахских слов на других языках, и показал конкретные способы использования международных терминов. А в своей книге «Проблема нации и школы» он подчеркнул важность образования народов страны которые получили автономию.

Через два года после первого съезда кыргыз-казахской интеллигенции в Баку 26 февраля и 6 марта 1926 года состоялся I Всесоюзный Тюркологический съезд. Тюркологический съезд был посвящен изучению истории и культуры советских тюркских народов, трансформации тюркских языков, терминологии и алфавита, особенно переходу к латинскому алфавиту тюркских народов. В съезде приняли участие 131 делегат, из которых 70% были представителями тюркоязычных народов и известные ученые-тюркологи, такие как Л. В. Щерба, А. Н. Самойлович, К. К. Юдахин, Л. Я. Жирков, Н. Ф. Яковлев, Н. И. Ашарин, видные турецкие ученые Копурлу-Зада, Кусаин-Зада, немецкие профессора Мунсель, Бартольд, Ольденбург, Крымский и квалифицированные делегаты из тюркских республик. В I Всесоюзном съезде тюркологов принимали участие Ахмед Байтурсинов из Казахстана (представитель академического центра), Елдос Омаров (сотрудник академического штаба, Казахский совнарком), Бай-Сеидули Азиз (член академического центра) (*так написано списке – правильно Азиз Байсейтович – авт*), Билал Сулеев (учитель, Казахский совнарком), Торекулов из Москвы. На 6-м, 8-м заседаниях этого съезда А.Байтурсинов выступил с докладом о правописании, принципах казахской терминологии, а на 11-м Н.Торукулов сделал доклад по латинскому алфавиту.

Ахмет Байтурсинов в своем докладе сказал: «Нет необходимости поднимать проблему алфавита. Мы должны прилагать усилий, чтобы построить школы, чтобы подготовить учебников», а профессор Яковлев говорит о том что «Хороший алфавит должен отражать полноты звуков, а количество буквы должны быть минимальными. Оба эти свойства есть в латинском алфавите, которые применяется казахском алфавите. Латинский алфавит является развивающим алфавитом, а арабский приостановленный алфавит» [9].

На съезде Баку мнения участников были разделены на две части, одна группа говорили что тюркские народы должны оставаться на арабском языке, а следующая группа говорили о необходимости перехода на латинскую версию. Арабисты на этом заседании выступали со всеми аргументами против латинской письменности и доказывали что латинский язык неэффективен для тюркского народа.

Н.Торекулов начал заниматься проблемами алфавита с первых дней работы в Восточном издательстве. В фондах архиве Российской академии наук имеется стенограмма доклада «Проблема латинского алфавита для тюркских народов», сделанного Н. Торекуловым

12 ноября 1927 года. На обсуждении доклада принимали участие ученые-лингвисты, такие как Леонтьев, Диманштейн, Василин, Шимаев, Мамедов [6].

Очень актуальны и на сегодняшний день выводы о теоретических и практических проблемах перестановки латинского алфавита тюркского народа, и вопросы затронутые в нем. После съезда Баку проблемы нового тюркского алфавита обсуждались и уточнялись в национальных регионах. Например, в 1928 году, 8-13 января в Ташкенте состоялся II Пленум Всесоюзного ЦК по новому тюркскому алфавиту, в котором принял участие Н.Торекулов. Вернувшись в Москву, он выступил с отчетным докладом об этом пленуме в качестве члена Научного Союза востоковедов Советского Союза [7]. Такие мероприятия были организованы и в других регионах.

Н.Торекулов в своей программной книге рассказывает об опыте адаптации тюркских народов к арабскому алфавиту: «Жаңа әліпби неге керек?» (Москва, 1924) «Все эти татарские, киргизские, узбекские и тюркские слова имеют единую основу. У каждого есть желание исправить их: каждый хочет написать свои надписи на своем языке. Поэтому вместо прежнего мусульманского алфавита появились различные алфавиты нации. Все эти новые алфавиты сделаны из одного арабского алфавита. Но мусульмане в регионе Кавказа предпочитают не идти по этому пути, а идти прямо на латынь» [10, 58].

Н.Торекулов, при обсуждении алфавита вступил в дискуссию с казахскими знатоками языка как Миржакып Дулатов, Кошке Кеменгеров, Елдес Омарулы. Его идею поддержали Тельжан Шонанулы, Мухтар Мурзин, Абдрахман Байдилин и Карим Токтабаев. А Халел Досмухамедов занял нейтральную позицию. Несмотря на то что, Ахмет Байтурсинов вступил с ним в дискуссию, Назир относился к нему с уважением, говоря что «Орфографическая проблема письменности у казахов близка к завершению. Когда Ахмет Байтурсинов работал над исправлением казахского правописания около 10 лет назад, люди признали правильность и необходимость его идей. Благодаря алфавиту Ахмета, сегодня мы можем отличить слово «тор» от «түр» и «тур» от «түр» Также, ...комиссия профессоров Ленинградской академии рассмотрев новый проект казахского алфавита представленный Ахметом предложили эту версию якутам. Заслугу Ахмета в создании новой орфографий нельзя оставлять без внимания. Назир Турекулов высоко отзываясь об орфографий предложенным Ахметом Байтурсиновым говорит: «Несмотря на то

что, Ахмет исправил орфографию, его работы не решили проблемы касающиеся алфавита» [10, 56]. Так, Н.Турекулов признал научную обоснованность орфографического новшества предложенный Ахметом Байтурсыновым.

Дискуссия казахской интеллигенции по этому вопросу длилось долго, и большинство из них было против введения латинских символов.

В 1927 году в дебатах в Кызылорде сторонник арабской графики Ильяс Ахметулы сказал, что вопрос о переходе на латинский алфавит был поднят еще тогда, когда царская колониальная политика была наиболее сильной. Царская Россия после победы над татарами и завоевании Азии, создал другой алфавит похожий на латинский. Ильяс Ахметулы открыто говорит что латинский алфавит не что иное как немного изменный русский алфавит. Н.Турекулов и А.Байдилдаевич остро критиковали мнение Смагул Садвакасовича который говорил что: «переход на латинский алфавит может создать не согласие среди мулл. Арабский алфавит основа ислама, если будут менять алфавит то, потеряем и религию». Его обвинили в сторонничестве старины и в религиозности [1].

В результате дебатов между «арабистами» и «латинистами» 24 января 1929 года на IV сессии Центрального исполнительного комитета Республики Казахстан был принят указ о том, что «Новый казахский алфавит, основанный на латинской графике, будет считаться государственным алфавитом в Казахстане».

Не сложно понять что официально Москва оказала большое влияние на переход Казахстана на латинский алфавит. Тем не менее, мы думаем что Н.Турекулов не полагался на политическое влияние Москвы в этом вопросе. Мы считаем, что он при высказываний своих идей в этом вопросе опирался только на научные основы. Похоже, что идеи Н. Турекулов занимали одно из главных мест в успешном проведении реформы латнизаций алфавита тюркоязычных народов в советское время [11].

Несмотря на то, что Н.Турекулов не политизировал вопрос перехода на латиницу и придавал большое значение культурному единству тюркских народов. ЗПУ раскритиковал работу Ученого совета при БОА за «унификацию». Рассмотрев этот вопрос в другом аспекте постораемся понять насколько необходима унификация и почему это необходимо? Прежде всего постараемся найти конкретный ответ на этот вопрос; тогда наш ответ может стать научным

обоснованием для решения проблемы объединения. Говоря, что нам нужно именно унификация мы обязаны отталкивать любые действия направленные против нашего единства. Тюркско-татарские народы СССР часто живут в смешении, нас путают, например, в Уральске, Средней Азии и Сибири дети разных тюрко-татарских народов учатся в одной школе, в этих районах общий рынок, культура и бытовая жизнь подчиняется одной администрации. «... Когда дело доходит до взаимного культурного общения, культурных связей, экономического единства и сотрудничества в торговле, они хотят понять друг друга. Мы даже упали до такой степени, что принадлежащие разным племенам, но в жизни понимающие друг друга два соседа не могут написать даже ходатайство. Поэтому нам нужно объединиться. Унификация должно быть сделано в соответствии с нашей современной национальной политикой, принимая во внимание настоящую истину [11]. И эти высказывание доказывают, что Н.Турекулов является лидером в борьбе за единство всех тюркских народов.

Н.Турекулов от себя перечислил следующие недостатки арабского алфавита: заметные недостатки в обучении; неудобства в написании; неустойки в медицине и в здравоохранение; неопределенности в написании учебных книг; не использование в музыке; непригодность этого алфавита в издательстве [10, 66-71].

Н.Турекулов перед официальным переходом на латиницу, выражает свое мнение сказав: «Русский алфавит узкий в использовании. Им кроме русских и болгар никто не пользуется. А латинский алфавит имеет широкий круг. «С ним мы выйдем на более широкий фронт». Латинский алфавит можно легко использовать в телеграфии, типографии и на печатных машинах» [12].

В 1920-х годах после установления советской власти среди тюркских народов, азербайджанцы первыми взяли в руки дело по переходу на латинский алфавит.

11 августа 1922 года когда ВЛенин лично принял Самеда Агамалиоглу, сказав что «приняв латинский алфавит вы первыми среди тюркских народов делаете шаг в сторону культурной революции» [13, 31]. В том же году азербайджанцы создали новый алфавитный комитет, выпустив газет и журнал на латинице. Они выпускали учебники и литературные книги для начальных классов школ. В этом вопросе проводились разные публичные общественные дебаты.

Наконец, в 1924 году правительство Азербайджанской Республики издал указ о новом латинском алфавите. Туркмены, узбеки, киргизы, башкиры также активно поддерживали латинский алфавит. В том числе кавказские народы (кабарды, ингуши, чеченцы, карачаи, адыги) и даже хакасы не остались в стороне от процесса.

Н.Турекулов поднял два важных аргумента в дискуссиях в вопросе алфавита.

Один из них – орфографическая логика, основанная Ахметом Байтурсиновым, второй, закон сингармонизма, уточненный Халилом Досмухаммедовым. Назир использовал эти два аргумента в качестве главного козыря в научных дискуссиях.

Указом «Новый латинский алфавит арабографических народов Советского Союза» 7 августа 1929 года ЦИК и СНК СССР дал право перехода на латиницу.

В 1930 году в страницах газет и журналов писали: «Латинский алфавит – это алфавит культуры; алфавит революции; алфавит рабочих и фермеров, алфавит культуры и цивилизации», а исправленный арабский алфавит, то есть «тете жазу» рассматривается как алфавит религии поддерживающий богатых, мулл. Даже были брошены красные лозунги на тему: «Те, кто не знают нового алфавита, должны считаться скрытыми врагами и должны нести наказание» [14]. За действия Ахмета Байтурсинова признали сторонником арабизма и заперли в тюрьму. Во время этого политической репрессий, глава лагерей «латинистов» Н.Турекулов служил Полномочным представителем СССР в Королевстве Хиджаз.

В 1926 году один из основателей казахского алфавита Н.Турекулов, был заинтересован в проведении Всесоюзного тюркского конгресса. В этом съезде состоялось дискуссия с А.Байтурсиновым, презентация нового алфавита и открытое голосование обеих сторон. Поражает нетипичное для того времени демократическое проведение голосований в съезде. На этом съезде, наряду с новым тюркским алфавитом, поднимались и другие фундаментальные вопросы. А именно, вопросы научной терминологии и учебной литературы на казахском языке, и т.д.

Основной доклад сделал видный деятель, известный исследователь гуманитарных и естественных наук Халель Досмухамедов. Среди участников были руководители Наркомпроса, исследователи сообществ, авторы учебников и методических пособий. А. Байтурсинов на Коллегии Наркомпросе сообщил о

подготовительной работе и результатах Конгресса [8]. Например, в статье «Тюркский конгресс», опубликованной в 1926 году в журнале «Новая школа», А.Байтурсынов оценил работу съезда и сказал: «Последние доклады не обсуждались и направлялись в комиссию без каких-либо упоминаний. Будучи в руках изготовителей Съезд был скорректирован заранее [15].

В 1927 году, в своей статье «Еще раз о о новом алфавите», опубликованной в газете «Еңбекші қазақ» Назир Торекулов ответил сторонникам арабской графики: «26 марта на съезде тюркской интеллигенции в Баку латинисты получили 101 голоса, а сторонники арабской графики набрали только 7 голосов. Решение голосования делегатов съезда показывает полное превосходство идей латинистов над сторонниками арабской графики.

Сегодняшние трудности возникающие среди тюркских народов современности в связи с использованием трех алфавитов в социальной и культурной жизни тюркских народов, доказывают правоту идей Н.Торекулова.

Возрождение идеи политического единства тюркского народа, поднятого в начале XX века М. Шокайем, в первые годы Советской власти М.Султангалиевым и Т.Рыскуловым было невозможным в условиях тоталитарной системы, установленной диктатурой пролетариата. Сторонники нового алфавита во главе с Н.Торекуловым представили идею культурного единства. Однако в 1940 году эта идея прекратила существование с переходом тюркских народов СССР в кириллицу.

В 1920-х и 1930-х годах в советских тюркских республиках начали масштабную латинизацию, это стало основным политическим вопросом в повестке дня. Ситуация в советских тюркских республиках между 1920 и 1930 годами была одинаковой.

В то время как группа тюркских интеллигентов поддерживали арабскую письменность, группа сторонников латиницы запустила новый алфавит, основанный на латинской графике. Масштабная латинизация России, разделявшее на две части тюркскую интеллигенцию, стало давать политические результаты. То есть, это стало основной причиной упадка алфавита тюркских народов. Тем не менее арабская группа советской тюркской интеллигенции не переставала возражать против масштабной латинизации правительства.

Были также выдвинуты заявления о том, что реформа казахского алфавита может иметь серьезные последствия для религиозного образования. В 1929 году Казахская письменность основанная на «требованиях Советского Союза», из традиционной арабской графики была переведена на традиционную латинскую графику. С 1930 года в начальное образование был внесен новый алфавит [16, 32]. А через десять лет латинский алфавит был переведен на кириллицу. В результате грамотные люди стали неграмотными и были выдвинуты аргументы, а том, что образование должно начинаться с самого начала.

Начиная с 1925 года в школах, частных предприятиях и учреждениях Казахстана начали формироваться «Общество нового алфавита» или «Клубы латинистов». Последние организовывали не только дискуссионные собрания, но и специальные классы нового алфавита, тезиси для репортеров, коллективные статьи в местных газетах и многие другие мероприятия. На основе государственной программы по внедрению латинского алфавита Национальная комиссия по образованию населения Казахской Советской Социалистической Республики начали мероприятия по обучению нового тюркского алфавита. Были внедрены различные методы обучения, включая отдаленные деревни.

Были использованы различные способы в принятии алфавита в новом латинском шрифте: общественные организации были открыты среди учителей районов и деревень. Массы казахского народа были среди активистов этих культурных мероприятий.

7 августа 1929 года Президиум Центрального исполнительного комитета СССР и Совет Народных Комиссаров СССР после долгих обсуждений и обработки нового тюркского алфавита, приняли указ «О введении нового казахского алфавита». 14 августа Народный комиссариат просвещения, с учетом всех обстоятельств установил крайний срок для полного введения латинского алфавита для всех казахских школ до 14 августа 1930 года, то есть до 10-летия Казахстана.

Центральный комитет Ново-Тюркского алфавита переименован в 1933 году как Всесоюзный ЦК нового алфавита при Союзе Советских Социалистических Республик и работал до конца 40 года [17].

Переход и применение латинскую графику в Казахстане осуществлялся одновременно с таких исторических ситуаций как

индустриализация, коллективизация, насильственное разрушение традиционного сельского хозяйства, политическая репрессия и культурная революция. Сложность латинизации, охватывающая 1929-1940 гг. состоит не только одновременностей таких ситуации, это также связано с психологическими барьерами на пути изменения традиционной письменной культуры, основанной на арабской графике, которая использовалась на протяжении веков. Старшее поколение, изучавшее арабскую графику, с трудом преодолевало это препятствие. А молодое поколение столкнулось с нехваткой учебников, подготовленных в латинской графике.

Тем не менее, можно упомянуть общественно-политические и социальные достижения латинского алфавита. Один из показателей культуры письменности признается объем и качество книг, изданных на национальном языке. В этой связи можно анализировать книги, изданные на латыни в 1929-1941 годах. По неполным данным, на этом этапе опубликовано 4 книги по философии, психологии, логике; 5 книг по религии и атеизму; 101 учебник – по лингвистике; по естественным наукам - 491 учебник; по политологии 1580 книг, и общее число составило 2071 книг [18, 5]. В то же время, было опубликовано 1538 книг по медицине, сельскому хозяйству, машиностроению, промышленности, искусству, спорту, литературе, истории, географии [19, 5].

Анализируя темы книг, изданных на латинской графике, мы обнаруживаем, что объем тем, охватываемых книгами, расширяется. Самое главное – использование латинской графики развивался казахский язык. Социальная функция казахского языка расширилась и стала языком науки.

В быстро меняющемся мире, большая часть науки, образования, технологий основана на английскую и латинскую алфавит. Поэтому, если мы хотим развивать собственную науку и экономику, если мы хотим цивилизацию, то мы должны перейти на латиницу. Дети школьного возраста изучают английский, поэтому они легко принимают латинский алфавит. Итак, мы должны создать новый алфавит, не беспокоясь ни о чем. Нурсултан Назарбаев впервые рассказал о переходе на латиницу в Казахстане в 2012 году. В апреле 2017 года нам было известно, что в 2025 году мы полностью перейдем на латиницу. Назир Тюракулов сказал, что «Переход на латинский алфавит - это дело времени, в современном мире латиница становится частью нашей жизни». Истинность этих слов не сомнительна.

Главная цель новых языковых реформ - увеличить потенциал казахского языка, укрепить, восстановить, модернизировать. Переход на новый алфавит - это только начало большой работы. После этого возникает проблема адаптации казахской новой орфографии, орфоэпии к современную мир.

Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев об Алаш Орде сказал так: «Многие принципы, предложенные лидерами партии «Алаш», по-прежнему важны сегодня. Это не национальная, а патриотическая организация, целью которого было постепенное изменение казахстанского общества и адаптация его к современной реальности». Национальная интеллигенция, в начале XX века, как видные деятели казахского народа, посвятившие свою жизнь свободу народа, изменению условий их жизни, возвышению цивилизации написаны золотыми буквами в истории.

Переход на новый алфавит является неотъемлемой частью цивилизационного выбора, национальной модернизации. Казахстан не переходит на латиницу, чтобы убежать или приблизиться к кому-то. Это очень важный шаг, прежде всего, из-за национальных интересов. Главные политические силы России, официальные власти, не дали отрицательного мнения о выборах графики в Казахстане. Истинное возрождение казахской нации не противоречит долгосрочным интересам соседних стран. Переход Казахстана к латинскому алфавиту не противоречит тюркскому языку и единству. Это тенденция объединяет тюркские народы и стран. Например, сегодня в мире действуют 6 независимых тюркских государств: Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан, Турция и Туркменистан. Четыре из этих шести стран перешли на латиницу, в Турции (1928 году), Азербайджан (1992 году), Узбекистан (1993 году) и Туркменистан (1993 году). Пока Казахстан и Кыргызстан остаются на кириллице. Таким образом, 75-80 процентов тюркских народов используют латинский алфавит. Более того, отношения между тюркскими народами осуществляется не только на языке, а на культурной, исторической, политической, экономической основе. Это очевидно, что есть нужда общего алфавита для тюркских народов.

Девяносто лет назад Н. Торекулов сказал, что переход Казахстана на латинский алфавит «сущность этой проблемы очень важна для нашей страны». Эта проблема не утратила своего значения и сегодня. Поэтому была реализована мечта старшего поколения по интеграции казахского языка с международным сообществом.

Литература

1. Майлықұтова М. *Ғасыр басындағы «арабишылдар» мен «латыншылар» пікірталасы* // «Ақиқат» журналы. 2006 жылғы №2 саны, 25 бет.
2. Алдоңғарұлы Е. *Әліппе түзету тақырыпты білімпаздар тобының қорытындысы* // «Еңбекші қазақ» газеті. – 1924 жылдың 27 шілдесі.
3. Казангапов К. *Воспоминания о политических деятелях*. 1924 г. «АЗИАТ» баспа үйі, Шымкент, 1915 ж. (190 б.) б. 151-152
4. ГАРФ. Ф.7543, Оп.1, Д.2.
5. Исхан Б., Оспанова Б. Б. *Патшалық Ресей мен КСРО тілдің саясатының кезеңі* // Абай атындағы ҚазҰПУ Хабаршысы. «Тарих және әлеуметтік-саяси ғылымдар» сериясы. №4(39) 2013. б. 60-61
6. Архив РАН Ф.677, Оп.7, Д.146.
7. Журнал «Новый Восток». Научная ассоциация Востоковедения Союза ССР. М.: 1928. С. 489
8. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд 26 февраля - 5 марта 1926 г. (*Стенографический отчет*). Баку, 2011. «Нагыл Еви». 552 стр.
9. Яковлев Н. Ф. *О развитии и очередных проблемах латинизации алфавитов*// Революция и письменность, №2, 1936, стр. 25-38.
10. Төрекұлов Н. *Шығармаларының көп томдық жинағы*. – Алматы: «Ел-шежіре» ҚКҚ. 2007. 3-том. -288 б.
11. Садуақасов А. *Түркітілдес мемлекеттердің латын графикасына көшудегі саяси-лингвистикалық ұстанымдары* // «Қоғам және Дәуір» ғылыми-сараптамалық журналы. 2010 жыл №4
12. Төрекұлов Н. *Жаңа әліппе неге керек?* М.- 1924.
13. Исаев М. И. *Языковое строительство в СССР* (процессы создания письменностей народов СССР). – М.: Наука, 1979. – 351 с.
14. «Жаршы» журналы, 1930, №1., Б.17.
15. Смағұлова С. *Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы* (XX ғ. 20-30 жж.). –Алматы: «Елтаным баспасы», 2011. -432 бет.
16. Исмаилов Е. *Народное просвещение в Казахстане* //Вестник АН КазССР. - Алматы. 1949. - №11
17. Хаканазаров К. Х. *Решение национально-языковой проблемы в СССР*. М., 1977
18. Асфендиярова Н. М., Замзаева Т. А. *Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы: (1928-1941)*. I бөлім. –Алматы: «Казахстаника» баспа үйі. 2007. -192 б.
19. Асқарбекова Н. *Латын графикасымен басылған қазақ кітаптарының каталогы: (1928-1941)*. II бөлім. –Алматы: «Полиграфкомбинат баспа үйі» ЖШС., 2011. -200 б.

ЛАТЫН ӘЛІПБИІ ТҮРКІ ӘЛЕМІМЕН ҚАУЫШТЫРАДЫ
LATIN ALPHABET CONNECTS TO TURKIC WORLD

Сейдулла САДЫҚОВ*

Түйіндеме

Латындырылған қазақ әліпбиінің астары тереңде жатыр. Түркі халықтарына ортақ әліпбидің кемел келешегіне риясыз сеніп, оның орнығуына үлкен үлес қосқан Нәзір Төреқұловтың тұлғасы айрықша ерекшеленеді. Ол басшылық жасаған Орталық баспа жаңа түркі әліпбиін (латыншаланған) насихаттауда маңызды рөл атқарады.

Кеңестік дәуірде араб графикасынан латын қарпіне, одан соң кириллицаға көшіру қоғамның ақпараттық қамтамасыз етуші төмен күйде тұрғанда жүргізілді.

Қазақ елі жаппай сауатты елге айналды. Рухани бай қазынаға иеміз. Қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі Қазақ елінің рухани жаңғыруы аясында жүзеге асырылғалы отырған кең ауқымды жоба саналады.

Кілт сөздер: Бағдарламалық мақала, ауқымды жоба, руникалық жазу, араб графикасы, латын қарпі, түркі алфавиті, миссионерлік идея, жаһандық өркениет.

Summary

Latinized Kazakh alphabet has deep meaning. The figure of Nazir Torekulov is very special who has believed in bright future of Turkic people and has done his utmost to develop it. The press-office where he conducted played an important role in promoting a new Turkic alphabet (latinized).

The transfer from Arabic graphics to Latin letter and to Cyrillic is carried during a poor condition of providing society with data in the Soviet period.

Almost all the Kazakh people became literate. We have spiritual wealth. The transfer of Kazakh language to Latin alphabet which is realized in the frame of morale development of the Kazakh people is considered as broad project.

Key words: programming article, broad project, Runic alphabet, Arabic graphics, Latin letter, Turkic alphabet, missionary idea, global civilization.

Президент Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласының екінші бөлімінде қоғамдық сана жаңғырудың негізгі қағидаларын қалыптастыруды ғана емес, сонымен бірге, біздің заман сынағына лайықты төтеп беруімізге қажетті нақты

* филология ғылымдарының докторы, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры. Түркістан-Қазақстан.
Doctor of philology, Professor of K. A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: sadykov.51@mail.ru

С. Садықов. Латын әліпбиі түркі әлемімен қауыштырады.

жобаларды жүзеге асыруымызды да талап ететінін алға тарта отырып, таяу жылдары атқарылуы тиіс міндеттерді белгілеп берді. Осыған байланысты алдағы жылдарда мықтап қолға алу қажет болатын бірнеше жобаны ұсынды. “Біріншіден, - деп жазды Елбасы, - қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттілігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге Тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық” [1]. Президент бұдан әрі қазақ тілі әліпбиінің тереңнен тамыр тартатынына назар аударады. Иә, VI-VII ғасырларда (ерте орта ғасыр кезеңі) Еуразия құрлығында ғылымға “Орхон-Енисей жазулары” деген атаумен танылған көне түркілердің руникалық жазуы пайда болып, қолданылды. Бұл адамзат тарихындағы ең көне әліпбилердің бірі еді. Ал, V-XV ғасырларда түрік тілі Еуразия құрлығының аса ауқымды бөлігінде ұлтаралық қатынас тілі болды. Айталық, Алтын Орданың бүкіл ресми құжаттары мен халықаралық хат-хабарлары негізінен ортағасырлық түркі тілінде жазылды. Халқымыз ислам дінін қабылдаған соң руникалық жазулар біртіндеп ысырылып, араб тілі мен араб әліпбиі тарала басталды. Сонымен, X ғасырдан XX ғасырға дейін, 900 жыл бойы Қазақстан аумағында араб әліпбиі қолданылды. 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президумы латындырылған жаңа әліпби – “ Біртұтас түркі алфавитін ” енгізу туралы қаулы қабылданды. Латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылып, кейін кириллицаға ауыстырылды. 1940 жылғы 13 қарашада “Қазақ жазуын латындырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы” заң қабылданды. Осылайша, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептермен айқындалып келді.

Латындырылған қазақ әліпбиінің тарихи астары терең ойларға жетелейді. Кеңестік биліктің алғашқы жылдарынан басап қазақтың көзі ашық, көкірегі ояу зиялыларын ұлт мүддесі, тіл, діл тағдыры толғандырды. Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынов сынды азаматтарымыз Алаш туын желбіретті.

Түркі халықтарына ортақ латыншаланған әліпбидің кемел келешегіне риясыз сеніп, оның орнығуына елеусіз үлес қосқан ұлтымыздың жарық жұлдыздарының бірі Нәзір Төреқұловтың тұлғасы айрықша ерекшеленеді. Ол Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарында биліктің биік шыңына шықты. 1918 жылдың көктемінде Қоқан Совдепі ревкомының хатшысы болды, үш жылдан кейін партиялық және

мемлекеттік иерархияның ең биік сатысына көтерілді – Кеңестердің 1921 жылдың мамырындағы кезекті съезінде ТурЦИК төрағасы болып сайланды, РКП(б) ОК-нің Орта Азиялық бюросының мүшесі, Түркістан майданы революциялық әскери кеңесінің мүшесі болды [2].

Н.Төрөқұлов Түркістандағы Кеңес мәдениеті құрылысы, білім беру мен ағарту мәселелеріне ерекше мән беріп отырды, осы салалардағы нағыз реформаторға айналды. Оның идеялары, ой-арманы өзі ұйымдастырып, басшылық еткен басылымдарда жарияланған мақалаларында айқын көрініс тауып отырды. Автордың “Түрік тілі”, “Ұлт тілі және мемлекет” аталатын еңбектерінде патшалық Ресейдің жергілікті ұлттарды бір-біріне айдап салуға бағытталған Түркістандағы отаршылдық саясаты сынға алынды. Ол басшылық қызмет атқарған жылдары білім беру мәселесін әрдайым басты назарда ұстады, бұл проблема республика үкіметінің саясатында басты бағыттардың бірі болды. Осы өзекті мәселелер Н.Төрөқұловтың 1925 жылы өткен I Бүкілодақтық мұғалімдер съезінде жасаған “Ұлт мәселесі және мектеп” атты баяндамасы бойынша қабылданған қарарда айқын көрініс тапты. Ол тіл проблемалары, емле ережелері, жаңа әліппе жайында бірсыпыра еңбектер жазған. 1926 жылы Мәскеу баспасынан шыққан “Жат сөздер” кітапшасында басқа тілдерден енген термин сөз, атауларды жазу принциптері жөнінде келелі ойлар айтқан [3].

Н.Төрөқұловты 20-жылдары Түркістандағы ұлттық тілдер тағдыры қатты толғантқан. Ол тұрғылықты этностардың тілдеріне мемлекеттік мәртебе берілгеніне, іс-қағаздарының жергілікті халық тіліне көшірілгеніне, ұлттық мектептер мен кітап өнімдерінің, бұқаралық ақпарат құралдарының қатары өскеніне шынайы қуанды. Жаңа түркі әліпбиі жөніндегі комиссияның төрағасы ретінде араб жазуынан латыншаға көшудің қажеттігін негіздеді. Бұл мәселе бойынша өз көзқарастарын дәлелдеп, Чобанзаде, Агамали-оглы секілді қайраткерлермен қызу айтысты. Латыншаға көшірудің барлық түркі этностарына, ұлттық сезіміне, жазба мәдениетіне қатыстылығын анық біліп, дайындық кезеңінің басты міндеті бір жағынан үгіт-насихатқа мейлінше зейін қою, латыншаға көшуге көмектесетін жергілікті ұйымдарды нығайту, екінші жағынан жаңа түркі әліпбиіне көшуді ғылыми негіздеуді қамтамасыз ету деп санады.

Нәзір Төрөқұлов 1926 жылдың наурызында Бакуде өткен I Бүкілодақтық түркітанушылар съезінде былай деп атап көрсетті: “... Ең алдымен түркітанушылар съезінің бүкіл түркі дүниесі үшін ерекше прогресті революциялық факт болғанын қадай айтқым келеді, мұны

С. Садықов. Латын әліпбиі түркі әлемімен қауыштырады.

мына мағынада түсіну керек: бұл съезде ескі араб сауатының күні өткені, арамыздан біржолата кеткені деп түсіну керек.

... Енді бұл мәселенің қазіргі ахуалына ойысқым келеді. Бәске түскені тек екі әліпби, бұлар – реформаланған жаңа араб әліпбиі және латын әліпбиі... Барлық осынау түркі республикалары мен облыстарында шынын айтқанда жазудың бір графикасы, бір әліпбиі, бір жүйесі жоқ. Татар республикасында әліпбидің яки графиканың бір жүйесін, Қазақ республикасында екінші, Түркімен республикасында үшінші жүйесін енгізуге ұмтылыс бар”...

Кеңестік Шығыс халықтарының жазуын жаңарту мәселелерімен айналысқан Н.Төрекұлов 1928 жылдың қаңтарындағы “Жаңа міндеттер” деген мақаласында былай деп ерекше атап көрсетеді: “...Мұнымен қатар Кеңестік Шығыстың қалың бұқарасы мен алдыңғы қатарлы жұртшылығының жаңа түркі әліпбиін енгізу ісіне көзқарасы секілді маңызды мәселені де аттап кетуге болмайды.

...КСРО түркі-татарлары арасындағы шаруашылық және мәдени байланыстар (әңгіме территориясы шектес, базары ортақ болғандықтан бір-бірімен байланысты халықтар туралы болып отыр; мысалы, татарлар мен башқұрттар, өзбектер, қазақтар және қырғыздар, т.б.) бізден өте икемді, олардың өз диалекті (тілі) негізінде қала отырып, “біртұтас түркі тілінің” көмегінсіз-ақ бір-бірімен араласа алатын жазу жүйесін жасауды талап етіп отыр”...

Айталық, ол өзінің “Түрік тілі” деген мақаласында Түркістандағы ұлттық мемлекеттік тіл туралы баспасөз беттерінде талқыланып жатқан мәселелер бойынша пікірталасқа белсене қатысады. Осыған байланысты Ресейдегі революцияға дейінгі Бақшасарайдағы “Таржумон”, Орынбордағы “Шуро” секілді мұсылман баспасөздерінде түркі тілдері мәселелері бойынша жүргізілген пікірталастарға тоқтала келіп, ол өз пікірі мен ұстанған позициясын ашық айтады, осы тақырып төңірегіндегі жекелеген авторлардың көзқарас-пікірлерін сынайды. Сонымен қатар ол татар мұғалімдерінің революцияға дейінгі өзбек және қазақ мектептерінде сабақ беруіне қарсы болуға тырысқан патшаның отаршыл шенеуніктерінің саясатын теріс бағалайды.

“Егер оныншы жылдары, – деп жазады ол мақаласында, – баршаға белгілі генерал Самсонов татар мұғалімдерінің өзбек және қазақ мектептерінде сабақ берулеріне тыйым салған бұйрық берген болса, менің ойымша, генерал мырза бұл бұйрықты интернационализм көзқарасы тұрғысынан немесе осы халықтарға берілгендіктен берген

жоқ, керісінше ол бұл бұйрықты осы өлкедегі халықтардың мәдениеті мен оқу-ағарту ісінің дамуына қайткенде де кедергі келтіру мақсатымен берді”.

“Патшалық самодержавиялық кезеңде ұлттық саясат пен оның сипатының астарында не жатты? - деп одан әрі жалғастырады Нәзір Төрөқұлов. – Ең алдымен мына жайтты баса айтуымыз керек, патша өкіметі Ресейде орыстан басқа ұлттарды білген жоқ, білгісі де келмеді. Патша самодержавасының барлық бағдарламасы өзге ұлттарды шетқақпайлай отырып жойып жіберуге немесе баршаны орыстандыруға келіп саяды. Кейбір көшпелі халықты күштеп қоныстандыруды мақсат етті, өзгелері, мысалы, украин, беларус тағы басқа халықтарды ұлттық қасиет-бейнесінен жұрдай етіп, ана тілдерінен айыруға күш салды, тіпті украин және беларус тілдерінде шоқынуға, мінәжат етуге тыйым салды. Олардан өзгелерді отаршылдық езгінің барлық қатаң режимін бастан кешірді. Олардың шұрайлы жерлері, шұрайлы жайылымдары тартылып алынып, тау шатқалдарына, жабайы аймақтарға қуылып тасталды, айталық Кавказда дәл осылай болды. Дәл осындай ушыққан саяси жағдайда ұлттарды сауаттандыру ісі жөнінде сөз болуы да мүмкін емес еді.

Қоғамның алдыңғы қатардағы топтарының қазіргі заманғы мектеп ісін ұйымдастыру жөніндегі әрекеттері басып тасталды. Патшалық Ресейде ұлттарға білім беру ісіндегі қалыптасқан жағдай дәл осындай болды” [4].

Нәзір Төрөқұлов бірқатар мақалаларында, мысалы, “Идорадан”, (“Басқарма”) (“Инқилоб”, 1922. №3), “Жасорат” (“Ержүрек”) (“Қизил байрақ”. 1922. 24 шілде) атты шығармаларында кез келген ұлттық әдебиет пен мәдениеттің өз дамуында әлемнің өзге әдебиеттерінің идеялық-көркем тәжірибесімен молыға түсуі қажеттігі жөнінде өзекті мәселе көтереді. Ол әлем әдебиетінің озық үлгілерінің аудармасын насихаттау мен жариялауды баспасөздің аса маңызды міндеттерінің бірі деп есептеді.

Нәзір Төрөқұлов КСРО Орталық Атқару Комитеті жанындағы Орталық баспа басқармасының төрағасы ретіндегі өз қызметінің жаңа кеңестік мемлекетте ұлттық мәдениеттерді дамытудағы маңызын тамаша түсінген еді. Орталық баспаның 5 жылдығына арналып 1928 жылы маусымда өткен мерекелік мәжілісте оның басшысы ретінде ол ризашылықпен былай дейді: “...Орталық баспа әртүрлі ұлттардың сан миллиондаған бұқарасының кеңес мәдениетінен сусындауына жүйелі жол салып берді, өзі құрылған қысқа мерзімде

С. Садықов. Латын әліпбиі түркі әлемімен қауыштырады.

бірде бір елде болып көрмеген кітап өнімдері базасын жасай алды. Бес жылда ол оқулық, ғылыми-бұқаралық, қоғамдық-саяси, көркем, ауылшаруашылық және басқа әдебиеттің 59959713 данасын 50-ден астам ұлт тілдерінде шығарды. Кітап өндірісін жасау, нығайту және дамыту ісімен қатар Орталық баспа ұлттық мерзімді басылымдар жасап, оларды жақсарту және тарату мәселелеріне байыпты көңіл бөліп келеді. Қазіргі кезде ол 12 тілде 21 мерзімді басылым шығарып отырғанын айтсақ та жеткілікті”.

Оның Одақ халықтары үшін айрықша көмекші оқулық базасын жасау – ұлт тілдерінде орасан зор көлемде көрнекі құралдар, яғни артта қалған бұқараны мәдениетке тартудың неғұрлым жанды да төте жолы ретінде маңызы орасан бүкіл материалды жасау ісіндегі рөлінің де маңызы одан кем емес. Орталық баспаның барлық кітап өнімдерінде оқулықтардың үлесі бәрінен мол және бұл салада да оның Одақтың әртүрлі халықтары үшін арнайы әдебиеттер шығаруда жаңа жол салуына тура келді, өйткені патшалық замандағы оқулықтар ұлттар үшін мүлдем жарамсыз болатын. Орталық баспа қалың бұқара арасына жаңа түркі әліпбиін (латыншаланған) ендіруде де зор рөл атқарды. Ол латын негізінде түркі-татар тілдерінде әліпшелер, оқулықтар және басқа да әдебиет шығару жөнінде, сондай-ақ Орталық баспа шығаратын татар газет-журналдарын латыншаға көшіруде көп жұмыс жүргізді.

Өткен ғасырдың жиырмамыншы жылдарының соңында, кеңестік билік күшіне міне бастаған тұста, партиялық насихаттың алып машинасы жалпы мемлекеттік мүдделердің республикалардың дербестігіне шектеу қойып, дамудың бірқатар стратегиялық мәселелерін шешуде олардың өкілеттіліктерін орталыққа беру жолымен жүзеге асыруды талап ететінін ұғындырумен болды. КСР Одағының мемлекеттік құрылысындағы федерализм декларативті сипат алып, Одақ пен оның ұлттық республикаларының қызметі шектелді, ал соңғысының дербестігі формальды күйде қалды. Мұның соңы ұлттық және ұлтаралық қатынастарды дамытуда интернационализм идеясын басты ұранға айналдырды. Социалистік қоғам негіздерін нығайту және коммунистік идеологияны күшейту шараларының аясында интернационализм саясаты кең өріс алып, кеңес халқының, оның ішінде қазақтардың да жаңа өмір құрылысында алатын орнын, рөлі мен маңызын ой елегінен өткізу процесі жүріп жатты. Бұл процеске таптық тұрғыдан келу этнодифференциалды сипаттардың – тілдің, құндылықтар мен нормалардың, адамдардың

тарихи жадының, туған жер туралы ұғым-түсініктің, бабалар жөніндегі наным-сенімнің, ұлттық мінез-құлықтың, өнердің коммунистік идеология нұсқауларына сәйкес келуін талап етті [5].

Сол жылдары Қазақ елінде сауатсыздықпен күрестегі саяси мақсат әлеуметтік міндеттерден биік тұрды [6]. Бұл алға жаңа латын графикасына көшуде қазақ әліпбиін құру міндеті қойылғанда ерекшелене түсті [7]. Сонымен 1929 жылы араб графикасы латыншаға, кейіннен, яғни 1940 жылдан бастап кириллицаға көшірілді. Алфавит ауыстырудың мұндай реформасы қажеттілігінің туындау себебі, бұл артта қалып келген халықтың мәдениетте, ғылымда, білімде биікке көтерілуіне мүмкіндік туғызады деп түсіндірілді. Бір жағынан жаңа тарихи қауымдастықты, оның дәстүрлерін, салттарын, өмір бейнесін қалыптастыру процесін жеделдетуге тиіс болды.

Шынтуайтқа келгенде, оның түпкі мәнінің қайда жатқаны жөнінде профессор М.Мырзахметов мерзімді басылымдарда жарияланған бірқатар публицистикалық мақалаларында нақты архив деректері негізінде айтты [8]. «Бұрын еркін пайдаланылып, кейіннен А.Байтұрсынов жетілдірген қазақша әліпбиді кириллицаға көшірудің сыры қазақтарды діннен бездіріп, шоқындыру мақсатында жүргізілді, - дейді автор. - ...Қазан төңкерісінен кейін патшалық миссионерлік идеяны жүзеге асыруды бір кездері рухани семинария шәкірті болған Сталин өзіне тән суық ақылдың тезіне сала отырып әрекет етті, әсіресе орыс жазуын бірден алу түркі тілдес халықтардың қарсылығына ұшырауы мүмкін деп уақытша латын жазуын ендіре тұру керек деген кеңеске құлақ асып, 1930 жылы латын жазуын қабылдады. 1940 жылы халықтың қалауы бойынша деген жасанды сылтаумен енді орыс жазуына көшірді».

Бір алфавиттен екіншіге, одан үшіншіге көшіру қоғамның ақпараттық қамтамасыз етілуі төмен күйде тұрған шағында жүргізілді. Бұл қоғамда сәйкессіздіктер туындатып, енді ғана сауаттанып келе жатқан халықты дағдарысқа ұшыратты. Араб графикасы қолданыстан шыққаннан кейін оған шамалы ғана адамдар ден қойды. Жергілікті тұрғындардың басым көпшілігі жаңа латын графикасымен жазылғандардың бәрін де шынайы шындық тұрғысында бағалауға тиіс болды, олардың жаңа басылымдарды бұрынғы арабша жазылған дүниелермен салыстырып қарастыруға қабілеттері жетпеді. Бұрынғы қолжазбалардағы, журналдар мен газеттердегі қоғамдық-саяси, экономикалық, әлеуметтік ақпараттар социалистік қоғам талаптарына сай болмай шықты.

С. Садықов. Латын әліпбиі түркі әлемімен қауыштырады.

Халқымыздың латын әліпбиінен кириллицаға көшкеннен бері сексен жеті жыл болыпты. Бір адамның ғұмыры дерліктей осы уақыт аралығын ой елегінен өткізер болсақ, халқы жаппай сауатты елге айналдық. Рухани бай қазынамыз сөрелерді қайыстырып тұр. Білім мен ғылымның шыңына өрмелеп келеміз.

Елбасының бағдарламалық мақаласын әбден екшеп, ой елегінен өткізіп, мың ойланып, жүз толғанып барып қолына қалам ұстағаны анық. Бұл еңбекті елдік толғауы десек те болады. Себебі, қазақ тілінің латын әліпбиіне көшуі Қазақ елінің рухани жаңғыруы аясында жүзеге асырылғалы отырған кең ауқымды жобалардың бірі екендігі айдан анық. Қоғамдағы қызу талқылаулар бұл проблеманың қаншалықты маңызды екенін дәлелдеп отыр.

Кеңес одағы ыдырап, оның құрамындағы елдер өз тәуелсіздіктерін жариялағаннан кейін, ұзамай-ақ, яғни 1993 жылы бауырлас Түркия, Әзербайжан, Өзбекстан, Қырғызстан және Түрікменстан елдерінің ғалымдары Анкарада бас қосып, күллі түркі жұртына ортақ 34 әріптен тұратын латын қарпінің үлгісін қабылдаған болатын. Бұл түркі жұрты үшін елеулі оқиға болды. Осынау киелі басқосудан кейін-ақ Әзербайжан, Өзбекстан және Түрікменстан елдері латын әліпбиіне көше бастады. Қазіргі кезде аталмыш бауырлас республикалар латын әліпбиін қолданудың біршама тәжірибесін жинады.

Қазақ елі латын қарпіне көшуге ауық-ауық талпыныс жасап келеді. Елбасы 2006 жылы Қазақстан халқы Ассамблеясының XII сессиясында латын графикасына көшу мәселесін зерттеуді тапсырған болатын. Осыған орай арнайы комиссия құрылды. Оның құрамында білікті тіл ғалымдары мен қоғамдық институттардың мамандары жұмыс жасады. Жалпы қазақтың тіл мамандары латын қарпі үлгісін жасау жолында үлкен ізденіс жасап келе жатқанын айтуымыз керек. Соңғы мәліметтер бойынша елімізде қазірге дейін жүзден астам жоба дайындалған. Әзербайжан, Өзбекстан және Түрікменстанға ғылыми экспедициялар ұйымдастырылып, тәжірибелері мұқият сараптаудан өткізілді.

«Мен, - деп жазады Елбасы өзінің бағдарламалық мақаласында, - 2012 жылғы желтоқсан айында жария еткен «Қазақстан – 2050» Стратегиясында «2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшуге кірісуіміз керектігін» мәлімдедім. Бұл – сол кезден барлық салаларда біз латын қарпіне көшуді бастаймыз деген сөз. Яғни, 2025 жылға қарай

іс-қағаздарын, мерзімді баспасөзді, оқулықтарды, бәрін де латын әліпбиімен басып шығара бастауға тиіспіз».

Мемлекет басшысы үкіметке қазақ тілін латын әліпбиіне көшірудің нақты кестесін жасауды тапсырды. Сондай-ақ Елбасы 2017 жылдың аяғына дейін ғалымдардың көмегімен, барша қоғам өкілдерімен ақылдаса отырып, қазақ әліпбиінің жаңа графикадағы бірыңғай стандартты нұсқасын қабылдау керектігін де жеткізді. Ал 2018 жылдан бастап жаңа әліпбиді үйрететін мамандарды және орта мектептерге арналған оқулықтарды дайындауға кірісу қажеттігіне назар аударды.

«Барша түркі дүниесі әлем елдерінің басым көпшілігі қолданып отырған жазуға көшсе, - дейді жазушы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Алдан Смайыл, - біріншіден, өзара ақпарат алмасу жеңілдейді, екіншіден, жаһандық өркениетке даңғыл жол салынады.

Басты міндет – еліміз 2015 жылы латын қарпіне толық көшкенше, осыған дейін жазылған және жасалған әдеби, ғылыми, т.б. мұраларды кириллицадан жаңа әліпбиге түсіріп үлгеру. Бұлар жасалмаған күнде, ұрпақтар арасындағы дәстүрлі рухани-мәдени сабақтастық белгісіз мерзімге үзіледі. Ал мұны сәтті жүзеге асыру үшін біз түбегейлі қолданатын латын қарпіндегі графиканы мүмкіндігінше қысқа уақытта қабылдауға тиіспіз» [9].

Қазіргі кезде қазақ зиялылары Елбасының бағдарламалық мақаласын қызу талқылауды жалғастыруда түсуде. Бұл заңды да. Ұлтымыздың рухани жаңғыруына бағытталған таяу жылдардағы ұлы міндеттер біртұтас ұлт болуға, мәдени және сана ашықтығына ұмтылуға, қанымызға сіңген, тамырымызда бүлкілдеген ізгі қасиеттерді қайта түлетуге бастайды. Халқымыз кириллица аталған әліпбидің ықпалынан, анығырақ айтқанда, оның толыққанды иесі саналатын жұрттың саяси-ақпараттық ықпалынан арылатын кезеңге де жеттік. Бұған шүкіршілік етуіміз керек. Енді, міне, еліміздің рухани өміріндегі елеулі кезеңге қадам басқалы тұрмыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Назарбаев Н. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*// Егемен Қазақстан. 12 сәуір 2017 ж.
2. Мансұров Т.А. *Нәзір Төреқұлов*. – Алматы: ЖШС «Қазақстан баспа үйі», 2005. – 25-бет.
3. Қожакеев Т. *Жыл құстары*. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 120 бет.

4. Дарвеш. *Несколько слов о Киямете*. В кн. Фитрат. Қиямат (Халсий хикая). – Москва, 1923. –С.3-4.
5. Садықов С. *Қазақ публицистикасы: ұлттық бірегейлік мәселелері* (тарихи-филологиялық және әдістемелік аспектілер). Оқулық. – Алматы: Нұрлы Әлем, 2013. -108-109 беттер.
6. Есова С. *Ауылда қызыл отау жұмысы*// Еңбекші қазақ. 1928. 8 наурыз; Жүсіпбекова К. *Мәдениет майданындағы бір міндет* // Еңбекші қазақ, 1928. 4 шілде; Тоқтыбаев И. *Сауатсыздықты жою майданында*// Еңбекші қазақ. 1930. 13 ақпан.
7. *Жаңа әліпби – мәдениет құралы*. Арнаулы бет// Еңбекші қазақ. 1929. 10 қаңтар; Тоғжанов Ғ. *Жаңа әліптің жасырын жауларының қарсылығын жояйық*// Еңбекші қазақ. 1931. 7 мамыр; т.б.
8. Мырзахметов М. *Қазақ қалай орыстандырылды?* – Алматы: Атамұра, 1993. – 128 бет.
9. Смайыл А. *Латын қарпі түркі әлемімен қауыштырады*// Егемен Қазақстан. 17 сәуір 2017.

ORTAQ TÜRK ƏLİFBASINA DÖNÜŞ: TARİX VƏ ÇAĞDAŞLIQ
RETURN TO COMMON TURKISH ALPHABET: HISTORY AND
MODERNISM

F.Q.ƏLƏKBƏRLİ*

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-dək Bakıda keçirilən Türksöylü Xalqların Türkoloji Qurultayının qarşısında duran əsas problemlərdən birincisi milli əlifba və milli dil məsələsi olmuşdur. Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin əsas təşəbbüsçüləri isə Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Komitəsi və Azərbaycanı Araşdırma və Öyrənmə Cəmiyyəti idi. Türkoloji Qurultayda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi çağırışına cavablar dinlənmişdir. Qurultaya qatılan 131 nümayəndədən 93-ü türksöylü, yerdə qalanları digər xalqların təmsilçiləri olmuşlar. Yeni Türk Əlifbası məsələsində iki cərəyan: 1) latınçılar və 2) islahatçılar (ərəb əlifbası tərəfdarları) mövcud olmuşdur. Eyni zamanda, məqalədə çağdaş dövrdə də ortaq Türk əlifbasının yaranmasının əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, Yeni Türk Əlifbası Komitəsi, Türk Runik əlifbası, latın əlifbası, ərəb əlifbası, Ortaq Türk əlifbası.

Summary

The article shows that the most important issue of The Congress of Turkish People held in Baku from 26 February 1926 till March 5 in Baku, Turkish Congress of Turkish peoples, was the question of the national language and the national alphabet of Turkish people. The main contributors of Turkological Congress was the Committee of New Turkish Alphabet and Azerbaijan Research and Learning Society. Turkish Congress has listened to the responds to the call of turning the Arabic alphabet to the Latin alphabet. 93 of the 131 Congress participants were Turkic, others belonged to different nations. New Turkish alphabet has had two different issues available: 1) supporters of Latin alphabet and 2) reformists (supporters of Arabic alphabet).

Keywords: Turkish Congress, Committee of New Turkish Alphabet, Turkish Runik Alphabet, Latin alphabet, Arabic alphabet, Common Turkish alphabet.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər Türk Xalqlarının böyük əksəriyyətinin Ərəb əlifbasından, çox az bir qisminin isə Runik, Latın və Kiril əlifbalarından istifadə etdiyi bəllidir. Şübhəsiz, Runik, Latın və Kiril əlifbalarından istifadə edən Türksöylü xalqlar (bulqarlar, qaqauzlar, sekeller, macarlar, kazaklar, karaimlər və başqaları) da xristianlıq və tanrıçılıq dinləri içində qalanlar idilər. Çox güman ki, öncəliklə Ərəb əlifbasından əvvəl Türk Runik yazısından

* Dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu, aparıcı elmi işçi. Bakı, Azərbaycan.

Assistant Professor, Doctor of Philosophy, Senior Fellow at the Institute of Philosophy ANAS, Baku, Azerbaijan, faikalekperov@mail.ru

istifadə edən Türk xalqları üçün Latın əlifbası, Orta çağda ortaya çəxan Kiril əlifbası da yad olmamışdır. Şübhə etmirik ki, indi Latın əlifbası adlanan bu əlifbanın qurucuları sırasında Türklər (etrusk türkləri) ilk yerlərdən birini tutmuşlar [1, 138]. Başqa sözlə, Türklərin qədim Runik əlifbası etruskların birbaşa iştirakı ilə Latın əlifbasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Bu anlamda Azərbaycanın tanınmış dilçi alimi professor Firudin Ağasıoğlunun təbrincə desək, 1929-cu ildə rəsmən qəbul etdiyimiz, ancaq bir ara ideoloji səbəblərdən imtina etdirilməyə məcbur olsaq da, 1991-ci ildə yenidən bərpa etdiyimiz Latın yazısı Türk Runik əlifbasıyla eyni mənşəli yazı sistemidir [1, 151].

Bizim burada demək istədiyimiz odur ki, Türk Runik yazısı Latın əlifbasına oxşarlıqla yanaşı, öz qədimliyinə görə ən azından Sumerlərə qədər gedib çıxır. Hər halda indiki Azərbaycan bölgəsində vaxtilə mövcud olan qədim Aratta dövlətinə Sumer dövləti tərəfindən gil yazıda məktub göndərilməsi, Aratta bəyinin də məktubla bağlı yannındakı şatammu ilə gənəşməsi bir faktdır [1, 143]. Eyni zamanda Fars şairi Firdovsinin sözlərinə inansaq, farslar/iranlılar Tanrının övladları olan Divlərdən, yəni Turanlılardan ilk əlifbanı, müxtəlif dilləri və elmləri öyrənmişlər [2, 41]. Beləliklə, xüsusilə xristianlığı qəbul edən Türk xalqları əsasən Türk Runik əlifbasından uzaqlaşmış, ancaq bir çox cəhətdən oxşarlıqlarına görə, milli əlifbalarını tamamilə unutmamışlar. Eyni sözlər Latın və Runik əlifbalarının sintezindən yaradılmış Kiril əlifbası haqqında da demək mümkündür. Çünki Kiril əlifbasının yaranışında da Türk Runik əlifbası mühüm rol oynamışdır [1, 140].

Ancaq Türk xalqlarının böyük çoxluğu, özəlliklə də Oğuz Türkləri islam dinini qəbul etdikdən sonra Runik əlifbadan tamamilə uzaqlaşaraq Ərəb əlifbasının təsiri altına düşmüşlər. Bununla da, Ərəb əlifbası müsəlmanlığı qəbul etmiş Türk xalqlarının əsas yazısına çevrilmişdir. Hər halda 11-ci əsrdən 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş Qəznəvilər, Səlcuqlar, Osmanlılar, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Qacarlar və başqa Türk dövlətlərinin əsas yazısı Ərəb əlifbası olmuşdur. Beləliklə, Ərəb əlifbası bir yandan müsəlman Türk xalqlarını milli əlifbalarından xeyli dərəcədə uzaq düşməsinə səbəb olsa da, digər tərəfdən istər-istəməz yalnız soydaşlarıyla deyil, başqa müsəlman xalqları (ərəb, fars, urdu və b.) ilə də yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur. Ancaq onu da deməliyə ki, ərəb əlifbası uzun müddət əsasən Türk xalqlarının müəyyən bir hissəsinin yazısı olmuş, yəni onların bütün təbəqələrinə yayılmamışdır.

Burada əsas məsələ odur ki, Türk xalqlarının böyük çoxluğu müsəlmanlığı qəbul etdiklərinə görə, XIX əsrə qədər Ərəb əlifbası onlar arasında öncüllüyünü qoruyub saxlaya bilməmişdir. Ancaq hələ bu dövrə qədər, müsəlman türklərin də daxil olduğu “İslam dünyası”nda tənəzzülün ciddi

şəkildə özünü bürüzə verməsi, bunun əvəzində “Xristian dünyası”nda bunun tam əks prosesin, yəni tərəqqinin daha da güclənməsi əlifba məsələsini də yenidən gündəmə gətirmişdir. Hər halda XIX əsrin ortalarından başlayaraq çar Rusiyasında, Osmanlıda, Qacarlarda Ərəb əlifbasında islahatların keçirilməsi zəruriliyindən bəhs olunması, daha sonra hətta, Latın əlifbasına keçməyin mümkünlüyündən söz açılması təsadüfi olmamışdır. Bu məsələlərin dərininə vardıda görürük ki, burada problem zahirən gerilik və tərəqqiçi anlamında mövcud əlifbada (ərəb əlifbasında) qalmaq ya da yeni əlifbaya (latın əlifbasına) keçmək məsələsi olmamışdır. Əslində ilk baxışda “İslam dünyası” ya da “Şərqi dünyası”nın geriliyi, onun əlifbasının boyununa biçildiyi kimi, “Xristian dünyası”nın ya da “Qərb dünyası”nin irəlililiyi isə Latın yazısına keçməyin də önəmini artırmışdır.

Ona görə də məsələni tam dərk etmək üçün, 19-cu əsrin ortalarından başlayaraq “latınçı yenilikçi”lərlə (latın əlifbasına keçmək tərəfdarları) «islahatçı mühafizəkarlar»ın (ərəb əlifbasında qalmaqla onda islahatlar aparmaq istəyənlər) milli Türk əlifbasıyla məsələsiylə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrə, ən əsası onların hansı siyasi-ideoloji dünyagörüşə və nəzəri-fəlsəfi ideyalara əsaslanmalarına qısaca diqqət yetirmək zəruridir.

Bu anlamda çar Rusiyasının tərkibində olan, bununla yanaşı “İslam dünyası”nın aid edilən Qafqaz, Tatarıstan, Başqırdıstan, Krım və Türkistanda, o cümlədən Osmanlıda, Qacarlarda və digər Türk ellərində «latınçılar»ın ortaya çıxdığını, daima da onlara qarşı olan “mühafizəkar islahatçılar”ı görürük. Bu məsələdə “latınçılar”la “mühafizəkar islahatçılar”ın arxasında hansı antitürk qüvvələrin durmasından asılı olmayaraq, həm Ərəb əlifbasında islahatlar həyata keçirmək istəyən, həm də Latın əlifbasına keçmək istəyən Türk aydınlarının tutduqları yolda səmimi olmalarına şübhə etmirik. Çünki Ərəb əlifbasında qalmaqla, sadəcə onda islahatların aparılmasını istəyənlər bunu, müəyyən anlamda Türk xalqlarının tənəzzüldən qurtulmasının mümkün olduğunu düşündükləri halda, “latınçılar” məsələni daha radikal şəkildə qoymuşdular.

Beləliklə, bəlkə də ilk dəfə Osmanlıda Əli Suavi Ərəb əlifbasında ən azından islahatların aparılması, hətta Latın əlifbasına keçməyi ciddi şəkildə irəli sürmüşdür. Öz dönəmində qərbçi, Qərb mədəniyyəti tərəfdarı kimi qələmə verilən Suavi hesab edirdi ki, Latın yazısının qəbulunun heç bir problemi yoxdur [3, 100]. Suavidən sonra Osmanlıda Latın əlifbasına keçməyin ən radikal tərəfdarlarından biri də Münif Paşa olmuşdur. Ancaq bildiyimiz kimi, Osmanlı ya da Türkiyə türklərinin Ərəb əlifbasından imtina edərək, Latın əlifbasına keçməsi prosesi böyük Türk dövlət adamı Mustafa Kamal Atatürkün birbaşa dəstəyilə Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə-1928-ci ildə rəsmən

gerçəkləşmişdir.

1828-1917-ci illərdə çar Rusiyasının işğalı altında olan şimali Azərbaycanda isə ərəb əlifbasında islahatların aparılması ya da latın qrafikasına keçməyin öncülləri arasında Mirzə Fətli Axundzadə xüsusi ilə fərqlənmişdir. Axundzadə yazırdı ki, təkcə o yox, başqaları da ərəb əlifbasının Türk dilinə yaramadığını anlayıb, bu sahədə islahatlar aparmaq istəyiblər. O yazır: “Qafqazda bir sıra adamlar ərəb əlifbasının tatar dili (türk dili – F.Ə.) üçün yaramadığını çoxdan dərk ediblər və onun başqası ilə əvəz edilməsi və ya onun öz vəzifəsinə uyğun olması üçün müvafiq surətdə dəyişdirilməsinin zəruri olduğu haqda qənaətə gəliblər” [4, 243]. M.F.Axundzadə Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü B.Dorna məktubunda yazırdı: «Sivilizasiyanın indiki sürətli nailiyyətləri dövründə yazının belə qeyri-təbiiliyi mədəni dünyanın Şərq ədəbiyyatına sarı gedən yolunu həmişəlik bağlaya bilməzdi, onun əlifbasında mütləq dəyişiklik əmələ gəlməli idi» [5, s.50]. Bu işin təşkilatçısı olan çar Rusiyası hiyləgərcəsinə Axundzadəyə yol göstərirdi ki, öncə Türkiyə və Qacarlar ərəb əlifbasında islahatların mümkünlüyü məsələsini müzakirə edərək müəyyən bir qərar qəbul etməlidir. Bu məqsədlə 1863-cü ildə Türkiyəyə səfər edən Axundzadə ölkənin baş naziri Fuad paşa, eləcə də Türkiyə Elmlər Akademiyasının üzvləri ilə görüşsə də, məqsədinə çatmır. Qacarların Maarif Nazirliyi də ona «yox» cavabı verərək yazır ki, «əlifbamızı dəyişdirməyə əsla ehtiyacımız yoxdur» [5, 101].

Axundzadə də ilk dəfə latın əlifbasına maraq isə 1871-ci ilin ortalarında yarandı. Dağıstanda avar, çeçen və çərkəz xalqları arasında latın əlifbasına keçildiyini deyən Axundzadə yazır ki, artıq onlar savadlanmağa başlayıblar. Ancaq iki milyondan artıq olan Cənubi Qafqaz türkləri hələ də kor və savadsız olaraq qalmaqdadır: «Elm sahəsində xalqın tərəqqisinə xidmət edən bitişməz hərflərin sağdan sola yazılışı əlverişli olmazsa, xaçpərəstlərdə olduğu kimi soldan-sağa yazmağa da icazə vermək olar, necə ki, hündəsi rəqəmləri yazırıq. Xalqların tarixində əlifbaları dəyişdirmək nadir baş verən hallardan deyil. Bu iş heç bir zaman dövlətin zavalına səbəb ola bilməz. Rusların köhnə əlifbasının xalqın tərəqqisinə maneə olduğunu gördükdə, Pyotr onu latın əlifbası ilə əvəz etdi və dövləti nəinki zavala uğramadı, hətta avam camaatın, keşişlərin və ruhanilərin bu bərdə müxalifətə qalxmasına baxmayaraq, Rusiya dövləti günü-gündən tərəqqi etdi» [5, 131]. Çox keçmir ki, Axundzadə Dağıstanda tətbiq olunan latın əlifbası ilə yaxından tanış olur. Bundan sonra Axundzadə də yeni fikir yaranır: «Mən iki cür əlifba düşünmüşəm. Onlardan biri latın əlifba hərflərindən seçilərək tərtib edilməlidir ki, onu soldan-sağa yazmaq lazım gələcəkdir. İkincisi isə, hazırkı əlifbamız əsasında qurulmalıdır ki, onu

hazırda olduğu kimi sağdan-sola yazmaq olar» [5, 172]. Latın əlifbasına keçmək məsələsində Axundzadənin yolunu davam etdirən Azərbaycan türk ziyalıları Məhəmməd Ağa Şahtaxtı 19-cu əsrin sonlarında yeni əlifba layihəsi hazırlamış və bir müddət bunun üçün çalışmışdır. Ancaq çar Rusiyasının ideoloqları həmin dövrdə bunu həyata keçirməyin mümkünsüzlüyünü görərək, Şahtaxtıya ciddi dəstək verməmişlər. Bunun “nisgilini” yaşayan Şahtaxtlının SSRİ dövründə Azərbaycanın latın əlifbasını keçməsinə dərhal müsbət qarşılığını görürük [6, 20-30].

Şübhəsiz, ilk baxışda mütərəqqi mahiyyət daşıyan ərəb əlifbasında ya dəyişikliklərin edilməsi, ya da latın əlifbasına keçirilməsi ideyası müsəlman Türk xalqlarını digər müsəlman xalqlardan ayırmağa yönəlmişdir. Bu səbəbdəndir ki, M.F.Axundzadənin, Mirzə Kazım bəyin, M.A.Şahtaxtlının «əlifba və dil islahatları» Rus-Avropa alimləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və onlara lazımı dəstəklər verilmişdir. Hər halda, onların ortaq türk dili əvəzinə, məhəlli türk dilini müdafiə etmələri, eyni zamanda ortaq əlifbanın aradan qaldırılması prosesində müəyyən əməkləri danılmazdır. Çar Rusiyası maraqlı idi ki, burada yaşayan türk-tatarlar vahid millətdən azərbaycanlı, başqırd, özbək, qazax, kazak, türkmən və başqalarına bölünsün, vahid türk dili Azərbaycan, tatar, qazax, başqırd, özbək və başqa dillərə parçalansın, əsasən ərəb əlifbasında olanlar da kiril, latın, ərəb və digər əlifbalara üz tutsunlar.

Türk Dünyasının böyük mütəfəkkiri, milli aydınımız Əli bəy Hüseynzadə Avropa ideoloqlarının bu cür “reformalarını” daha yaxşı dərk edərək yazırdı ki, «əlifba islahatı»nın tərəfdarlarının (M.F.Axundzadə, M.A.Şahtaxtı) Tiflisdən bunu bəyan etmələri çox düşündürücüdür: «Üç yüz milyon İslamın əlifbasının altmış-yetmiş milyon türkün imlasını bir hökmi-qaraquşilə türkün, İslamın mərkəzindən uzaq olan yuvalarından birdən dəyişmək istəyirlər! Halbuki, böylə mühüm bir əmr üçün kəndilərində lazım gələn məlumatdan əsər belə yox! Türkün imlasını islahı üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək, bəlkə bütün türklərin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına haqqı ilə aşına bulunmaq tələb edər» [7, 360]. Əli bəy Hüseynzadə xeyli dərəcədə haqlı idi ki, ortaq türkcədən ayrı Azərbaycan türkcəsinin inkişafında, eləcə də əlifba islahatı məsələsində əvvəlcə çar Rusiyası, sonralar Sovet Rusiyasının maraqlı və icraçı olmaları təsadüfi olmamışdır. Hər iki halda məqsəd çar Rusiyası-Sovet Rusiyası müstəmləkəsi altında yaşayan türkləri, o cümlədən Azərbaycan türklərini əlifba olaraq İslam dünyasından, o cümlədən Güney Azərbaycan və Türkiyə türklərindən ayırmaq idi. Bu ona işarə idi ki, «islahatlar» məsələsində Axundzadə və Şahtaxtı hansısa sifarişləri bilərəkdən və ya bilməyərəkdən gündəmə gətirirdilər. Çünki əlifba və dil “islahatı”nın əsas müəllifləri çar Rusiyası və Avropa ideoloqları idilər. Onlar Türk xalqlarının avropasayağı «oyanışına»-

«maariflənməsinə» xidmət adı altında müsəlmanların ortaq ərəb əlifbasını, türklərin ortaq türk dilinin aradan qaldırmaq xətti götürmüşdülər. Ancaq bunu inandırıcı etmək üçün elə bir şərait yaratmışdılar ki, həmin ideyaları məhz müsəlman dinində olan türk mütəfəkkirləri irəli sürürdülər. «İslama görə və islamda qadın» əsərində Əhməd bəy Ağaoğlu da qeyd edirdi ki, müsəlmanların islahat dövrünü keçmələrinin vaxtı çatmışdır. İslahatlar ilk növbədə qadınlara azadlıq verilməsindən və əlifbanın islahından başlamalıdır. O, yazır: «Qadının vəziyyəti və əlifba məsələsi – islam dünyasının qatı düşmənləri, onu ölümə sürükləyən sağalmaz xəstəliklərdir» [8, 49].

Müəyyən dərəcədə Qərb mədəniyyətinin təsiri altında olan başda milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla milli-demokratlar da Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyi təklif edirdilər. Bu məqsədlə Azərbaycan parlamentində bir komissiya təşkil olunmuş və bu komissiya latınlaşmış türk əlifbasının layihəsini parlamentə belə təqdim etmişlər [9, 70]. Ancaq bir tərəfdən «İslam birliyi» ideyası ilə çıxış edən «ittihadçı»ların, digər tərəfdən isə bolşevizmin günü-gündən Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı yönəlmiş təzyiqlərin nəticəsində latın əlifbasına keçid məsələsi həmin dövrdə öz həllini tapmamışdı. Eyni zamanda, Azərbaycan Cümhuriyyəti latın əlifbasına keçidlə bağlı Türkiyə Cümhuriyyəti ilə ortaq addım atmaq niyyəti də güdmüşdü. Həmin vaxt isə Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyəti üzərinə olan “mühafizəkar” basqılar bu məsələnin öz həllini tapmasına əngəl olmuşdu.

1920-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin və digər Türk dövlətlərinin müstəqilliyinə son qoyan Sovet Rusiyasının çox keçmədən Yeni Türk Əlifbası adı altında, latın qrafikasını Azərbaycan, Tatarıstan, Başqırdıstan, Krım və Türkistanda tətbiq etməklə Türk xalqlarının milli mədəniyyətlərini zərbə altında qoyurdu. Bu baxımdan sovet ideoloqları üçün bu müstəmləkəçiliyə hədəfələnmiş «yenilik» idi. Başqa sözlə, tələm-tələsik yeni əlifbaya-latın əlifbasına keçmək Azərbaycan türklərini, Türkistan türklərini və başqa türksoylu xalqların keçmişini ilə gələcəyi arasında körpünün tez yandırılmasına, eyni zamanda dünənə qədər onunla eyni əlifbanı paylaşan türk-müsəlman xalqları, xüsusilə Türkiyə türkləri ilə mənəvi və siyasi bağların qırılmasına hesablanmışdı.

Maraqlıdır ki, Sovet ədəbiyyatında da Yeni Türk Əlifbasının ortaya çıxmasının birinci mərhələsində (1920-1929) bununla bağlı iki cərəyanın: 1) latınçılar (latın əlifbası tərəfdarları) və 2) islahatçıların (ərəb əlifbası tərəfdarları) olduğu iddia olunurdu [10, 10]. Əslində əlifba məsələsiylə bağlı «latınçılar» və «islahatçılar» deyə iki cərəyandan bəhs oluması SSRİ-nin əsil niyyətini

gizlətmək üçün uydurulmuş terminlər idi.

Bakıda 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-dək keçirilmiş Türksoylu Xalqların Türkoloji Qurultayının qarşısında duran əsas problemlərdən birincisi milli əlifba məsələsi olmuşdur. Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin əsas təşəbbüsçüləri isə Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Komitəsi və Azərbaycanı Tədqiq və Tətabö Cəmiyyəti (Azərbaycanı Araşdırma və Öyrənmə Cəmiyyəti) idi. Türkoloji Qurultayda ilk növbədə, ərəb əlifbasından Türk (latın) əlifbasına keçirilməsi çağırışına cavablar dinlənmişdir. Çünki Türkoloji Qurultayı keçirməkdə əsas məqsəd türk xalqlarını ərəb əlifbasından Türk (latın) əlifbasına keçməyi zərurətini ortaya qoymaq, bu məsələdə türk ziyalılarının dəstəyini almaq idi [11].

Eyni zamanda Qurultayda Türk (latın) əlifbasının qəbulu, ən pis halda ərəb əlifbasının islahatın aparılmasına dəstək əldə etməklə yanaşı, milli terminologiyanın yaradılması və türksoylu xalqlar üçün ədəbi dil, ana dilinin tədris metodikası, türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında məsələlərə də yer verilmişdir. Başqa sözlə, Türkoloji Qurultay Türk dilini alınma sözlərdən, özəlliklə ərəb-fars kəlimlərindən təmizləməyi də əsas məsələ kimi müzakirə obyektinə seçmişdir. Bu zaman Türk dilinin ləhcələrindən daha çox hansına üstünlük verilməsi, ya da əski türk dilinə müraciət olunması diqqət mərkəzində idi. Qurultaya qatılan 131 nümayəndədən 93-ü türksoylu, yerdə qalanları digər xalqların təmsilçiləri idilər ki, onların əksəriyyəti latın əlifbasına keçillməsinin tərəfdarı olduğu halda, ancaq nümayəndələr içərisində yeni əlifbanın tətbiq edilməsinin əleyhinə çıxış edənlər də tapılmışdır [12, 231].

Bizcə, 1920-ci illərdə Türksoylu xalqların milli əlifba və mil dil məsələsinin Türkoloji Qurultay adı altında geniş şəkildə gündəmə gətirilməsi, ən əsası bu prosesdə Azərbaycanın ön plana çıxarılması təsadüfi olmamışdır. Hər halda SSRİ-nin coğrafiyasının və əhalisinin xeyli bir qisminin türk coğrafiyası və türk xalqlarından ibarət olması bu addımın atılmasında mühüm rol oynamışdır. Sovet ideoloqlarına ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçirilməsi, milli terminologiya, milli orfoqrafiya məsələsinin gündəmə gətirilməsi birmənalı şəkildə imperiya maraqlarına hesablanmışdır. Halbuki ilk baxışda SSRİ-nin milli əlifba və milli terminologiya məsələsi “xeyirxah” niyyət kimi təsir bağışlayır, Türkoloji Qurultayın keçirilməsi isə bunun bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilirdi. Ancaq əslində Sovet Rusiyasının yeni əlifba siyasəti Azərbaycan, Tatarıstan, Başqırdıstan və Türkistan türklərini İslam-Türk dünyasından ayırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüşdü [13, 9].

Bu anlamda Sovet dövründə ərəb əlifbasında imtina edilməyərək yalnız

onda dəyişikliklər edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edən «isləhatçılar» əslində həmin milli qüvvələr idi. Vaxtilə ərəb əlifbasından imtina edilib latın əlifbasına keçmək istəyən Azərbaycan milli qüvvələrinin Sovet işğalı dövründə bunu, istəməməsi təsadüfi deyildi. Əslində milli-demokratik qüvvələri narahat edən latın qrafikasına keçmək deyil, latın əlifbasına keçmək adı altında ifratçılığa varılması, millətlər arasında ayrı-seçkilik edilməsi, gələcəkdə kiril əlifbasına keçmək üçün bir vasitəyə çevrilməsi idi. Çünki SSRİ xüsusilə, əsarət altına aldığı türk xalqlarını özünəməxsus «beynəlmiləl siyasət»lə assimilyasiya etmək niyyəti güdmüşdü. Bu baxımdan Sovet Rusiyasının Azərbaycanın, Tataristanın, Bşaqırdıstanın, Orta Asiyanın türk dövlətlərinin ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsinə bilavasitə şərait yaratmasında məqsədləri yalnız türk millətlərini maarifləndirmək, elm və biliklərini inkişaf etdirmək ola bilməzdi. Əgər SSRİ, yəni rəsmi Moskva belə səmimi niyyət güdüdüsə, nə üçün yeni əlifba məsələsinə əsasən, türk-müsəlman xalqları cəlb edilmişdi?! Yoxsa, Rusiya üçün ermənilər, gürcülər və başqa millətlər ikinci dərəcəli idilər? Deməli, bu məsələdə Rusiyanın başlıca məqsədi türksoylu xalqları SSRİ-nin əsarətindən kənar qalan türk-müsəlman ölkələrindən, xüsusilə Türkiyə türklərindən ayırmaq olmuşdur [14, 192].

SSRİ ideoloqları bu planını birdən-birə həyata keçirə bilməzdi və bu mərhələli şəkildə nəzərdə tutulmuşdu. Həmin dövrdə milli qüvvələr də məhz Sovet Rusiyasının bu ikiüzlü siyasətini ifşa etmişdilər ki, onların bu baxışları da bolşeviklər tərəfindən latın qrafikasının əleyhinə olan mülahizələr kimi dəyərləndirilmişdi. Əslində onların bu etirazı, əlifbanın latınlaşdırılmasından daha çox kirilləşdirməyə-ruslaşdırmaya qarşı idi. Azərbaycan milli ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də sonralar yazırdı ki, o zaman (1921-1922-ci illər) bolşeviklərin bu niyyətindən xəbərdar idilər: «Bolşeviklərin ərəb hərflərini latın hərfləri ilə əvəz etməyə xüsusunda gizli və əsil fikirlərini bildiyimizdən (ki, bu fikir sonradan həyata keçirilmiş, ərəb hərfləri öncə latın hərflərinə, sonra da rus hərflərinə təbdiül edilmişdir) bir məqalədə türk elləri arasındakı mədəni əlaqələri tamamilə kəsdirmək üçün yazılanı daha asan oxutdura bilmək məqsədini təmin edən inqilabçılara haqq verirdim» [15, 85]. Yəni Rəsulzadə də bolşeviklərin əməllərindən xəbəri olduğu üçün latın əlifbasına keçilməsini deyil, ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını müdafiə etmişdir. Başqa bir Azərbaycan Türk aydını Mirzə Bala Məmmədzadə də milli qüvvələrin əvvəlcə ərəb əlifbasından latına keçilməsinə etiraz etmələrinə səbəb olaraq, bolşeviklərin məkrli niyyətlərini və bunun Azərbaycan ilə Türk dünyası arasında əlaqələrə zərbə olmasını göstərmişdi [16, 56; 17].

Bu baxımdan ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını məqsəduyğun hesab edən «isləhatçılar», latın qrafikasına keçilməsi ilə Azərbaycan xalqının

Türk-İslam mədəniyyətindən uzaq düşməsi, din və milli birliyin aradan qalxması məsələsini daha çox qabartmışlar. Bizə elə gəlir ki, bu cür mülahizələrin səslənməsi də təsadüfi olmamışdır. Bütün hallarda, yeni əlifbaya keçidlə bağlı imperiyanın maraqları olduğu kimi, bunun əleyhinə çıxan «islahatçılar»ın da öz mövqeyi olmuşdur. «İslahatçılar» ədəbi dilin yazısında ərəb əlifbasını saxlamaqla yalnız islah edilməsini, yəni bəzi dəyişikliklərin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirdilər. Onlar deyirdilər ki, yeni əlifba qəbul edilərsə, bununla da əski ədəbiyyat məhv olacaq, “İslam birliyi” pozulacaq və türk dilini öyrənmək çətin olacaq [10, 13]. Milli qüvvələrin əlifba məsələsində fikir dəyişdirməsinin əsil mahiyyətinə varmayan bolşeviklər, bunu tamamilə başqa yerə yozurdular.

Ərəb əlifbasının əleyhinə çıxış edən «latınçılar» bir tərəfdən yeni əlifbaya keçməni daha çox mədəni inqilab kimi qiymətləndirənir, digər tərəfdən bunu, marksizm-leninizmin qələbəsi kimi qələmə verirdilər. Xüsusulə, F.Ağazadə, B.Çobanzadə, M.Şahtaxlı, R.Axundov, S.Ağamalıoğlu ərəb əlifbasında islahatlar aparılmasının mümkünsüzlüyünü irəli sürərək latın əlifbasının qəbul edilməsini zəruri hesab edirdilər. Məsələn, Fərhad Ağazadə yazırdı ki, əlifbanı yarımçıq islah etmək olmaz; ya gərək hamısı islah edilsin, birdəfəlik bu qüsurlardan yaxamız qurtarsın, ya da ki, heç əl vurulmasın. O yazırdı: “Şərq dillərinin üstündə ağalığ sürmək istəyən «müqəddəs» ərəb dili türkcəmiz öldürmək istədisə də, öldürmədi, ancaq yarımcan qıldı. Bir dil ki, onun yer üzündə yüz milyonluq sahibi ola, aya o dil ölərmi? Əlbəttə, ölməz!” [18, 11].

Həmin dövrün mətin bolşeviklərindən Sultan Məcid Əfəndiyev hesab edirdi ki, millətçilər qısqanclıqdan bu məsələyə müsbət yanaşmırlar. Belə ki, əvvəllər ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək istəyən millətçilər, indi bunu həyata keçirənin bolşeviklər olduğu üçün yeni əlifba məsələsini tənqid edirlər [19, 177]. Əfəndiyevin fikrincə, millətçilərdən fərqli olaraq, islamçılar-ruhanilər isə ərəb əlifbasından daha çox onun təsiri məqsədilə möhkəm yapışırlar [19, 70]. Səməd Ağamalıoğlu da S.M.Əfəndiyev kimi latın qrafikasına keçməyin əleyhdarları olan “islahatçılar”a cavab olaraq yazırdı: «O adamlar ki, yeni türk əlifbası barəsində deyirlər: «əgər bu əlifba həyata keçsə, din birliyi əldən gedəcəkdir» - bu əqlə uymayan cəfəngiyyətdir. Tarix bizə göstərdi ki, din birliyi yox imiş, yox olan şey təzədən bir də nə cür yox ola bilər» [20, 32].

Fikrimizcə, birincisi Əfəndiyevlər, Ağamalıoğlular bu halda da bolşevik əqidəsindən çıxış etdiyi üçün, din birliyinin millətlərin həyatında oynadığı mühüm rolu görə bilməmişdir. Əslində hər millətin həyatında, mənəvi dəyərlərdən biri kimi din birliyi də mühüm yerə malikdir. İkincisi,

latın qrafikasının əleyhdarları yalnız «din birliyi əldən gedəcək» demirdilər, onlar həm də SSRİ-nin əsarəti altında yaşayan Azərbaycan və b. türk dövlətləri və millətləri ilə imperiydan kənar qalanlar arasında bir sədd çəkiləcəyinə inanırdılar. Bu fikirlər 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji qurultayda Kazan türkləri tərəfindən də səslənmişdir. Həmin qurultayda çıxış edən S.Ağamalıoğlu isə onlara cavab olaraq deyirdi: «Yeni əlifbanın əleyhinə olanlar, xüsusən «Yeni əlifbanın qəbulu ilə 500 illik ədəbiyyatı itiririk» deyən qazanlılar bilməlidirlər ki, qonşu cümhuriyyətlərin, o cümlədən Azərbaycanın da özünəməxsus keçmiş ədəbiyyatı vardır... Ümumi savadlılıq yolu ilə ədəbiyyatı canlandırmaq və onu xalq malı etmək mümkündür» [21]. Ancaq Əfəndiyev, Ağamalıoğlu və onların digər silahdaşları başa düşməli idilər ki, zahirən latın qrafikasının əleyhdarları kimi çıxış edən bəzi Azərbaycan, Kazan və başqa türk ziyalıların əksəriyyətini əslində narahat edən din birliyi və mühafizəkarlıq deyil, daha çox mənəvi-mədəni Türk birliyinin aradan qalxması idi. Ancaq bütövlükdə onlar Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan və başqa türk dövlətlərində ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçid məsələsində Moskvanın əsil məkrli niyyətini görə bilməmiş, əksinə, bunu bolşevizmin nailiyyəti kimi təbliğ etmişlər [22, 156-157].

Ancaq türk-tatar xalqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsi məsələsində SSRİ-nin siyasi manevra etdiyi, əsil məqsədinin türk xalqlarına kiril əlifbasının qəbul etdirilməsi olması çox keçmədən bəlli olmuşdu. Belə ki, sovet ideoloqları milli əlifba və milli dil məsələsində də «milli müqəddərat» məsələsində olduğu kimi, türk-müsəlman xalqlarının ərəb əlifbasından birbaşa rus-kiril əlifbasına keçilməsinin təhlükəli olduğunu nəzərə alaraq, bunu mərhələli şəkildə reallaşdırmaq niyyəti güdmüşdür. Əgər SSRİ 1920-ci illərdə yeni əlifbanı rus qrafikasına keçidlə həll etsəydi, şübhəsiz «xilaskar» donu geyinmiş rus bolşeviklərinin bu addımı istər işğal etdiyi ölkələrdə, istərsə də dünyada birmənalı qarşılanmayacaqdı. Bu baxımdan ilk mərhələdə, latın əlifbasından istifadə edən bir çox Avropa dövlətlərinin də maraqlarına cavab verən bir addım atılmışdı. Lakin imperiya ideoloqları yaxşı anlayırdılar ki, ərəb əlifbasından imtina etməklə SSRİ-nin tərkibindəki türk dövlətləri İslam-Türk dünyasından müəyyən dərəcədə uzaqlaşsa da, başqa tərəfdən eyni əlifbanı qəbul edən Türkiyə ilə isə bir o qədər yaxınlaşmış olmuşdur. Bunun gələcəkdə SSRİ üçün böyük bir təhlükə mənbəyi olduğunu görən, eyni zamanda, başdan imperiya əsarəti altında olan türk-tatar və müsəlman xalqlarının istər Türkiyə, istərsə də Avropa dövlətləri ilə əlaqəsində qətiyyətli maraqlı olmayan sovet ideoloqları 1920-ci illərin sonu, 1930-cu illərin əvvəllərindən etibarən türk dövlətlərinin və xalqlarının, gələcəkdə rus-kiril əlifbasına keçə bilməsi

ideyasını yaymağa başlamışlar.

Maraqlıdır ki, latın əlifbasını türk əlifbası adlandıraraq bir müddət onu müdafiə edənlər, rus əlifbasının zorla tətbiqi meylini hiss etdikdən sonra, bəzi beynəlmiləlçi bolşeviklər həm türk anlayışından, həm də müdafiə etdikləri türk əlifbasından imtina etdilər. Bu baxımdan Səməd Ağamalıoğlu 1929-cu ildə bütün Azərbaycanın SSRİ və Şərqdə ilk dəfə olaraq rəsmən latın qrafikasına keçməsinə böyük qələbə saydığı halda [20, 36], həmin hadisənin üstündən bir il ötməmiş türk əlifbası adlandırdığı latın qrafikasından rus əlifbasına keçməyin zəruriliyindən bəhs etmişdir: «Azərbaycanlıların yeni latın əlifbasına keçmək yolu, gələcəkdə onların rus əlifbası qrafikası üzrə düzəldilmiş yeni əlifbaya keçmək işini bir qədər asanlaşdıracaqdır» [20, 37]. Artıq türk əlifbası beynəlmiləçiliyin içində əriyərək yox olur, onun yerini rus əlifbası tuturdu. Beləliklə, yarım əsr ərzində bir millətin üç əlifbadan istifadə etmək məcburiyyətində qalması faciəsini görmək, bunu oybektiv qiymətləndirmək və etiraz etmək əvəzinə, bəzi Azərbaycan ziyalılarının bu cür mövqe tutması, ancaq təəssüf doğur.

Sovet ədəbiyyatında 1940-cı ilin yanvarın 1-dən, latın qrafikasından rus-kiril əlifbasına keçilməsi belə əsaslandırılırdı ki, bu qrafika ümumiliyi rus dilindən söz və terminləri düzgün yazmağa kömək edəcək: «Bundan başqa, qrafika ümumiliyi nəşriyyat-mətbəə işlərini də asanlaşdırar, əlavə xərc və işləri azaldardı» [10, 14]. Burada rus əlifbasına keçməyin zəruriliyi ilə bağlı gətirilən «arqumentlərə» təəccüb etməyə bilmirsən. Daha sonra bu müəlliflər yazırlar: «Əgər birinci dövrdə bir-birinə zidd cərəyanlar əmələ gəlmişdisə, ikinci dövrdə belə bir vəziyyət olmamış, hamı rus qrafikasına keçmək təşəbbüsünü bəyənmişdir. Lakin müzakirələrdə əsas iki fikir nəzərə çarpır. Bir çoxları dilimizin fonetik tərkib və xüsusiyyətinə uyğun olaraq bəzi dəyişikliklə rus əlifbasını qəbul etməyi, bəziləri isə rus əlifbasında heç bir dəyişiklik aparmadan, onu olduğu qaydada qəbul etməyi təklif edirdilər» [10, 15].

Fikrimizcə, rus əlifbasının olduğu kimi qəbul edilməsinin tərəfdarı olanlar yaxşı anlayırdılar ki, Mərkəz məhz bu qərarın üzərində dayanacaq və gözlənilməli kimi də oldu. Sovet ideoloqları Azərbaycan-türk dilinin başına bu cür oyun açmaqda nə etdiklərini yaxşı anlayırdılar. Bununla da, Azərbaycan-türk insanı rus kimi düşünməyə, rus kimi yazmağa və rus kimi kommunizm xəyalı ilə yaşamağa məhkum və məcbur edilirdi. Başqa sözlə, «yeni əlifba» oyunu ilə sovet imperiyası türk millətini öz mədəniyyətindən, mənəviyyatından və ən əsası dilinin saflığından uzaqlaşdırırdı.

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycanda latın qrafikasından rus-kiril əlifbasına keçilməsi ilə bağlı ciddi etirazların olmaması iki başlıca amillə bağlı idi: 1) milli ziyalıların böyük əksəriyyətinin, kütləvi şəkildə 1937-1938-ci illərdə

repressiya olunması; 2) rus-kiril əlifbasına etiraz edə biləcək istənilən ziyalının həmin aqibətə düşər olacağı. Bu baxımdan bəzi ziyalılar yalnız bəzi dəyişikliklərlə rus əlifbasına keçilməsinin doğru olacağını deyə bilir, bundan artığına cəsarət edə bilmirdilər.

Bütün hallarda azsaylı milli qüvvələrin 1950-ci illərin ortalarında Bakı və Sumqayıt şəhərlərində yaydığı vərəqələrdə Azərbaycanın Rusiyanın ağalığından qurtarmağın vaxtının gəlib çatdığı bildirilirdi. O da qeyd olunurdu ki, ermənilər və ruslar Azərbaycandan qovulmalı, Azərbaycanın milli dili (türk) və əlifbası (latın) bərpa olunmalı, ana dili rəsmi dövlət dili kimi bütün idarələrdə işlədilməlidir. Hətta bəzi vərəqələrdə «Millətçi Gənclər Təşkilatı», «İldırım» təşkilatı adından Azərbaycanın Türkiyə ilə birləşməsi belə təklif olunurdu [23, 91-94]. Bunun nəticəsi olamalı idi ki, rus-kiril əlifbasının Azərbaycanda olduğu kimi tətbiqinə 1958-ci ildə son qoyulmuş və bəzi islahatlar aparılaraq rus-kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası (yarı kiril-yarı latın) müəyyən qədər təkmilləşdirilmişdir.

Ancaq bütün hallarda, «Leninin dili» olan rus dili və rus əlifbası Azərbaycan xalqının həyatında bir çox sahələrdə mənfi bir iz buraxmışdır ki, onun izləri bu günə qədər də hiss olunmaqdadır. Bunlardan biri də rus əlifbasına keçməyə məcbur edilməklə Azərbaycan türklərinin Türkiyə türkləri arasında ən önəmli bağ olan – eyni əlifba bağı da qırılmış olmuşdu. Türkiyə alimi Məşkurə Yılmazın yazdığı kimi, «böyləcə Türkiyədən fərqli bir əlifba istifadə edilən azəri türklərinin Anadolu türklüyü ilə yazılı əlaqə qurmaları və ortaq milli kultür gəlişdirmələri əngəllənmək istənmişdir. Ayrıca ruslar, kiril əlifbasını rus kultür aracı olaraq görmüş və Sovet rejimi ortaq kultürünün bu əlifba ilə yapılacağını düşünmüşlərdir» [24, 243]. Gördüyümüz kimi, Qərb ideoloqlarının maraqlı olduğu əlifba və dil islahatlarını öz maraqlarına uyğun olaraq SSRİ həyata keçirmiş oldu. Türk-müsəlman xalqlarının həyatında reallaşdırılan «islahatlar»ın nəticəsində ilk növbədə, əlifba ayrılığı baş verdi. Bununla yanaşı, çar Rusiyası dövründə təməli qoyulan ortaq türk dilinə qarşı yönəlmiş ləhcə fərqlilikləri SSRİ dövründə daha da sürətləndirildi.

Əgər XX əsrin əvvəllərində türksoylu xalqlar əsasən ortaq əlifbadan istifadə edir, az-çox bir-birlərinin ləhcələrini başa düşür və ortaq türkcədə danışa bilirdilərsə, SSRİ dövründə aparılan ruslaşdırma siyasəti nəticəsində bir-birlərini anlamayacaq vəziyyətdə gətirildilər. Xüsusilə, türklərin böyük əksəriyyətinin yaşadığı Rusiyada ortaq türk dilinin Leninin dili olan rus dili ilə əvəzlənməsi və rus-kiril əlifbasına keçid bu məsələdə mühüm rol oynadı. Leninin dili olan rus dili bir tərəfdən ortaq türk dilinin ayrı-ayrı ləhcələr şəklində formalaşmasına, digər tərəfdən həmin ləhcələrin də ruslaşdırılmasına-avropalaşdırılmasına səbəb oldu. Bütün bunların nəticəsidir ki, hazırda

postsovet məkanında türksoylu dövlətlərin liderlərindən tutmuş alimlərinədək hamısı bir-birləri ilə rus dilində təmas yaradırlar. Hələ də, kiril əlifbasından dövlət səviyyəsində istifadə edən türksoylu xalqlar var.

Çağdaş dövrdə Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan kimi Türk dövlətlərində hansı əlifbadan istifadə etməsi kimi önəmli bir məsələdə, islamçıların ərəb əlifbasını, türkçülərin latın qrafikasını müdafiə etmələri, «sovet beynəlmiləçiliyi»nin təsirindən qurtula bilməyənlərin isə kiril əlifbasının saxlanılması ilə bağlı müddəaları başa düşülən idi [25, 34]. Ancaq türkçülər, islamçılar və «yeni kommunistlər» yalnız onlara məxsus ideyanın digərindən üstünlüyünü irəli sürərkən bir vacib məqamı unudurdular ki, SSRİ dövründə Türk xalqlarının şüuruna yeridilən «sovet beynəlmiləçiliyi»ndən sonra, yeni ideologiyayı əsaslandırmaq heç də asan məsələ deyildir. Xüsusilə o mənada ki, bir ictimai quruluş dəyişsə də, həmin quruluşda yaşamış insanların şüuruna hakim kəsilmiş ideologiya dərhal dəyişmir. Bunun üçün müəyyən bir zaman kəsiyinə və həmin zaman içində sözün həqiqi mənasında, irəli sürülən hər hansı ideyanın digərlərindən üstünlüyünü əsaslandırılmasına ehtiyac var idi.

Hazırda Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistanın ardınca Qazaxıstanın da Latın qrafikalı ortaq Türk əlifbasına doğru rəsmi şəkildə irəliləməsi sevindirici haldır. Doğrudur, Qazaxıstanda digər Türk dövlətləri kimi bəzi hərflərdə özünəməxsus yol izləməkdədir. Yəni Qazaxıstanın qəbul etdiyi latın qrafikalı Qazax əlifbasında da Ortaq Türkcəylə uzlaşmayan bəzi hərflər vardır. Ancaq bütövlükdə Qazaxıstanın 2017-ci ilin sonlarına doğru belə bir addım atması, bütün hallarda ortaq Türk əlifbasının gerçəkləşməsini sürətləndirməkdədir. Ümid edirik ki, 2018-ci ildə eyni addımı Qırğızıstan da atacaq, bununla da ortaq Türk əlifbasının yaranmasının ilk mərhələsi başa çatmış olacaqdır.

Bizcə, ikinci mərhələdə həm ortaq Türk əlifbası yolunda digər qeyri-türk dövlətlərin, xüsusilə Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtariyyətə malik Türk xalqlarının da bu və ya digər dərəcədə latın qrafikalı əlifbaya keçməsi işi sürətlənəcək, həm də ortaq Türk əlifbası daha da təkmilləşdiriləcəkdir. Eyni zamanda, ikinci mərhələdə ortaq Türk əlifbasının təkmilləşdirilməsi yolunda Türk Runik əlifbasından da faydalanıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıoğlu F. *Azərbaycan Türklərinin İslama qədər tarixi*. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, "Ağrıdağ", 2014
2. Firdovsi Ə. *Şahnamə*. Bakı, «Öndər», 2004
3. Ülken Hilmi Ziya. *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul. Ülken. 2013

F. Q. Ələkbərli. Ortaq Türk Əlifbasına Dönüş: Tarix və Çağdaşlıq

4. Hüseynov Heydər. *Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 400 s.
5. Axundzadə M. F. *Əsərləri. Üç cildə*. III cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005
6. Şahtaxtılı Məhəmmədəğa. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: «Çaşıoğlu», 2006.
7. Hüseynzadə Ə. *Seçilmiş əsərləri*. II cildə. II cild. Bakı, «Çaşıoğlu», 2008
8. Ağaoğlu Əhməd. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 392 s.
9. Балаев А. *Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.* Баку, 2005.
10. *Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü)*. 3-cü cild. Bakı, Elm, 1982
11. Nərimanoğlu K. V. *1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayı*. Bakı, «Çinar-ÇAP» nəşriyyatı, 2006
12. *Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı, «Elm», 2008
13. *Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti*. 1 cild. 1-ci buraxılış. «A» hərfi. Bakı, Az.DETİ nəşriyyatı, 1930
14. Erzurumlu Kenan. *Türklüyə baxış*. İstanbul, 2006
15. Rəsulzadə M. Ə. *Stalinlə ixtilal xatirələri*. B.: Elm və təhsil, 2011
16. Məmmədova Fatimat. *Azərbaycan mühacirətinin kulturoloji irsində dil problemi*. Bakı, «Elm», 2002
17. Mehmetzadə M. B. *Sovyet Azərbaycanda Türk dilinin ruslaşdırma və imha siyasəti haqqında*. Kurtuluş, Berlin, 1936, №20
18. Ağazadə Fərhad (Şərqli). *Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənlər)*. Bakı, 2006.
19. Əfəndiyev S.M. *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə. 2-ci cild. Bakı, 1990
20. Nəcəfov Xəlil. *Səmədəğa Ağamalıoğlu*. B., Azər nəşr, 1966
21. «Yeni yol» qəz, №56, 7 mart 1926-cı il
22. Axundov Ruhulla. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Azər nəşr, 1977
23. Həsənli Cəmil. *Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959)*. Bakı, Adiloğlu, 2008
24. Yılmaz Meşkure. *Tarixi, siyasi və kültürel yönleriyle Türklerin dünyası ve Türkiyenin dış türkler politikası*. Ankara, Kripto, 2010
25. Aslan Yasin. *Azərbaycan tam bağımsızlıq yolunda*. Ankara, 1992

**ПЕРЕХОД НА ЛАТИНИЦУ В КАЗАХСТАНЕ И ВОПРОСЫ
УЙГУРСКОЙ ЛАТИНИЦЫ**
TRANSITION TO LATIN IN KAZAKHSTAN AND QUESTIONS OF
UYGHUR LATIN

Валерий МАХПИРОВ*

Резюме

В статье обсуждаются ряд вопросов изменения алфавита и перехода на латинскую графику казахского языка. Вопрос о переходе на латиницу становится одним из наиболее актуальных. Казахская общественность широко обсуждает вопрос изменения алфавита и переход на латинскую графику казахского языка. Все участники дискуссии безоговорочно принимают идею перехода на латиницу и горячо ее поддерживают. Не остались в стороне и уйгуры Казахстана и других стран СНГ, а также Европы и США, в которых проживают уйгуры. Все уйгуры, проживающие на территориях республик бывшего СССР, в вопросах литературного языка ориентируются на нормы языка уйгуров Казахстана. Это связано, в первую очередь, с вопросами алфавита. Мы все сегодня пользуемся кириллицей, тогда как в Синьцзяне уйгурами (и казахами) используется алфавит на основе арабской графики. Предложенный "Апострофный" вариант казахской латиницы ориентирован прежде всего на компьютерную базу аспектов латинизации не учитывает других важнейших аспектов, связанных со сменой алфавита. Между тем, есть несколько аспектов, которые нельзя не учитывать при рассмотрении вопросов об алфавите, да и собственно о языке в целом.

Ключевые слова: Алфавит, кириллица, латинизация, латинская графика, арабская графика.

Summary

The article deals with the discussion of the issues of changing the alphabet and switching to the Latin script of the Kazakh language. The question of switching to the Latin alphabet becomes one of the most urgent. The Kazakh public is widely discussing the issue of changing the alphabet and switching to the Latin script of the Kazakh language. All participants of the discussion unreservedly accept the idea of transition to the Latin alphabet and support it warmly. The Uyghurs of Kazakhstan and other CIS countries, as well as Europe and the United States, where the Uyghurs live, did not stand aside. All Uyghurs living in the territories of the former Soviet republics are guided by the language norms of the Uyghurs of Kazakhstan in questions of the literary language. This is due, first of all, to the problems of the alphabet. We all use Cyrillic, while in Xinjiang Uyghurs (and Kazakhs) use an alphabet based on Arabic graphics. The proposed "Apostrophe" version of Kazakh

* Доктор филологических наук, профессор. Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Алматы-Казахстан.
doctor of philological Sciences, Professor. Kazakh University of international relations and world languages named after Abylai Khan, Almaty-Kazakhstan. E-mail: velinur@mail.ru

Latin is primarily focused on the computer base of aspects of romanization does not take into account other important aspects related to the change of the alphabet. Meanwhile, there are several aspects that can not be ignored when considering questions about the alphabet, and actually about the language as a whole.

Keywords: Alphabet, Cyrillic, Latin, Latin graphics, Arabic graphics.

Казахстанская общественность широко обсуждает вопрос изменения алфавита и переход на латинскую графику казахского языка. Вопросов много, мнений еще больше, но все участники дискуссии безоговорочно принимают идею перехода на латиницу и горячо ее поддерживают. Не остались в стороне и уйгуры Казахстана и других стран СНГ, а также Европы и США, в которых проживают уйгуры. На страницах газеты "Уйгур авази", на различных собраниях уйгурской общественности Казахстана вопрос о переходе на латиницу становится одним из наиболее актуальных. Не случайно, в вопросе перехода на латиницу внимание уйгуров, проживающих в разных странах мира (не исключая и Синьцзян, где проживает основная масса уйгурского народа) приковано к Казахстану, поскольку именно здесь, кроме СУАР КНР уйгурский язык и культура уйгуров получили наиболее свободное развитие и получают государственную поддержку. Собственно, все уйгуры, проживающие на территориях республик бывшего СССР, в вопросах литературного языка ориентируются на нормы языка уйгуров Казахстана. Это связано, в первую очередь, с вопросами алфавита. Мы все сегодня пользуемся кириллицей, тогда как в Синьцзяне уйгурами (и казахами) используется алфавит на основе арабской графики. И то, что в Казахстане уже окончательно и безоговорочно решен вопрос о переходе на латиницу казахского языка несомненно актуализирует деятельность национальной общественности и властей КНР по возможному переходу и уйгурского языка на латиницу, отметим, что эта проблема целенаправленно и разносторонне, при участии и академических кругов, и национальной интеллигенции, и представителей сферы информационных технологий уже достаточно широко обсуждается в СУАР КНР. Уже предложено несколько вариантов латиницы для уйгурского языка в Синьцзяне, которые в той, иной мере отражают общие тенденции латинизации уйгурской письменности.

Предложенный "Апострофный" вариант казахской латиницы ориентирован прежде всего на компьютерную (главным образом английскую) базу аспектов латинизации не учитывает других важнейших аспектов, связанных со сменой алфавита.

Между тем, есть несколько аспектов, которые нельзя не учитывать при рассмотрении вопросов об алфавите, да и собственно о языке в целом.

1. Глобальный аспект. В рамках данного аспекта неизбежно возникают вопросы о мировом устройстве, борьбе цивилизаций, об интеграции и реинтеграции. Так, латиница в нашем сознании символизирует западный мир, кириллица - русский мир, арабица - исламский мир, иероглифика - мир Конфуцианского Востока (Китай, прежде всего, затем Япония, Корея). Сегодня в глобальном смысле в борьбе за мироустройство одерживает верх мир западный, т. е. мир латиницы. Это прежде всего самая мощная экономика, это, наверное, самая продвинутая демократия, и связанная с ней политическая стабильность. Это - самый распространенный в мире латинописменный английский язык, ставший по сути глобальным языком межнационального общения. Кроме того, информационные технологии, интернет, телефония, ставшие по сути важнейшим средством коммуникации - также базируются на латинице, а точнее на английском. Миру кириллицы (русскому миру) собственно говоря нечего противопоставить Западу в этом вопросе. Более того, все информационные технологии в России развиваются на базе латиницы, по-другому просто невозможно, поскольку и интернет, и телефония, и компьютеры, и даже детские игровые приставки построены на базе латинописменного английского. Точно также в глобальном аспекте обстоит и с исламским миром арабики, и с китайской иероглификой, которые также вынуждены считаться с латиницей, хотя численно, люди, пользующиеся арабикой и иероглификой численно превосходят тех, кто пользуется латиницей. Так, для ввода китайского текста на компьютере используется латиница: на латинице вы вводите некое слово. Компьютер выдает несколько иероглифов, которые соответствуют данному сочетанию латинских букв, а вы выбираете нужный иероглиф. Такова ситуация с латиницей в мире письменности иероглифов.

2. Политический аспект. Данный аспект является по своей сути определяющим и в вопросах латинизации. Так, представители русского мира очень болезненно воспринимают тенденцию перехода на латиницу бывшими республиками Союза, воспринимая этот фактор, как попытку разрыва с "русским миром". Более того, когда вслед за бывшими тюркоязычными республиками СССР и среди тюркоязычных автономий РФ Татарстана, Башкирии, Чувашии стал подниматься вопрос о переходе на латиницу, эти инициативы были мгновенно подавлены. И хотя доля истины в этом очевидна, в данном случае на первый план выходят

аспекты политического свойства. Имеется в виду прежде всего, участие бывших республик СССР, в частности, Казахстана, в тех или иных наднациональных структурах типа СНГ, ШОС, ЕвразЭС, Таможенный Союз, в большинстве из которых Россия играет главенствующую роль и в принципе считает, что имеет основания диктовать остальным участникам свои условия, в том числе и по таким вопросам, как переход на латиницу. Переход на латиницу тюркоязычные страны совершенно справедливо декларируют обстоятельствами глобального свойства, но тем не менее трудно завуалировать и вторую совершенно очевидную тенденцию через латинизацию нейтрализовать существенное влияние русского языка на национальные языки и русской культуры на национальные культуры.

3. В ситуации с уйгурским языком наблюдаются несколько другие аспекты, которые мы не можем не учитывать при переходе на латиницу. Уйгуры Казахстана, а по большому счету и все уйгуры бывшего Союза оказались в уникальной лингвокультурной ситуации. Волею судеб существенная часть уйгурского этноса оказалась в составе тюркоязычных союзных республик СССР Казахстана, Узбекистана, Кыргызстана, а сегодня - в независимых государствах. Тем не менее, следует признать, что несмотря на политические трансформации после 1991 года уйгуры СНГ по-прежнему ориентируются на язык уйгуров Казахстана, поскольку только у нас функционируют уйгурские школы, дающие полное среднее образование на уйгурском языке, только у нас функционируют на республиканском уровне средства массовой информации на уйгурском языке (как газеты, так и теле и радиоканалы), в том числе пользующаяся популярностью среди уйгуров всего мира казахстанская газета "Уйгур авази", только у нас в рамках СНГ издаются учебники на уйгурском языке по всем предметам средней школы, только у нас публикуется художественная, общественно-политическая, научная и научно-популярная литература на уйгурском языке, только у нас, в Казахстане активно действует целая плеяда уйгурских писателей и поэтов, на протяжении более 80 лет в Алматы работает Государственный Уйгурский театр музыкальной комедии имени К. Кужамьярова. Сегодня в Казахстане уже на государственном уровне провозглашен переход казахского языка на латиницу и представлен общественности Проект казахского алфавита на основе латиницы. С другой стороны, общеизвестно, что основная масса уйгурского народа проживает в КНР, в Синьцзян-Уйгурском

автономном районе, где также на повестке дня актуален вопрос о переходе на латиницу и на протяжении ряда лет, начиная с 2000 года на правительственном уровне с привлечением самого широкого круга ученых-филологов, а также специалистов в области информационных технологий идет обсуждение проектов уйгурского алфавита на основе латинской графики. Представляется, что политические предпосылки для перехода уйгуров и казахов Китая на латиницу совсем иные, чем у нас в Казахстане. Главная цель китайских властей - через письменность ограничить влияние исламского мира на уйгуров (и казахов) страны. Учитывая особенности политического устройства КНР и особенности принятия государственных решений и условий и сроков их исполнения, представляется, что при принятии надлежащего решения переход на латиницу будет осуществлен одномоментно, без каких-либо сроков на апробацию, или адаптацию населения, как это предполагается сделать в РК (внедрение латиницы до 2025 года). И тут возникает серьезная проблема, связанная с тем, какую позицию займет китайское руководство. Они могут принять базовые принципы турецкого алфавита (тем более, что торгово-экономические отношения с Турцией стремительно развиваются) могут ориентироваться на ближайшего соседа - Казахстан, учитывая в том числе не только фактор соседства, и региональную значимость Казахстана, и в первую очередь авторитет Президента Казахстана в регионе и мире, а также и тот факт, что в СУАР проживает более миллиона казахов. Предугадать трудно. Но скорее всего из Китая будет предложен свой вариант латиницы для уйгуров, казахов и других народов. Политическая составляющая перехода на латиницу для уйгуров Казахстана (и СНГ в целом) состоит как раз в том, на какой вариант латиницы мы будем ориентироваться - на казахский, или на китайский. Благо, позиция и политика нашего Президента в отношении народов Казахстана Представляет нам возможность свободно и самостоятельно принимать решения (больше нигде, мне кажется, такой возможности и таких прав нетитульные народы не имеют). И здесь на первый план выходит следующий аспект латинизации - национально-культурный.

5. Национально-культурный аспект. Наряду с центробежными (по отношению к русскому миру в СНГ и исламскому миру в Китае) тенденциями в процессе перехода на латиницу тюркоязычных стран и народов хотелось бы видеть некие интеграционные и центростремительные подвижки, направленные на сближение всех тюркоязычных народов и создания некоего общего (или, по крайней

мере, близкого) алфавита всех тюркских народов, к примеру, на базе турецкого алфавита на основе латиницы, который имеет уже 90-летнюю историю существования и вполне свободно позиционирует себя и в интернет пространстве, и в телефонии, и в ИТ технологиях. Но этого не случилось. Только Азербайджан в своей латинице базируется на турецкую латиницу, а туркмены и узбеки первоначально пошли другим путем. Так, особенностью проекта 1992 в туркменском стало нетрадиционное использование знаков q, v, x — они должны были заменить кириллические буквы ө, ү, ы соответственно. После нескольких реформ туркменская латиница пришла все-таки к близкой к турецкой латинице. Узбекская латиница продолжила традиции узбекской кириллицы, в результате в языке произошла полная утрата звука "а", который превратился в "о", так как отражено в алфавите, вместо н носового узбеки уже вполне отчетливо говорят, как написано - "менга чой", "йангилик" и т. п. Казахский вариант с апострофами подвергнутый жесткой критике самими казахами также далек от идей общетюркской интеграции, хотя, как заявляют члены государственной комиссии по переходу на латиницу, апострофы, ставшие "притчей во языцех", могут быть и не приняты за основу казахской латиницы. Поживем, увидим.

В целом, обдумывая и обсуждая вопросы объективно неизбежного и по сути правильного перехода на латиницу уйгурского языка следует учитывать вышеобозначенные аспекты глобального, политического и национально-культурного свойства.

Мы, уйгуры Казахстана, не живем на необитаемом острове. И, скорее всего не нам решать, какова будет будущая уйгурская латиница. Мы можем только выбрать один из предложенных вариантов. Думаю, что нам предстоит принять вариант, который будет принят в СУАР, если не хотим утратить сохраняющегося единства уйгурского языка, не смотря даже на разницу в употребляющихся сегодня системах письма.

Другое дело, что обозначить наше видение проблемы, нашу позицию по тем или иным частным вопросам алфавита мы имеем право. Смею надеяться, что наша точка зрения будет услышана.

По моему глубокому убеждению Переход на латиницу следует объединить с реформами в области орфографии и орфоэпии (imla ve teleppuz kaidiliri) : прежде всего вслед за нашими братьями, уйгурами Синьцзяна перейти на йот-вариант литературного уйгурского языка (jil, jurak, jigit), и обратиться к проблеме сингармонизма и к другим нормам литературного языка, которые приняты у уйгуров Синьцзяна и

отличаются от норм казахстанских уйгуров. Вот с чего надо начинать реформы уйгурского языка в Казахстане.

Что же касается латиницы, то здесь особых проблем по сути нет, требуется только придти к единому мнению по нескольким частным вопросам. Рассмотрим эти вопросы:

1. Как будем обозначать гласные переднего ряда? Думаю, что и вариант с апострофами, и вариант с диграфами внесет определенную сумятицу и здесь наиболее предпочтителен турецкий вариант (а, ö, ü), хотя и вариант с апострофами только для гласных вполне допустим. Турки отказались от обозначения Ә, считая, противопоставление Ә/Е фонологически не значимым. Как показывают статистические данные, проведенные синьцзянскими учеными слова и словоформы с Ә в уйгурском в три с половиной раза превышают слова с Е и поэтому предлагается для Ә в латинице употреблять e, а для кириллической e, малоупотребительной употреблять e'. Предложенный вариант вполне приемлем

2. После того, как мы перейдем на йот-вариант в соответствии с литературными нормами фонема j будет употребляться только в заимствованных словах типа jurnal, jürü, а вместо жигит, жил, жигирме мы будем писать и говорить jigit, jil, jigitme. А для ж следует использовать в латинице общераспространенный в латинице C (cedvel, cumhuriyat, cuma)

3. Противопоставление x/h и обозначение его в алфавите. Сегодня в кириллице мы используем обе буквы : хәлиқ , һәр хил, hormet и т. д. Следует подумать, насколько актуально это противопоставление. Написание и произношение haliq, hürüyet, her hil, hever, himüana мой взгляд вполне соответствует нормам языка. Не случайно, в в варианте уйгурской латиницы 60-х в Синьцзяне, этого противопоставления не было, а Х обозначал Ш.

4. Употребление Yu в латинице. В казахской латинице Yu обозначает кириллическое Ы. В уйгурском ы отсутствует, поэтому графемой Yu следует обозначить , как общепринято в латинице для Й: yigit, yil.

5. Вполне уместны и некоторые диграфы в уйгурской латинице. Это общеупотребительные в глобальной латинице ch для ч, sh для ш и gh для ғ, может быть nh -для ң. Самое важное, что эти сочетания букв не могут быть произнесены и будут восприниматься, как буквы. Но я категорически против против диграфа ng для н носового (ң). Прежде всего потому, что это сочетание букв вполне

произносимо. Как я уже писал выше в узбекском сейчас стали произносить так, как написано: *yengilik*, *menga*. Более предпочтителен вариант *nh* (не произносимый) для *ң*.

6. Апострофы вполне допустимы и традиционно употребляются для обозначения некоего разрыва в произношении. Слова *сэньэт* (*sen'et*), *мэшъэл* (*mesh'el*), *сүръэт* (*sür'et*), *кэльэ* (*qel'e*) вполне можно употреблять с апострофами. Хотя таких слов наберется не более десятка.

7. Для написания заимствованных через русский язык слов с *я*, *ю* не вижу никаких проблем: *я - уа*, *ю - уу*. Что касается слов с *ц*, или *щ*, то от них легко можно отказаться в пользу *s* (*sement*, *sirkul*, *siferblat*) и *sh* (*Shors*).

8. Еще один важный вопрос, связанный с переходом на латиницу, который остался вне внимания предыдущих авторов - это вопрос того, что мы будем делать с иноязычными именами собственными. Будет ли это транслитерация, будет ли это автоматический перенос на оригинальной графике? Как мы будем писать в нашей газете: *Shughila kafesi*, или *S'ug'yla kafesi*, *Uilyam Shekspir* или *William Shakespeare*, *Clavet Gaëtan*, или *Klave Gaetan*, *Coleman Gerald*, или *Koulmen Cerald*?

Таковы некоторые вопросы, которые показались мне важными при решении актуального вопроса современности - перехода на латиницу.

Еще раз повторяюсь. Не нам решать этот вопрос. Мы можем только принять, или не дай бог, отвергнуть тот проект, который будет предложен уйгурской научной, культурной и политической общественностью Синьцзяна. Наша задача поделить своим видением проблемы и обозначить нашу позицию по тем или иным частным вопросам нового уйгурского алфавита на основе латинской графики. Одно обнадеживает. Согласно тем материалам, которые нам доступны, обсуждение проектов нового алфавита уйгурского языка на основе латиницы в Синьцзяне проходит на самом высоком научно-теоретическом уровне, с привлечением самых авторитетных ученых-филологов, виднейших уйгурских писателей, журналистов, специалистов по информатике и информационных технологий. Все это дает нам основание надеяться, что нам будет предложен всесторонне обдуманый и совершенный проект уйгурской латиницы, и наши дети, наконец, смогут без проблем читать книги, газеты и журналы, на уйгурском языке, издающиеся как в Синьцзяне, так и в Казахстане, а в

самом идеальном случае свободно читать и понимать всю тюркоязычную литературу.

Ниже предложен вариант уйгурской латиницы:

Латин	Кирилл	Латин	Кирилл
Aa	Аа	Nn	Нн
A' a' . (Ee?)	Әә	nh	ң
Bb	Бб	Oo	Оо
Cc	Жж	O' o'	өө
Ch ch	Чч		
Dd	Дд	Pp	Пп
Ee. (E'e?)	Ее	Rr	Рр
Ff	Фф	Ss	Сс
Gg	Гг	Sh. sh	Шш
Gh gh	Ғғ	Tt	Тт
Hh	Нн	Uu	Уу
I i	Ии (ы)	U'u'	Үү
J j	Жж		
Kk	Кк	Y y	Йй
Qq	Қ қ	Xx (Hh?)	Хх
Ll	Лл	Vv	Вв
Mm	Мм	Zz	Зз

УДК 811.124

**О ЦЕЛЕСООБРАЗНОСТИ ЗАМЕНЫ КИРИЛЛИЦЫ В
КАЗАХСКОМ АЛФАВИТЕ НА ЛАТИНИЦУ**
ABOUT EXPEDIENCY OF REPLACEMENT OF CYRILLICS IN THE
KAZAKH ALPHABET INTO LATIN

Г. Г. ЕРКИБАЕВА*

Резюме

Споры о целесообразности перехода казахской письменности в Казахстане на латиницу идут уже более десяти лет. Энтузиасты и специалисты представили за это время множество вариантов казахской латиницы. Однако столь же много и мнений против, утверждают, что переход на латиницу углубит кризис казахского языка, что государство просто не сможет перевести на новый шрифт всю массу интеллектуального богатства, созданного на казахском языке в основном в 20-м веке.

Ключевые слова: Кириллический алфавит, латинский алфавит, казахская письменность, реформы.

Summary

The disputes on expediency of transition of the Kazakh writing on Latin in Kazakhstan have already gone more than ten years. During this time enthusiasts and linguists presented a lot of variants of the Kazakh Latin. However there are a lot of negative opinions, claim that transition to Latin will deepen crisis of the Kazakh language that the state won't be able simply to transfer all mass of the intellectual wealth created in the Kazakh language generally to a new font in the 20th century.

Keywords: Cyrillic alphabet, Latin alphabet, Kazakh writing, reforms.

После развала Страны Советов практически все тюркоязычные республики вернулись к латинице. Вернули латиницу Молдова, Туркмения, Узбекистан, Азербайджан, а также славяне Югославии: Босния, Хорватия, Словения, Косово. Собираются перейти на латынь Сербия, Македония и Черногория. Кириллица остается у восточных славян, болгар и в некоторых бывших колониях России: Казахстане, Таджикистане, Киргизии и Монголии. Впрочем даже некоторые субъекты Российской Федерации, такие как Татарстан и Башкирия

* Доктор педагогических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета им.Х.А.Ясави, Туркестан-Казахстан.
Doctor of pedagogical sciences, Professor of the K. A. Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan.

тоже изъявили желание пользоваться латиницей, да и собственно Россия тоже задумывается об этом... Исключением стал Казахстан.

Отечественные языковеды уже несколько лет спорят на эту тему. Первые серьёзные исследования лингвисты провели в 2006 году. В результате они выпустили большую монографию в пользу латинской графики. Окончательное решение Президента о переводе казахского алфавита, говорят учёные, продиктовано не политическими интересами страны, а временем, когда молодёжь всё больше втягивается в мировую культуру общения и делового сотрудничества. Они уже давно наловчились набирать казахские слова латинскими буквами.

Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев на встрече с представителями дипломатического корпуса, аккредитованными в Астане, заявил: «В переходе казахского языка с кириллицы на латиницу нет никакого политического подтекста» [1].

Выступая в середине декабря 2012 года на собрании в честь годовщины Независимости республики, Назарбаев поставил задачу по переводу к 2025 году казахского алфавита на латинскую графику. «В этом шаге не надо видеть проявления неких геополитических предпочтений Казахстана. Мы стремимся к многовекторному развитию, гуманитарно-культурным связям со всеми государствами», – сказал Назарбаев [2]. Он отметил, что переход на «латинскую графику продиктован необходимостью развития государственного языка». «Я поставил задачу превратить казахстанскую культуру в легкоузнаваемый сегмент глобального культурного пространства», – пояснил Назарбаев [2].

Для казахского языка в разное время и в разных местах использовались и используются разные системы письменности.

1. Казахский кириллический алфавит – официально используется в Республике Казахстан и аймаке Баян-Улгий Монголии. Также этот алфавит используется казахским населением прилегающих к Казахстану районов Киргизии, России, Туркмении и Узбекистана, диаспорой в других странах бывшего СССР.

2. Арабский алфавит – официально используется в Китайской Народной Республике на территории Алтайского и Тарбагатайского аймаков Или-Казахского автономного округа Синьцзян-Уйгурского автономного района. Он так же используется казахской диаспорой в Афганистане, Иране и Пакистане.

3. Латинский алфавит — на базе турецкого алфавита, неофициально используется казахской диаспорой в Турции. Также казахской диаспорой применяются суррогатные латиницы в Германии, США и других западных странах.

Первый казахский алфавит был создан на основе арабского письма выдающимся лингвистом и тюркологом Ахметом Байтурсынулы в 1912 году. Для этого он исключил все не используемые в казахском языке арабские буквы и добавил новые, специфические для казахской фонетики. Алфавит получился очень удачным, это отмечали такие корифеи, как основатель московской фонологической школы Яковлев и знаменитый лингвист Потанин, прямо назвавший предложение Байтурсынулы гениальным. Достаточно сказать, что для обозначения 28 звуков было использовано всего 24 графемы. К слову, кириллический вариант казахского алфавита далеко не столь экономный - те же фонемы в нем передаются 42 буквами. «Жаңа Емле» («Новая орфография») Байтурсынулы до сих пор применяется казахами, живущими в Китае, Афганистане, Иране [3].

Казахский кириллический алфавит был разработан С. А. Аманжоловым и принят в 1940 году, содержит 42 буквы: 33 буквы русского алфавита и 9 специфических букв казахского языка Ә, Ғ, Қ, Ң, Ө, Ұ (до 1957 вместо ұ применялась о), Ү, Һ, І [4].

С 1929 по 1940 год книги и периодика на казахском языке печатались на алфавите, созданном с использованием латинской графики. Тут необходимо напомнить, что ни один существующий ныне язык латинский алфавит в его первоначальном виде не использует, поскольку в исконной латыни было всего 23 буквы. Нововведения неизбежны – каждый европейский алфавит включает в себя графемы, неведомые Юлию Цезарю. Соответственно, и любой тюркский язык на основе латинской графики не может избежать этого.

Чтобы выяснить состояние латинской графики в некоторых тюркоязычных странах, была предпринята комплексная научная экспедиция в Турцию, Азербайджан, Узбекистан по проблеме перехода на латинскую графику. Там исследователи обнаружили, что, например, азербайджанский алфавит – смесь латинского с нижегородским, некоторых букв кириллического происхождения избежать все же не удалось. Поэтому и в казахском предлагается несколько вариантов алфавита, какой будет лучшим – покажет время.

Предлагалось перейти к древнетюркскому руническому письму. Ныне экзотическая орхоно-енисейская письменность, или древнетюркское руническое письмо, применялась в Центральной Азии в VIII-X веках для записей на многих тюркских языках – как минимум на семи близкородственных наречиях. В классическом виде состоит из 38 букв, не считая разделяющего знака между словами. Буквы орхонской письменности пишутся справа налево и передают именно звуки, фонемы, а не слоги. Строго говоря, это единственный алфавит, который изначально создавался для тюркских языков, а не переименованный иноземный, но... Как же быть с глобализацией, с легкостью транслитерации, с пониманием графики иностранцами? В общем, переход к тюркским рунам – идея скорее красивая, чем серьезная.

К казахскому алфавиту на основе кириллицы у ученых Института языкознания им. Ахмета Байтурсынулы большие претензии. Во-первых, он страдает избыточностью (42 графемы) и имеет буквы, неупотребимые в казахской орфографии. В будущем казахском алфавите на основе латинской графики графем должно быть около тридцати. Во-вторых, случается и обратная ситуация, когда одну графему нужно читать двояким образом, в зависимости от того, какую фонему – русскую или казахскую – она передает. Казахские слова читаются с применением правил русской орфографии, а некоторые казахские фонемы и вовсе игнорируются. Если же писать иностранные слова кириллической графикой с использованием казахской орфографии, то новая беда – ни один казах их просто не узнает. Таким образом, казахский язык сталкивается с угрозой потери своей самобытности - он может стать калькированным языком. Сама идея перехода к латинской графике не нова и не заглохла после 1940 года. С начала 90-х такой проект продвигал директор Института языкознания (еще со времен Академии наук Казахской ССР) и почетный президент международного общества «Қазақ тілі» Абдуали Кайдар. По мнению Анар Фазылжановой, казахский алфавит на основе латинской графики позволит убить сразу двух зайцев - ответить на вызовы глобализации и углубить процесс этнизации, то есть собственной национальной самоидентификации казахов. Она не опасается того, что омертвляет часть культурного казахского наследия, записанная кириллической графикой. Наиболее важная информация на казахском языке оцифрована: переход от латинского алфавита к кириллическому и обратно при наличии соответствующей программы можно проводить

мгновенно, простым нажатием клавиши. Ведь это не перевод - это всего лишь транслитерация [5].

Многие ученые, видные деятели науки выражали мнения по поводу перехода Казахстана на латинскую графику. Так, по мнению казахстанского политолога Эдуарда Полетаева, в таком вопросе, как смена алфавита, стоит учитывать не только финансовые расходы, но и морально-психологическую составляющую. Он пишет, что переход на латиницу не должен причинить казахстанцам дискомфорта. Для этого необходимо много труда, а также четкое осознание поставленной цели. Также он отметил, что в тех странах постсоветского пространства, в которых уже произошел переход с кириллицы на латиницу, в свое время не было такого многостороннего и долговременного обсуждения данной проблемы, как это происходит в Казахстане.

Преподаватель факультета международных отношений КазНУ им. аль-Фараби, специалист по Китаю Кайрат Беков считает, что «новый алфавит – это просто 10 из 10». Он отмечает, что очень удобен при клавиатурном вводе. Самое главное, алфавит простой, без изощрений с точками и прочими закорючками как турецкий алфавит. Это очень важно! Буквы знакомы всем, и правила их применения легко запомнить, благо, их не много.

Аналитик Тимур Чигиров по поводу предлагаемого варианта казахского алфавита на латинице заметил, что он «правомочен и имеет практические выгоды»: интернет, Всемирная сеть, базы данных, научные каталоги и журналы и многие другие информационные источники существуют прежде всего на латинице. И это не только английский язык, но и так же день ото дня становящийся все более важным и популярным испанский и многие другие языки. Тут есть и политическая подоплека, и осознание важности момента, когда тюркский мир в большинстве своем уже перешел или переходит на латиницу. Это более тесное интегрирование в мировую экономику, а также, символически, курс на Запад, на западную модель развития. Не надо бояться быть уникальными.

Политолог Талгат Калиев также рад тому, что «процесс пошел»: на парламентских слушаниях рабочей группой на рассмотрение общественности, научных кругов и депутатов вынесен проект нового алфавита. Всего 25 букв. Специфичные звуки будут отображаться через различные комбинации сочетания букв. Для молодого поколения, изучающего иностранные языки, этот вариант будет, безусловно, комфортным. Что касается старшего, то за предстоящие

восемь лет, думается, его сможет освоить любой желающий. Вообще практика свидетельствует, что чем меньше букв, тем легче освоение языка. Любые специфичные буквы создают психологические барьеры. И ни один язык не стоит на месте, он проходит адаптацию и совершенствование непрерывно. Модернизируются даже доминирующие европейские языки, параллельное хождение латиницы планируется в китайском и японском языках. И мы попросту вливаемся в этот цивилизационный поток, – резюмировал Калиев [6].

Не меньше вопросов вызывают методы и сроки перехода на новую графику, неудачная тактика может опозлить любую идею. Кроме того, если уж и с привычным алфавитом мы постоянно сталкиваемся с низким качеством учебников, коллизиями в прочтении законов, упадком литературы, то что будет при появлении нового усложняющего фактора?

Чтобы не говорить, но 26 октября 2017 года под № 569 вышел Указ Президента Республики Казахстан «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику»: В целях обеспечения перевода алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику постановляю:

1. Утвердить прилагаемый алфавит казахского языка, основанный на латинской графике.

2. Правительству Республики Казахстан:

– образовать Национальную комиссию по переводу алфавита казахского языка на латинскую графику;

– обеспечить поэтапный перевод алфавита казахского языка на латинскую графику до 2025 года;

– принять иные меры по реализации настоящего Указа, в том числе организационного и законодательного характера.

3. Контроль за исполнением настоящего Указа возложить на Администрацию Президента Республики Казахстан.

4. Настоящий Указ вводится в действие со дня его опубликования [7].

Переход на латинский алфавит важен. Он поможет не отстать от времени и успешно интегрироваться в мировое пространство, сохраняя при этом свое лицо. Отечественные лингвисты в настоящее время уже определили критерии, которым должен отвечать будущий казахский алфавит на основе латинской графики. Это модернизированная латынь без избыточных элементов, быстро пишущийся и легко читаемый алфавит с узнаваемыми словами и так далее.

Новый алфавит будет максимально удобным с точки зрения использования современных технологий. В нем будут использоваться 25 стандартных букв, а 8 специфических звуков передаваться сочетанием нескольких букв – диграфами. Поэтому для набора казахского текста на латинице будет использоваться стандартная англоязычная клавиатура.

Переход на новый алфавит позволит расширить вхождение в мировое информационное пространство. Сейчас весь мир идет к тому, чтобы упрощать языки. Можно будет писать на казахском языке на любом гаджете, находясь в любой точке мира. Это будет способствовать более легкому освоению западных языков из-за общей латинской графики, которая даст нам возможность консолидироваться, без этого в современном мире очень сложно.

Литература

1. Назарбаев Н. А. *Выступление на XII сессии Ассамблеи народов Казахстана в Астане* / Казахстанская правда 24 октября 2006 года.
2. Назарбаев Н. А. *Выступление на собрании в честь годовщины Независимости республики* / Казахстанская правда 15 декабря 2012 года.
3. Байтурсынов А. Жаңа Емле / [el.kz»m/articles/view/axmet-baytursynuly-eybekteri](http://el.kz/m/articles/view/axmet-baytursynuly-eybekteri)
4. Аманжолов С. А. *Основы теории казахского языка* (сборник избранных статей С. А. Аманжолова на казахском и русском языках). Алматы: «Гылым», 2002.
5. <http://news.nur.kz/199376.html>
6. Шестернева С. *Переход на латиницу – шаг в будущее* / https://liter.kz/ru/articles/show/36738-perehod_na_latiniцу_shag_v_budushee/
7. Указ Президента Республики Казахстан «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику» от 26 октября 2017/ Казахстанская правда. 26 октября 2017 года.

**KIRGIZ TÜRKOLOG KASIM TINISTANOV'UN BAKÜ
TÜRKOLOJİ KONGRESİ'NDE LATİN ALFABESİNE GEÇİŞLE
İLGİLİ GÖRÜŞLERİ VE KIRGIZİSTAN'IN LATİN ALFABESİNE
GEÇİŞTE BUGÜNKÜ DURUMU**
VIEWS OF KYRGYZ TURKOLOGIST KASIM TINISTANOV ABOUT
TRANSITION INTO LATIN ALPHABET AT BAKU TURKOLOGY
CONGRESS AND PRESENT SITUATION IN KYRGYZSTAN

Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU*

Özet

Kırgız Edebiyatı'nın kurucusu, devlet adamı Kasım Tınıstanov 9 Eylül 1901 tarihinde dünyaya geldi. 1912-1914 yıllarında değişik Özbek mekteplerine devam etti. 1914-1916 yılları arasında Karakol şehrindeki Rus Tüzem Mektebi'nde okudu. Taşkent'te yayımlanan Cas Kayrat, Canga Öris, Sana, Ak Col adlı Kazak gazetelerinde çeşitli görevlerde çalıştı. Kasım Tınıstanov sosyal içerikli, pedagojik hikayeleriyle, şiirleriyle, eğitimciliğiyle, dilciliğiyle, gazeteciliğiyle, aydın kimliğiyle tanınmış bir insandır. Kasım Tınıstanov, Kırgız Türklerinin medeniyet tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Kırgız önemli gramer âlimi, Kırgız Türkçesi Morfolojisi, Kırgız Türkçesi Sentaksı, Kırgız Türkçesi Grameri kitaplarının müellifidir. Kasım Tınıstanov, yirminci yüzyılda Manas destanını derleme çalışmalarını da Kırgızistan'da başlatan halk bilimcilerdendir. 1926 yılında Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de gerçekleştirilen Türkoloji kongresine Kırgız Türkleri adına katılmış ve alfabe değişikliğiyle ilgili Bakü'de ilmî bir konuşma yapmıştır.

Kırgız Türkolog Kasım Tınıstanov'un Bakü Türkoloji Kongresi'nde Latin alfabesine geçişle ilgili görüşleri ve Kırgızistan'ın Latin alfabesine geçişte bugünkü durumu makalemizde incelenecektir.

Anahtar kelimeler: Kasım Tınıstanov, Bakü Türkoloji Kongresi, Latin alfabesi, Kırgız Türkçesi.

Summary

The founder of Kyrgyz Literature, the great statesman, Kasım Tınıstanov, was born on 9 September 1901. In 1912-1914 he attended to different Uzbek schools. Between 1914 and 1916, he studied at the Russian School in Karakol. He worked for Cas Kayrat, Canga Oris, Sana, Ak Col, published in Tashkent, worked in various positions in Kazakh newspapers. Kasım Tınıstanov is a well known socialist, pedagogical story, poet, educator, lecturer, journalist, intellectual. Kasım Tınıstanov has a very important place in the history of the Kyrgyz civilizations. Important grammar of Kyrgyz language, Kyrgyz language morphology, Kyrgyz language, Kyrgyz language is the author of Grameri books. Kasım Tınıstanov was the folklorist who initiated the work of compiling the Manas epic in the twentieth century in Kyrgyzstan. In 1926, the Azerbaijani capital participated in the

* Dr. (PhD) Ahmet Yesevi Üniversitesi, Türk Dili Okutmanı, Türkistan-Kazakistan,
E-mail: mehmedzade@gmail.com

Ö. Küçükmehmetoğlu. Kırgız Türkolog Kasım Tınıstanov'un Bakü Türkoloji

congress of Turkology held in Baku on behalf of the Kyrgyz and made a scientific speech in Baku regarding the alphabet change.

Kyrgyz Turkologist Kasım Tınıstanov's views on the transition to the Latin alphabet in the Baku Turkology Congress will be examined in the present situation on the transition to the Latin alphabet in Kirgizistan.

Key words: Kasım Tınıstanov, Baku Turkology Congress, Latin alphabet, Kyrgyz language.

Kasım Tınıstanov, Kırgız Türklerinin medeniyet tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Kırgız Türkçesinin önemli gramer âlimi, Kırgız Türkçesi Morfolojisi, Kırgız Türkçesi Sentaksı, Kırgız Türkçesi Grameri kitaplarının müellifidir. Kasım Tınıstanov, yirminci yüzyılda Manas destanını derleme çalışmalarını da Kırgızistan'da başlatan halk bilimcilerdendir.

Kırgız yazılı edebiyatının temelini atanların biri olan yazar, şair, dram yazarı, Kırgız alfabesini oluşturan dilci, Kırgızların ilk profesörü Kasım Tınıstanov, 10 Eylül 1901 tarihinde Isık Göl ilçesine bağlı Çırpıktı köyünde doğdu [1, 16].

Babası çiftçilikle hayatını temin eden Markatay oğlu Tınıstan'dır. K. Tınıstanov küçük yaşlardan itibaren babasına tarla işlerinde yardım etmeye başlar. Babasından Arap alfabesiyle okuma yazmayı öğrenir. 1912-1914 yıllarında değişik Özbek mekteplerine devam eder. 1914-1916 yılları arasında Karakol şehrindeki Rus Tüzem Mektebi'nde okur. 1916 yılında meşhur olaylar patlak verince ailesiyle birlikte Çin Türkistanı'na kaçar. Orda Gulca şehrinde yaşarlar. 1917 Bolşevik İhtilali ile Çarlık devrilince Kırgızlara yeniden vatanlarına dönme yolu açılır. Tınıstanov ailesiyle birlikte Çırpıktı köyüne döner. 1919 yılında önce Almata'ya gider. Oradan Sovyet Sosyalist Türkistan Cumhuriyeti'nin merkezi olan Taşkent şehrinde açılan Kazak-Kırgız Halk Pedagoji Enstitüsü'nde okumak üzere oraya gider. Bu enstitüde Kazakların önemli aydınlarından Ahmet Baytursunov ve Mağcan Cumabayev onun hocası olur. Taşkent'te yayımlanan Cas Kayrat, Canga Öris, Sana, Ak Col adlı Kazak gazetelerinde çeşitli görevlerde çalışır. Ayrıca yine Kazakça çıkan Uçkun, Tilçi, Örüş adlı gazetelerde de yazılar yayımlar. Bu yazılarında "Kıt" müstearını kullanır. 1920-1921 yılları arasındaki ilk şiirlerini Kazakça kaleme alır. "Tang" (Tan), "Bugingi kün" (Bugünkü Gün), "Bulbulga" (Bülbüle) gibi şiirler bu yıllarda kaleme alınmış Kazakça şiirlerden bazılarıdır. 1922-1924 yılları arasında Kırgızca, Cangıl Mırza manzumesini yazar. Aynı yıllarda yirmiye yakın Kırgızca şiir yazar. Kırgızca ve Kazakça yazdığı bu şiirleri ve Cangıl Mırza manzumesini bir kitapta toplayarak "Kasım ırlarının cıynagı" (Kasım'ın Şiirlerinin Cemi) adıyla Moskova'da bastırır. Kırgızcanın yanında Kazakça, Özbekçeye de

hâkimdir. Rusçayı da ileri derece de bilmektedir. Bu yönüyle çevresindeki birçok insanın takdirini toplar. Tınıstanov kendisiyle aynı enstitüde okuyan Kazakların millî şairi Mağcan Cumabayev'in şiirlerinden etkilenmiştir. Onun bazı şiirlerine nazire de yazmıştır. Bu da ayrıca dikkat çeken bir husustur. Bu konuyla ilgili Kırgız edebiyat araştırmacıları birçok makale yazmışlardır. Kasım Tınıstanov sosyal içerikli, pedagojik hikâyeleriyle, şiirleriyle, eğitimciliğiyle, dilciliğiyle, gazeteciliğiyle, aydın kimliğiyle tanınmış bir insandır [2, 23].

Kasım Tınıstanov, Ekim Devrimi'nin dalgasıyla Kırgız halkının içinden yükselen aydınların en seçkinlerindedir. Millî edebiyata, matbuata, halkı aydınlatmaya, dil bilimine en büyük hizmetleri yapmış biridir. Bunun yanında Tınıstanov, modern Kırgız edebiyatını şekillendiren en baş mimarlardandır [3, 20].

Edebiyat çalışmalarına 1919 yılının sonlarında başlar, bu dönemde Kazak burjuva aydın kesiminin etkisi altında kalır. Kendi çalışmalarında 1923 yılının sonlarına kadar burjuva milliyetçilik fikrini yayar. 1929 yılında millî burjuva fikrinden vazgeçerek Komünist Partisi safında yer alır. Kırgız dili alanındaki bilimsel faaliyetlerini 1922 yılında başlatıp, bu alanda gerçekleştirdiği ilk çalışmaları 1924 yılından itibaren Kırgız bilim komisyonu araştırmacısı olarak neşretmeye başlar. 1925-1927 yıllarında bu komisyonun başkanı, 1928-1930 yıllarında Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Eğitim Halk Komiserliği'nin başkanı olur, 1930-1931 yıllarında sağlık sorunları nedeniyle çalışmamıştır [4, 27].

Kasım Tınıstanov, 1926 yılında Bakü'de düzenlenen Türkoloji Kongresi'ne katıldı. Delegasyonun içinde Osmonkul Aliyev, Bazarkul Daniyarov, Osmonkul Bölöbayev vardı. Yetenekli ilim adamı Bartold Türk halklarının hepsinin tarihi, onları araştırmanın bundan sonraki mesuliyeti hakkında geniş bir tebliğ hazırlamıştı. Konuşmasında, Kırgızlardan oldukça çok bahsetmişti. O zaman Kasım, Bartold'a "Siz Kırgızlar için ayrı bir tarih kitabı yazar mısınız?" diye dileğini bildirince o da olur demiş. Bartold, 1926 yılında eserini bitirir ve 1927 yılında basıma verir. Bu eser 1928 yılında Kırgızistan Akademi Merkezi tarafından yayımlandı, Bartold'a verildi. Kırgız tarihi hakkında ilk eserin yazılmasına da Kasım Tınıstanov vesile oldu [5, 11].

Burada Bakü Türkoloji Kongresi'nde yeni alfabeye geçiş tartışmalarıyla ilgili Kırgız dilci Kasım Tınıstanov'un sunduğu bildirinin tercümesini veriyoruz:

Bakü Türkoloji Kongresi'nde Yeni Alfabe Geçiř Tartıřmaları [6, 9-12]:

İslam dünyasında önceden benimsenen Arap alfabesinin kabul edilmesi aslında çok uygun olmasından kaynaklanmaktadır. Sadece sebep bu deęildir. Türk boyları arasında İslam'ın yayılması, Araplar üzerinden Arap alfabesinin de yayılmasına vesile oldu. Kırgızlar tarihlerindeki kaderin tecellisi olarak İslam dinini kabul etmeleriyle birlikte, Arap alfabesini de kabul ettiler. Eskiden beri Arap alfabesini kullandılar ve günümüzde de kullanmaya devam ediyorlar. Son zamanlarda Arap alfabesi incelenmedi. Sadeleştirildi ve bu şekilde teknik açıdan çok az uygunluk arz eder.

Günümüzde Arap alfabesinin deęiřtirilmesi, ıslahı gibi yeni bir yerli akım ortaya çıktı. Her harfin üç yazılım şekli vardı. Bu şekillerden sadece birinci şeklin kabulü, ortada ve sondaki yazımların atılması görüşü ortaya çıktı. Bu iyi bir görüřtür. Ancak bu sadece isteęe baęlı bir deęiřiklik oluşturabilir. Burada birkaç arkadaşımızın teklif ettięi gibi alfabedeki zorluklar basitleştirilirse, atılırsa, eęer sadeleřtirmeye gidilirse günümüzde de Arap alfabesi kullanılabilir. Arap alfabesiyle alakalı güçlükler bizi yeni uygun ve kolay bir alfabe bulmaya, aramaya zorluyor. Arap alfabesinin daha başka uygun bir alfabeyle deęiřtirilmesi sorunu sadece bizim tarafımızdan deęil, iki üç yıl önce Sovyetler Birlięi içerisinde yařayan dięer Türk halkları tarafından da gündeme getirildi. İřte Azerbaycan Türkleri Arap alfabesinden daha uygun olan Latin Alfabesine geçiřte bize ilk yolu açıyorlar. Sovyetler Birlięi içerisinde yařayan Türk halkları arasında bugün bu mesele çok hararetle şekilde tartıřılıyor. Bu mesele, yani alfabe deęiřiklięi yeni bir mesele deęildir. Geçmiřte de gündeme getirildi. Ancak dinî düşünce, kadimci grup Türk halklarının sosyal hayatının iyi bir dönüřüme, başlangıca geçmesine engel oldular. Artık Çarlık baskısından kurtulduk. Şimdi bütün eski dinî baęnazlıklarımızdan da kurtulmak zorundayız. Bu sorunu bütün pratik yönleriyle gözden geçirmeliyiz. Özellikle hızlı ve kolay bir şekilde kültürümüzün geri kalmıř yönlerini, halkımızı nasıl modernize ederiz bunu düşünmeliyiz.

Bu kongrede bir araya gelen aziz dostlar, bu marazlı sorunu çözmek ve iyi bir karara varmak gerekiyor. Bu olumlu karar böylece Kırgızistan'da kültürümüzün hızlı şekilde gelişmesine imkan saęlayacaktır. Bu konuyu müzakere ederken yeni bir soruyla karřılařıyoruz. Şimdi řu soruları soruyoruz:

Latin alfabesi bize hangi kolaylıęı saęlayacak?

Kırgız halkı arasında % 95 okuma yazma bilmeyen halk arasında yeni alfabe kabul görecekle yerleřebilecek mi?

Eğer bütün Türk halkları - Türk Dünyası- Latin alfabesine geçmezse, o zaman akraba halklar, yani Türk halkları, birbirlerinin edebiyatlarından istifade edebilecekler mi?

Latin alfabesinin kabulü bizim lehçemizde olumsuzluk doğurur mu? Ana dilimizde değişikliklere neden olur mu?

Bu dört soru, Kırgızlar tarafından soruluyor. Bunlara hızlı cevap vermeye çalışacağım.

Bizi daha uygun bir alfabeye zorlayan bu düşünce yani Arap alfabesinden nitelikli Latin alfabesine geçiş üzerine akıl yürütmek yerine, biz Arap alfabesindeki eksikliği tespit etmek zorundayız. Açıkçası Arap alfabesinin yeterli olmayan, eksik kalan taraflarını şimdi anlamak zorundayız. Birçok cihetten Arap Alfabeti güçlük oluşturuyor. Bu güçlükler yazıda ve okumada zaman alıyor. Her harfin üç yazılışı bulunuyor. Bu da okuma yazmaya geçmede güçlük oluşturuyor. Eğer biz Arap Alfabetini yeniden gözden geçirecek olursak onun uygun olmadığını görürüz. Biz Latin Alfabetini kabul ederek en başta birçok noktayı açıklığa kavuşturuyoruz. İkinci olarak da Latin alfabesinde her harfin bir tek yazılışı var. Arap alfabesinin harflerinin yazılışına göre Latin Alfabeti daha kolaylık gösteriyor. Arap alfabesiyle bir günde 2000 söz yazabilirken Rus alfabesiyle 4000 söz yazılabiliyor. Rus alfabesi de Latin alfabesine bu yönüyle benzerlik gösteriyor.

Eğer biz Latin alfabesine bakacak olursak orada da harflerin çeşitli yazılış şekilleriyle karşılaşırız. Örneğin Arap alfabesinde harflerin üç yazılış şekli var. Latin alfabesinde ise dört yazılış şekli var. Büyük, matbu, el yazısı, basılı el yazısı olmak üzere dört çeşittir.

Latin alfabesi bu özellikleriyle Arap alfabesinden zerre kadar ayrılmamaktadır. Biz onun bu yönüyle de kesinlikle övünemeyiz. Ancak aklımızda tutmamız gereken Latin alfabesini kabul ettiğimizde, bunu da basitleştirmek, sadeleştirmek gerekiyor. Körü körüne bir amaca bağlanmaktansa biz mevcut olanı kendimize uydurmamızdır. Bu şekilde yapacağımız tetkikat daha kolaydır. Bu yüzden biz sadece Latin alfabesinden bize gerekli olan 24 harfi seçmeliyiz. Ve bu harflerin ya matbu ya da yazılı şeklini kabul etmeliyiz. Büyük harfleri de almamamızdır. Yazılı şeklini kabul edersek daha uygun olacağını düşünüyorum. Latin alfabesinde bazı harflerin yazılışı da güçlük arz etmektedir. Bu yüzden bazı harfleri de Rus alfabesinden alabiliriz. Bu gerçek mesele üzerinde tartışırken, aranızdan bazıları bu konuda düşünüyorsunuz; Biz niçin Rus alfabesini tam olarak kabul etmemeliyiz, Latin alfabesiyle birlikte almalıyız? Çünkü biz SSCB idaresinde yaşıyoruz. Her zaman Rus edebiyatı karşımıza çıkacak. Elbette

Ö. Küçükmehmetoğlu. Kırgız Türkolog Kasım Tımstanov'un Bakü Türkoloji

bu mesele üzerinde ciddi fikir yürütmek gerekiyor. Biz Arap alfabesini değiştirmek ya da sadeleştirmek istiyoruz. Avrupa alfabelerini ele alacak olursak onlar daha eski bir tarihe sahiptir.

Arap ve Latin alfabeleri arasındaki en önemli fark yazılışlarında. Evet en büyük fark biri sağdan sola diğeri soldan sağa yazılıyor. Biz neden Rus alfabesini kabul etmeyeceğiz? En başta Latin alfabesinden daha zor. İkinci olarak Latin alfabesi Avrupalı milletler arasında daha yaygın ve bu alfabeyle daha fazla ilim üretiliyor. Ayrıca okuma yazma bilmeyen halk arasında Rus alfabesi homurdanmalara neden oluyor.

Bu iki sebepten dolayı Rus alfabesini alamayız. Ben ikinci sebebin bunda daha geçerli olduğunu düşünüyorum. Neden mi böyle düşünüyorum? Politik durum her bilinçli vatandaş tarafından anlaşılıyor. Rus alfabesi yerine Latin alfabesinin kabulü daha çabuk kabul görür.

İkinci soru ise bizim alfabe değişikliği yapmamız için biraz erken değil mi? Şimdi şunları söyleyebiliriz.

Her sağlıklı vatandaşı alfabe değişikliğinin amaca uygunluğunu çok iyi anlıyor. Bu sadece benim meselem değil. Bizim halkımızın % 95'i okuma yazma bilmiyor. Okuma yazma bilmeyenlere Latin alfabesiyle onlara okuma yazma öğretmek, Arap alfabesine göre daha kolay. Arap alfabesiyle okuma yazmayı bilenlere öğretmekten bile daha kolay olduğunu söyleyebilirim. Eğer biz iki alfabeyle de aynı anda paralel olarak öğretilsek halk Latin alfabesinin daha kolay olduğunu anlayacaktır.

Kırgız edebiyatı yeni gelişmeye başlıyor. Oldukça az kitap yayımlandı. Eğer biz yeni alfabeyle geçebilirsek kitap yayımlamamız da hızla artacak, edebiyatımız da gelişecektir. Bu yüzden yukarıda belirtilenler ışığında, yeni alfabeyle acil geçiş hiçbir şüphe götürmemektedir.

Eğer diğer Türk halkları Latin alfabesine geçmezse o zaman biz bağımsız olarak kendimiz geçmeli miyiz? Evet tartışmasız geçmeliyiz. Alfabe değiştirdiğimizde Türk dillerinden de uzaklaşmayız, hiçbir şey de kaybetmeyiz. Bu koskocaman fark yazı ve imlada da görülmektedir.

İki örnek vereyim. Aranızdan birçoğu Arapça kelimeleri yeni Kırgız imlasında bile okuyamıyor. Yeni imlayı günümüzde öğrenirken genelde ilk kelimeyi değil de ikinci kelimeyi okuyorlar. “Mıglım” bu kelime “Muhtasar” anlamı taşıyor. İkinci kelime “mugalım”. Bu özellik imla kuralı hiçbir şekilde Türk halklarının edebiyatlarını yakınlaştırmıyor.

Eğer bütün Türk halkları Latin alfabesini kabul etselerdi, sadece küçük harf değişiklikleri, sesler ve dilin kendine has özellikleri dışında, bu durum birbirimizin edebiyatlarını kullanmamıza çok fazla imkan tanırdı.

Latin alfabesine geçişle, eski Arap yazısını öğrenmenin yazmanın zorluğu ortadan kalkacak. Hâlâ günümüzde birçok Türk halkı bu alfabeyi kullanıyor. Sadece alfabe değiştirerek biz başarılı şekilde Türk halklarının edebiyatlarını birbirine yaklaştırabiliriz. Eski, yetersiz Arap imlasından da kurtularak yeni alfabeyle tekniğe daha da yaklaşacağız. Alfabe insanın aklının meyvesidir. Alfabeyi insan kurmuştur. İnsanın alfabeyi hayatına göre değiştirmek ve uygunluk kazandırmak hakkı vardır. O halde bütün bunlardan anlaşılan, alfabe değişikliğinin dili değiştirmesi etkilemesi demek değildir.

Sonuç:

Günümüzde Türk Cumhuriyetlerinden Özbekistan, Türkmenistan ve Azerbaycan Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçtiler. Kazakistan'da 26.10.2017 tarihinde Latin alfabesine geçildi. Kırgızistan'da henüz Latin alfabesine geçişle ilgili bir girişim görülmemekle birlikte zaman zaman Kırgız medyasında bu mesele az da olsa tartışılmaktadır. Aydınlar alfabeyle ilgili genel görüşlerini dile getirmektedirler. Bu geçiş elbette kolay değildir. Alfabe değiştirmek demek medeniyet değiştirmek demektir. Ayrıca bunun büyük bir iktisadi yükü de vardır. Latin alfabesine geçişi, Kırgız aydınlarının ve yöneticilerinin seçimleri belirleyecektir.

KAYNAKLAR

1. Maksutova, Simbat, “*Kasım Tıstanov Kırgızı Kırgız Yapanlardan Biridir*”, Çev. Güldana Murzakulova, Bizim Külliye Dergisi, Sayı: 53, Eylül-Ekim-Kasım 2012, Elazığ, s. 16-19.
2. Küçükmehmetoğlu, Ömer, “*Büyük Dilci Kasım Tıstanov*”, Bizim Külliye Dergisi, Sayı: 53, Eylül-Ekim-Kasım 2012, Elazığ, s. 23-24.
3. Abdikerimova, E.A, “*Kasım Tıstanov'un Dramaturgiyadaki Tecrübesi*”, Çev. Ömer Küçükmehmetoğlu, Bizim Külliye Dergisi, Sayı: 53, Eylül-Ekim-Kasım 2012, Elazığ, s. 20-22.
4. Tıstanov, Kasım (Çev. İsakov, Abdrasul), “*Kasım Tıstanov ile İlgili Kırgızistan Arşivlerindeki Belgeler*”, Bizim Külliye Dergisi, Sayı: 53, Eylül-Ekim-Kasım 2012, Elazığ, s. 25-32.
5. Oroçiyev, Tenti (Çev. Ömer Küçükmehmetoğlu), “*Hüseyn Karasayev ile Kasım Tıstanov Üzerine*”, Bizim Külliye Dergisi, Sayı: 53, Eylül-Ekim-Kasım 2012, Elazığ, s. 10-13.
6. Tıstanov, Kasım “*Bakü Türkoloji Kongresi Bildirisi*”, Köroğlu Dergisi, Sayı: 6, Şubat 2016, Eskişehir, s. 9-12.

УДК 811.512.1:811.124

**TRANSITION TO LATIN ALPHABET - A NEW STAGE IN
MODERNIZING PUBLIC CONSCIOUSNESS**
ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ – ЖАҢҒЫРУДЫҢ ЖАҢА БЕЛЕСІ

Yerlan ZHIYENBAYEV*
Nazira TURSYNBAEVA**

Summary

The article provides a brief overview of the process of transition to the Latin and Cyrillic graphics of well-known Turkic peoples using the Arabic alphabet until the first quarter of the twentieth century. At the same time, were discussed contradictions and recommendations on the alphabet in the years of Kazakhstan's independence. During the transition to the Latin script in Kazakhstan, it was suggested to preserve national sounds in accordance with the rules of spelling and the political and social aspects of Latin graphics, based on the draft common alphabet of the Turkic peoples.

Keywords: Kazakh script, Latin graphics, original sound, phonetic peculiarities, common alphabet of Turkic peoples.

Түйіндеме

Мақалада ХХ ғасырдың алғашқы ширегіне дейін араб әліпбиін қолданған белгілі түркі халықтарының латын және кирил графикасына өту үдерісіне қысқаша шолу жасалды. Сонымен қатар Қазақстанның тәуелсіздігінен кейінгі жылдардағы әліпби тартыстары мен ұсыныстар жайлы ой қозғалды. Қазақстанда латын графикасына өту барысында емле-ережелерге сәйкес ұлттық төл дыбыстардың сақталуы ұсынылып, түркі халықтарының ортақ әліпбиі жобасы негізінде жасалған латын графикасының саяси және әлеуметтік тұрғыдан тиімді тұстары көрсетілген.

Кілт сөздер: қазақ жазуы, латын графикасы, төл дыбыс, фонетикалық ерекшеліктер, түркі халықтарының ортақ әліпбиі, әліпби жобалары.

President Nazarbayev in his article "Orientation for the Future: Spiritual Revival" undoubtedly provides valuable information not only

* PhD, K. A. Yassawi International Kazakh-Turkish University. Senior Researcher of the Institute of Turcology, Turkestan-Kazakhstan.

PhD, Түркология ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан. E-mail: yerlan.zhiyenbayev@ayu.edu.kz

** Master, K. A. Yassawi International Kazakh-Turkish University. Junior Researcher of Institute Turcology, Turkestan-Kazakhstan.

Магистр, Түркология ғылыми-зерттеу институтының кіші ғылыми қызметкері, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан. E-mail: nazira.tursynbaeva@ayu.edu.kz

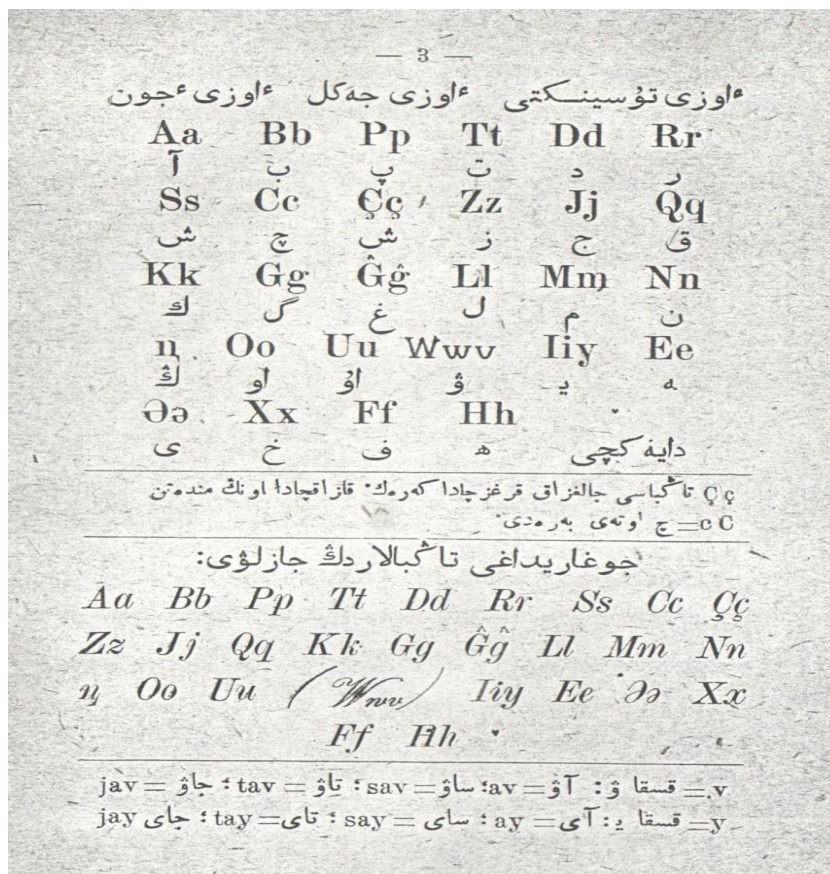
about the sources of history but also about a brilliant future from a national maturation perspective. This initiative, along with the development of the national ideology and the spiritual regeneration system, sets out a number of tasks for the Latin alphabet. "The Latin alphabet was the request of the time," written by the President, and the Kazakh intellectuals saw their views in this regard.

At the beginning of the twentieth century, the question of the transition to the Latin alphabet of the Turkic peoples was discussed. After the adoption of the Declaration on the transition to the Latin alphabet of all the Turkic peoples of the Soviet government in 1926 at the First Turkic Congress in Baku, the inscriptions of the Turkic peoples were translated into the Latin alphabet (Table 1) for two to three years and subsequently translated into the Cyrillic alphabet by various phonetic features.

Table №1. List of Turkic languages using Latin graphics in the early twentieth century (Demir and Yılmaz, 2014: 52)

№	Turkic languages	Years of using Latin graphics in Soviet times
1.	Azerbaijan	1925-1939
2.	Karachay-Balkar	1927-1939
3.	Tatar	1927-1939
4.	Altay	1928-1938
5.	Kazakh	1929-1940
6.	Turkmenistan	1929-1940
7.	Khakas	1929-1939
8.	Kyrgyzstan	1928-1940
9.	Crimean Tatars	1929-1938
10.	Bashkortostan	1930-1940
11.	Tuba	1930-1943
12.	Uyghurs	1930-1947
13.	Gagauz	1932-1957

It is known that most of the Turkic peoples used to use the Latin alphabet. Now we are just beginning to see this. During the Soviet period, the first Kazakh diplomat Nazir Torekulov spoke about the effectiveness of Latin graphics in 1924, offering an alphabetical version of his book "New Alphabet", " He offered an alphabetical version of his books " Why a new alphabet is needed? (Torekulov, 1924 a,b: 3). "

The history of the Turkish alphabet lies in the fact that the process of transition from the Arabic alphabet to the Latin alphabet began with the support of the founder of the Turkish state, Mustafa Kemal Atatürk, and did a great job of purifying the national language. One of the things that has been done in this process is the growing importance of work in the field of Turkology and the growing number of slogans, such as "simplification and purification of the language" in other Turkish cultural centers. An article published in the Crimea in 1883, translated by Ismail Gaspal, was written in the Turkish translation of the Turkish translation of the usual Turkic language, commonly used by the Turkic people. At this stage, the publication of the second millennium (1911-1923) and the spread of national identity increased the number of Turkish users. There were also

comments on the use of a single language based on the Istanbul dialect, in such media as the Turkish society (Turkish society), *Genç Kalemler* (Young Writers), and the new *Yeni Lisan* (New Language). The adoption of the Latin alphabet in Turkey in 1928 was the result of 70 years of study and debate. Here Atatürk considered various views and disputes on this issue as a real Turkish intellectual and made a significant contribution to the solution of the problem in the education system, which played a decisive role for the Turkish people of that era.

In general, the issue of amending the Kazakh language is one of the most important issues that arise with the years of independence. In particular, intellectuals from Turkic countries, originally founded in Turkey in 1992, adopted a 34-letter symbol of common Turkic origin. In this model, the 29-character alphabet of Turkey consists of five additional fonts (Ä, X, Q q, Ñ, W w) for the sounds of other Turkic peoples. This question continued. II International Conference of Representatives of the Ministry of Education of the Turkish Republics and the Turkic States, held in Bishkek on October 29 and October 2, 1992; International Conference "Alphabet and Spell", held in Ankara on March 8-10, 1993 with five independent Turkish republics and organized by the Turkish Business and Development Agency (TIKA); The meeting was also held in Antalya on March 21-23, 1993 at a large meeting called "Friendship, brotherhood and cooperation of the Turkic states" and decided to switch to the 34-letter alphabet. All these meetings were included in history as the first meeting after the Baku conference on the general alphabet, organized in 1926. " (Kara, 2013) (Dagestan, 2017: 254).

At the moment, Turkey, Azerbaijan, Turkmenistan and Uzbekistan use the Latin alphabet, although they do not correspond to the marking. Both in the parliament of Kazakhstan and in Kyrgyzstan it was decided to switch to the Latin alphabet.

It is no secret that in the first years of independence there were two conflicting views on the transition of the Kazakh *intelligentsia* to the Latin alphabet. Scientists who consistently considered their ideas, carefully studied the problem. In this context, public figures such as O. Suleimenov, M. Shakhnov, B. Tleukhan argued that "the transition to the Latin alphabet leads to the destruction of the modern generation and future generations," while the majority of teachers in our country supported the idea of a transition to Latin alphabet, participation.

The letter should not be considered an alphabet. The title has an alphabetical form, a symbol and a spelling checker. The alphabet is a

linguistic composition of the language, the imprint is the sound of sound and writing is the national symbol of the alphabet and symbol. Thus, the alphabet, emblem and spelling rule are the key to linguistic sovereignty. Moreover, many people, including linguists, realized that when the alphabet was replaced, it was time to embrace the Kazakh language. Therefore, it is necessary to make a wider coverage of the shanta in this direction, and not just look at the alphabet. The Latin alphabet completely solved these problems. The transition to this letter unites us into one spiritual space with the Turkic republics. It is closer to the world community. In addition, the Latin inscription is written in the modern generation. Learning to read is also not easy.

In many projects related to the Latin alphabet, the letters "i" and "и" are designated "i", the letters "ү" and "у" are denoted as "u". Obviously, this marking will affect our language in a phonetic way. For example: "биік, *high-biik*", "ұлы, *son-uli*". Therefore, we recommend using each individual character as a separate symbol.

At present, due to the absence of a clearly expressed sample of the transcription alphabet in Kazakh, in some projects the sound "ә" is marked as "e", the sound "y" is designated as "v". This marking does not match all the words. Especially in the Latin labels of Kazakh texts, these works can be seen in works published in Turkey. For these markings, you can note examples of "Äz¹ Zhanibek" - "Ez Cenibek", "биіеу, *one*" - "birev". It is clear that the alphabet used in this context directly affects the phonetic feature of the spoken language. In other countries, Arabic, Latin, etc. Phonetic changes in the language of our fellow students with their alphabet can be called a fact.

In the article titled "Original Words – Original Alphabet" (2017: 190) there are three levels of alphabetic change in sound, character and spelling. In this work, "sound" is a form (image) separating the language from other languages, "symbol" is the sound of the sound - the guardian and bodyguard, and the "spelling" is the mouthpiece of speech and sound. He also noted that this problem is a problem of linguists and methodologists, if we change the alphabet, we will make changes to its symbols and spelling rules. A. Zhunisbek in his work suggested concentrating first of all on the original composition of the Kazakh language (Table 2) for the preparation of the Latin alphabet.

¹Äz Ardaktı, kadirli.

Table №2. The original composition of the Kazakh language

А а	Ә ә	П п	Б б	М м
Ы ы	І і	Т т	Д д	Н н
	Е е	Қ қ (-К к)	Ғ ғ	Ң
Ү ү	Ү ү	С с	З з	Р р
О о	Ө ө	Ш ш	Ж ж	Л л
				й
				У у

First of all, we must take into account the experience of former Latin Americans. For this, first of all, it is necessary to define pure Kazakh language without adding the original sound composition. The original soundtrack of the modern language is already well defined. The problem is to clarify most of the "reckless forty-two" and say: "our own are what we are, who we are." It is best to understand our thoughts. In the end, Kazakh language teachers and higher education institutions can not distinguish between different sounds. Of course, this is not their fault. From school, to the end of the university, almost a hundred years ago "the Kazakh language has 42 votes (letters)", and everyone will believe it. When you go down, the right thing is to correctly understand what's wrong. We are all in this situation now.

We still hear many arguments from our brothers that there is no Kazakh sound, and there is no sound. The best record is that the comments to the rules are as small as possible. This signature model was compiled only when it finds a combination of the source language and the original language. Thus, if the alphabet is correctly defined and its characters are set to zero, a shortcut to the spelling rule will be displayed. It is important to understand that literacy is not only literate, but literacy is also an effective way to talk. Today Cyrillic Alphabet and its rules distort several aspects of Kazakh language and its structure. None of the efforts and projects based on using Cyrillic alphabet for Kazakh will be fruitful and for the good of Kazakh language.

An empirical rule is simply an insulting tool, so projects that are guided by it will not be the best. Therefore, there should be no way to the project, which includes "42 letters of great importance".

Any letter can be used in any language. However, the goal should not be to "write anything". The letter must first coincide with the internal language of the language. Then the writing should not harm the sound system of the language, but should be the basis of its literary model. To

achieve these two goals, writing a letter should not be copied, but it must be accurate. Nothing is worth symbols. The extended alphabet is a guarantee of easy accessibility, simplicity of training and, most importantly, the transmission of the native language to the generation by generation. There is no doubt that the Latin alphabet is in the application orientation area.

But there are many fake and artificial ways to set up a computer in Kazakh, and the hardest and easiest way. It's easy, because the slower you can hear the sound of a stereo sound, and you can cut out the character out loud and make it faster. The difficulty is to learn the original sound from one of the many tunes that have been accumulated for over a century and create a unique alphabet for the Kazakh language.

It is known that in connection with the transition to the Latin script the presidential administration received more than 300 applications. It is advisable to choose all these projects, to have experience and knowledge. Taking all possible advantages, the working group should make a collective project. It should be used in practice and practiced. Then you must make the final decision. For example, Uzbeks changed their initial projects. We must be careful in such things. You need to create and edit a valid electronic alphabet. Then you need to go and make a program for its introduction into everyday life. At this stage, it is determined how long it will take, how much money will be required, and how this will be taught to people. In short, the transition to the Latin alphabet is a historical necessity for the linguistic, spiritual, political, social and new technology facing the Kazakh people.

In general, no matter in which language, the most difficult place was his spelling. The sentence will not be appropriate. Failure to learn a second language is not a problem, but everyone remembers a few words, because they can not cope with writing this language.

In this context, the staff of the Institute of Linguistics. A. Baytursynova (A. Kaidar, K. Hussein, N. Uali, A. Zhunisbek, Z. Bazarbaeva, K. Kuderinova, A. Fazylzhanova) adopted the program of Azerbaijan, Uzbekistan, Turkmenistan based on the experience of the transition from the United States to the United States and in projects that have a common Turkic alphabet fund, studying its effective and inefficient aspects. It should be noted that these projects are based on the following principles:

- the number of letters in the alphabet does not go beyond the basic language phonemes;
- One-letter sound system;

- do not receive over-the-counter schedules;
- full compliance with the legality of the Kazakh language;
- be optimal for compaction;
- reduce capital letters;
- obtaining easy graphs on computer programs;
- Approximation with the alphabet used by the Turkic peoples;
- development of the Kazakh national alphabet.

As a result, we are convinced that the alphabetical projects based on the Latin chart of the Institute of Linguistics. A. Baytursinova, along with an analysis of the history of our alphabet, are studied in the context of the idea of combining the Turkic alphabets and can be the general alphabet of the Turkic peoples.

Literatures

Demir N., Yılmaz E. *Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları. Rapor*. Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi İnceleme Araştırma Dizisi. Ankara: SFN. 2014. 89 sayfa.

Nazir Torekulov: *JANĀ ALƏPBI* Новая казак-киргизская азбука. Киргизская секция Центр. Издательство Народов СССР, Мәскеу 1924 а.

Torekuldiñ Näziri, 1924 *Jana Alip-bi nege kerek?* (Alip-biler tarihi. Kazak-Kırgız madeniyetiniñ joldarı, jazu alip-bi).

Дағыстан, С. *Ортақ мәдениет, ортақ мүдде жолында қолға алынған игі бастамалар*, «Тамыры терең әліпби: Жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі» атты Халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. Алматы 2017. 252-256 бб.

Жүнісбек, Ә. *Латын графикасы негізіндегі қазақ ұлттық әліпбиі туралы мәселелер*, «Тамыры терең әліпби: Жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі» атты Халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. Алматы 2017. 189-197 бб.

Қара, Ә. *Түркі дүниесінің ортақ әліпби жүйесі бола ма?* <http://www.altyn-orda.kz> 15 наурыз 2013

Хасанов Ғ.Қ. *Латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің жаңа белесі*, «Тамыры терең әліпби: Жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі» атты Халықаралық ғылыми практикалық конференция материалдары. Алматы 2017. 240-247 бб.

ӘОЖ 811.512.122

**ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА ӨТУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ:
ТАРИХИ КЕЗЕҢДЕР МЕН НӘТИЖЕЛЕР**
**THE IMPORTANCE OF IMPLEMENTATION OF LATIN GRAPHICS:
HISTORICAL STAGES AND RESULTS**

Бақыт ӘБЖЕТ*

Түйіндеме

Қазақстан өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген кезден бастап латын графикасына өту мәселесі күн тәртібінде қайта көтерілген болатын. Сол уақыттан бері Қазақстан жазу үлгісін латын графикасына ауыстыру мәселесіне қызу кірісті, лингвист-ғалымдар мен ғылыми-зерттеу институттары өздері жасап шыққан графиканың бірнеше үлгілерін үкімет пен парламент құзырына жолдады. Латын графикасының қайта жаңғыруын егемендігіміздің нығаюы жолындағы тағы бір үлкен кезең ретінде қарастыруға болады.

Мақалада автор түркі халықтарының әр кезеңдерде қолданған түрлі жазу графикасының шығу тарихына және латын графикасына көшудің де тарихи кезеңдеріне шолу жасайды. Тәуелсіздікке қол жеткізген Қазақстанның латын графикасын қабылдауының өзі егемендікті бекемдей түсу жолында жасалған тағы бір қадам болғандығын атап көрсетеді.

Кілт сөздер: Елбасы, апостроф, латын графикасы, А.Байтұрсынұлы, Алаш идеясы.

Summary

From the moment Kazakhstan gained its independence, the issue of transition to Latin graphics was on the agenda. Since then, Kazakhstan has been actively involved in translating the typewriter into Latin script, linguist-researchers and research institutes have sent several models of graphics to their government and parliament. Renewal of Latin graphics can be seen as another great step towards strengthening our sovereignty.

In the article the author reviews the history of the transition to Latin script by reviewing the history of the various writing charts of the Turkic peoples used at different times. The adoption of the Latin script of Kazakhstan, which has gained independence, is another step taken to boost sovereignty.

Keywords: Head of State, Apostrophe, Latin Graphics, A.Baitursynuly, Idea of Alash.

* филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркология ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері. Түркістан-Қазақстан.

Candidate of philological Sciences, professor K.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: abjet_71@mail.ru

2006 жылы Елбасы Н.Назарбаев Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында сөйлеген сөзінде: «Біз алдағы уақытта да мемлекеттік тілді дамыту бағытындағы кешенді жобаларды жүзеге асыруды табандылықпен жалғастыра береміз. Қазақ алфавитін 2025 жылға қарай латын графикасына көшіруге дайындық жұмысын осы бастан қолға алу қажет. Бұл қазақ тілін жаңғыртып қана қоймай, оны осы заманғы ақпараттың тіліне айналдырады» [1], - деген болатын. Қазіргі кезде Қазақстан жазу үлгісін латын графикасына ауыстыру мәселесіне қызу кірісті, лингвист-ғалымдар мен ғылыми-зерттеу институттары өздері жасап шыққан графиканың бірнеше үлгілерін үкімет пен парламент құзырына жолдап та үлгерді. Парламентке жолданған алғашқы «диграф» жобасы яғни, қосарланған әріп арқылы бір дыбыс беру жүйесі халықтың көңілінен шықпады.

12 қазан 2017 жылы Астанада өткен баспасөз конференциясында Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамыту республикалық үйлестіру-методикалық орталығының директоры Ербол Тілешов пен А.Байтұрсынов атындағы тіл білімі институтының аға ғылыми қызметкері, профессор Әлімхан Жүнісбек 32 әріптен тұратын латын әліпбиінің жаңа нұсқасын ұсынды. Онда қазақ тіліне ғана тән кейбір дыбыстарды апостроф (дәйекше) арқылы белгілеу көрсетілген. Бұл нұсқа үкімет құзырына жаққанымен халықтың бәрі бірдей бұл нұсқаның артықшылығын мойындамады. Себебі қазақ тілі жалғамалы тілге жататындықтан жалғамалы тілдерде белгілі бір грамматикалық мағынаны білдіру үшін дербес қосымша жұмсалатыны белгілі. Демек ұзақ сөздер жиі ұшырасады деген сөз. Әр дыбыстың үстіне үтір қою арқылы шұбалаңқы сөздерді түсінудің қиыншылығы туындай бастайды. Дегенмен, айтыс-тартыстың белең алуымен қатар латын графикасының тиімді тұстарын жақтаушылар тобы да көбейді. Қолдаушылардың дені қазіргі кезеңде латын әрпін қолданатын елдердің экономикасының ілгері жылжығандығын осы графиканың тылсымымен байланыстыра түсіндіреді. Оның үстіне қазіргі кезде халықаралық байланыс тілі ағылшын тілі болғандықтан соңғы ақпараттар мен жаңалықтардың басым көпшілігі осы тілде жарық көретіндігі ақиқат. Осындай дамыған елдердің көшіне тезірек ілесу үшін жазу графикасын латын әрпіне ауыстыру қажеттігі көтеріліп отыр. Байланыс құралдарының барлығы латын графикасында жасалған, егер біз осы латыншаға өтсек бұл қосымша шығындарды азайтуға септігі тиеді. Алайда, бүкіл экономиканың жақсаруы тек қана латын әрпіне көшуден басталады деген жаңсақ пікір қоғамда

Б. Әбжет. Латын графикасына өтудің маңыздылығы: тарихи кезеңдер мен...

қалыптаспауы керек. Бұл тек қазақ халқының идеологиясы мен болашағы үшін, өзінің келешектегі жүрер жолын анықтау үшін қажет дүние. Себебі туысқан түркі жұртының көпшілігі қазіргі кезде латын графикасына көшті. Оның артында тілдің тазалығын сақтау мәселесі де тұр. Кирилл әліпбиіндегі басы артық әріптердің жазылуының қазақтың сингармонизм заңдылығын бұзатын тұстары да бар. Мұның салдары сол - қазақшаны оқулық арқылы үйренуге бет алған қалалық жерлерде тұратын жастардың сөйлеу мәнерін бұзуда. Осы қалпында кете берсе ертең дұдамал тілде сөйлейтін жастар шоғыры көбейіп, ырық бермей кетеді. Оның үстіне тарихымыз бір, тіліміз бір туысқан түркі жұртымыздан ешқашан да іргемізді ажыратуға болмайды, керісінше мейлінше жақындаса түсудің стратегиялық пайдасы орасан күшті болмақ. Біз де солармен бірге болу жолында өз бағытымызды айқындап жатқан ұлтпыз.

Экономика дамуының көрсеткіштері бір ғана әріптен не әліпбиден тұрмайды. Еліміздегі көптеген сарапшылардың берген бағдары қазіргі экономикасы кері кеткен елдердің көбі латын әрпінде болмағандықтан осындай күйге енді дегенге саяды. Шындығы солай ма? Ең дамыған елдердің қатарынан көрінетін Жапония әлі латын графикасына көшкен жоқ. Қазіргі кезде экономикасы алғашқы орынға шыққан алып Қытайдың өзі төл жазуын, тарихтар қойнауына кететін иероглифін қолданып келеді. Қазіргі кезде компьютерлер мен жаңа технологияларды өндіруші дамыған ел Оңтүстік Кореяны да солардың қатарына қосуға болады. Азияда мықты дамып келе жатқан Иран мемлекеті де әлі күнге араб жазуын қолданады. Олардың барлығы өздерінің жазба мәдениетінен қол үзгілері келмейді. Атадан балаға мұра болып сақталған көне жазу үлгісін көзінің қарашығындай қорғаштау арқылы жас ұрпақты өз мәдениетін сүюге тәрбиелеп келеді. Дегенмен бұл елдердің ғалымдары мықты, кез-келген оқымысты адам өз тілімен қатар ағылшын тілінде де еркін жазып сөйлей алады. Демек, кез-келген ел даму үшін алдымен ғылымына мән беріп, сол арқылы өз мәдениетін дамытуы керек, сонымен қатар әрбір зиялы адам шет тілдерін әсіресе, ағылшын тілін жақсы меңгергені дұрыс.

Әр кезде де өз мәдениетінен сусындаған мәдениетті адам өз бойындағы асыл дүниелерін өзгеге бере алады. Атам қазақ «Өз ағасын ағалай алмаған - кісі ағасын жағалай алмайды» дейді. Яғни, өз уызына жарымаған адам өзгенің уызына да жарымайды деген сөз. Өз елінің қасиетін бойына сіңіре алмаған тексіз, қасиетсіз адамнан өз елінің патриоты, кеменгері шықпайды. Олардан тек қана өз қарақан басы мен

қарнының қамын ойлайтын жемқорлар мен сатқындар ғана өсіп шығатыны белгілі.

Жалпы түркі халқы қай кезеңде де өзінің жасампаздығымен, жаңалыққа жаны құмарлығымен тарихта қалған халықтардың бірі болды. Сонау Түрік қағанаты тұсында да өздерінің төл әрпі «бітік» (руна) жазуымен ерекшеленген түркілер кейін Ұйғыр қағанаты кезеңінде манихейзм дінімен бірге келген мани жазуын қабылдап үлгерді. Ол кезде де мани жазуының артықшылық жақтары назарға алынды. Кейін тарихта «ұйғыр жазуы» деген атпен қалған бұл жазу үлгісі араб жазуымен қатар XV ғасырға шейін қолданылды. Түркі жұрты ислам дінін 750 жылғы Атлах шайқасынан бастап, яғни Қытайға қарсы біріккен араб-түрік соғысында жеңіске жеткен соң қабылдай бастаған болса, араб графикасын сәл кейіндеу қабылдағаны байқалады. Арабтың 28 әрпінен тұратын әліпбиін арабтардың өзінен тікелей емес, 32 әріптен тұратын парсылардың реформаланған нұсқасын өзіне қабылдауында да үлкен мән бар. Себебі арабтарда жоқ «г», «ш», «ч» секілді әріптерді парсылар өз әліпбиіне енгізіп үлгерген еді. Кейін түркілер «ң» әрпін қосып жасаған түркі қадим жазу үлгісін мың жылдан астап пайдаланып келді. Бұл жазу емлесінің айтарлықтай тиімді тұстары көп болды. Қасиетті Құран кітабындағы сөздерді түпнұсқада беру, араб-парсы сөздерін қиналмай жазу әрі жазылған хаттар мен өлеңдерді түркі халықтарының барлығы қиналмай оқи алатындай деңгейде болды. Оның үстіне араб әрпінде «а», «о», «ұ» деген дауысты дыбыстан басқа дауысты дыбыстар араб әліпбиінде жоқ. Тек дауыссыз дыбыстар ғана жазылып, дауыстылардың көпшілігі дәйекше арқылы білдірілгендіктен оны оқудың қиыншылығы туындаған жоқ. Сондықтан да қазақтың ұлы ғалымы А.Байтұрсынұлы араб әліпбиін жаңарту жағын ғана қолдаған болатын. Оның үстіне қазақтар мұсылман болғандықтан қазақтың мәдени қабаттарына қауіп төнбейтін жағына баса назар аударды. А.Байтұрсынұлының 1912-1914 жылғы шыққан әліпби нұсқасында араб әріптерін сол қалпында қалдыруды маңызды деп тапты.

XX ғасырдың басы Батыс өркениетінің дәуірлеген кезеңі болғандықтан латын харпіне көшу прогреске ілесудің төте жолы екенін түсінген зиялы қауым бұл мәселені тарих сахнасына алып шығарды. XX ғасырдың басы да қазақ зиялыларының тәуелсіздікті аңсаған Алаш Орда үкіметінің айналасына топтаса бастаған кезең болатын. Сол кезең үшін де латыншаға өту өзекті мәселе ретінде

Б. Әбжет. Латын графикасына өтудің маңыздылығы: тарихи кезеңдер мен...

көтерілді. Бұл мәселеге келгенде қазақ зиялылары екі жаққа бөлініп айтысты. Бірі араб графикасында қалуды қолдаған болса, екіншілері латыншаға тездетіп көшуді ұсынды. Араб жазуының жазуға да оқуға да ыңғайлы екендігін айтқан А.Байтұрсынұлы өзінің оқу құралын осы әріппен басып шығарған еді. Сонымен бірге грамматикаға қатысты заңдылықтарды да ғалым көрегендікпен жасап шықты. А.Байтұрсынұлы қазақ емлесін өте жоғары деңгейде дәйектеп орналастырды. Оны сол кездегі мықты лингвисттердің өзі жоғары бағалаған. Латын қарпіне өту қарсаңында латынды қолдаушылардың өзі ғалымның бұл еңбегіне жоғары баға берген болатын. «Ленинградтағы академия жанындағы профессорлардың комиссиясы жаңа әліпбидің жобасын қарап, тексеріп шығып, Ахметтің дәйекші системасын яқұттарға да ұсынды. Ахметтің қызметі – бұл жөнінен ұмытылмайтын реформа. Бірақ Ахмет емле жағынан жазуды түзетсе де (түзету ісі қазірге шейін біткен жоқ), жазудың негізі болған хәріп мәселесін шеше алған жоқ» [2, 144], - деп оның еңбегін жоғары бағалаған.

Дегенмен, латыншаға өтудің маңыздылығы жыл өткен сайын арта бастады. «1925 жылдан бастап жаппай Қазақстанның мектептерінде, жеке кәсіпорындарында және мекемелерінде латыншылардың «Жаңа әліпбишілер үйірмесі» немесе «Латыншылар үйірмесі» құрыла бастады. Соңғылары тек айтыс-тартыс жиналыстарын ғана емес, арнайы жаңа әліпбиді үйрететін үйірме сабағын да ұйымдастырды, баяндамашылар үшін тезистер құрастырып, жергілікті газеттерге ұжымдық мақалалар жазды. Осы жылы Н.Төреқұловтың «Жаңа әліпби туралы» атты кітабы басылып шықты [3].

1926 жылы ақпанда Баку қаласында өткен Бүкілодақтық I түркологиялық съезде латыншылар мен арабшылар арасында қатты қызды. Осы съезден кейін түрік республикаларында жаңа әліпби ұйымдары құрыла бастады. Ұйымдардың басты мақсаты халық арасына латын әліпбиінің қолайлылығын түсіндіру болды. Сондай-ақ Әзірбайжан, Солтүстік Кавказ латын негізіне қойылған жаңа әліппені алуға декрет шығарды. Осы съезде сөйлеген сөзінде Н.Төреқұлов: «...Енді бұл мәселенің қазіргі ахуалына ойысқым келеді. Бәске түскен тек екі әліпби, бұлар – реформаланған жаңа араб әліпби және латын әліпбиі...Барлық осынау түркі республикалары мен облыстарында, шынын айтқанда, жазудың бір графикасы, бір әліпбиі, бір жүйесі жоқ. Татар республикасында әліпбидің, яки графиканың бір жүйесін, Қазақ

республикасында екінші, Түркімен республикасында үшінші жүйесін енгізуге ұмтылыс бар...», – деген болатын [4, 375].

Ұлт зиялылары Халел Досмұхамедұлы, Мұхтар Мурзин, Ә.Байділдин және тағы басқалар латын әрібінің ыңғайлылығын насихаттауға белсене кірісті. Латын әрібінің алғашқы нұсқасын жасаушылардың бірі Халел Досмұхамедұлы болған. Ол бастапқыда латын әрібіне қарсы болғандығын: «Нәзір айтқандай, менің латын әрпін алуға қарсы екенім рас. Бірақ латынға қарсы екенімді біле тұра маған латын әріптерінің жобасын жасау тапсырған соң, сол жобаны жасағаным рас. Одан кейінгі «Қазақ тіліне латын әрібін алу мәселесі» деген мақаласында: «Түркі халықтарына араб харіфтерін тастап, латын харіфін алу керек деген сөз көптен бар. Әзербайжандар латын харіфтерін қабылдады, жаһұттар да солай қылды. 1922 жылғы съезінде өзбектер де өз тілін латын харіфтерімен пішті. Профессор Поливанов үлгі жасады» - деген болатын [5].

1927 жылы ресми түрде қолданысқа енген латын графикасы 1940 жылға шейін кеңінен пайдаланылды. Алаш идеясын қолдаған зиялылардың дені қуғынға ұшыраған соң латын әліпбиін де айналымнан шығарып тастады. Қазақстан өзінің тәуелсіздігіне қол жеткізген кезден бастап латыншаға өту мәселесі күн тәртібіне қайта көтерілді. Тура жүз жылдан кейін яғни, Елбасымыздың бастамасымен латын графикасы қазақ тілінде толығымен қолданысқа енетін болады. Алаш зиялылары қолдаған латын графикасының қайта жаңғыратынын еске алсақ, мұны егемендігіміздің нығаюы жолындағы тағы бір үлкен кезең ретінде қарастыруға болады. Тек қалғаны қолға алған шаруаны ақырына дейін жеткеру ғана. Оның үстіне кезінде Алаш зиялылары жасаған графиканың оңтайлы тұстарына да мән бере қарауымыз керек. Бұл жағдайда сол кезде Халел Досмұхамедұлылар жасаған латын графикасының артықшылықтары болды. Олар алдымен бір дауысқа бір дыбыс қағидасын ұстанды. Бұл өз кезегінде қазақ тілінің грамматикасының қалыптасуына жұмыс істеді. Қазіргі тұста жаңа идеямен қатар осы мәселелердің де қайта оралғаны белгілі. Халық қазіргі ұсынылған графикалардың ішінде бір дыбыс, бір әріп қағидасының да тиімді тұстары көп. Халықтың талқысына түскен бұл емленің алдағы уақыттарда нәтижелі аяқталатындығына сенеміз.

Б. Әбжет. Латын графикасына өтудің маңыздылығы: тарихи кезеңдер мен...

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н. Ә. *Әрқашан бірге, әрдайым алда болайық* //Егемен Қазақстан. - 2006. - 25 қазан. Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиясында мемлекет басшысы Н. Назарбаевтың сөйлеген сөзі.
2. Шәріп А. *Нәзір Төреқұлов және жаңа әліпби тұжырымдамасы*// «Алаштың асыл перзенті» Көрнекті мемлекет және қоғам қайраткері, дипломат Нәзір Төреқұловтың 125 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция матер. Жинағы. Түркістан 2017 жыл - 298бет.
3. Төреқұлов Н. *Жаңа әліпби неге керек?* М., 1924.
4. Садықов. С. Н. *Төреқұловтың өзбек баспасөзін ұйымдастырудағы қызметі* (20-жылдар). III Халықаралық Түркология конгресі. Түркістан, «Тұран» 2009.- 734 б.
5. www.el.kz/news сайты

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ КЕЗЕҢІ¹
THE PROCESS OF TRANSITION TO LATIN ALPHABET
IN KAZAKHSTAN

Ахмет ГҮНГӨР*
Бурхан Умур АТИКОЛ**

Түйіндеме

Қазақстанда ҚР Үкіметінің шешімімен латын әліпбиіне көшу үдерісі басталды. Жоғары оқу орындары мен бұқаралық ақпарат құралдарында тіл мамандары, саясаткерлер және зиялы қауым өкілдері тарапынан пікірталас тудырған әліпби мәселесіне қатысты қазақ халқының өзіндік мол тәжірибесі де бар. Осы тәжірибе негізінде Қазақстан үкіметінің әліпби мәселесін арнайы мамандардың талқысына салуы өз кезегінде өте маңызды шешім болып табылады.

Мақалада авторлар түркі халықтарында қолданылған латын графикасының тарихына, түркі халықтарының тілі мен тарихына айтарлықтай серпіліс әкелген 1926 жылы Бакуде өткен Түркология Конгресінің жұмысына, Қазақстандағы латын әліпбиіне көшу барысында атқарылған жұмыстарға шолу жасайды.

Кілт сөздер: Әліпби, латын әліпбиі, Түркология конгресі, қазақ тілі, Ахмет Байтұрсынұлы.

Summary

By the decision of the Government of the Republic of Kazakhstan, the process of transition to the Latin alphabet began. There is an exceptional experience of the Kazakh people in higher educational institutions and mass media on the alphabet, which was discussed by language specialists, politicians and intellectuals. Based on this experience, it is important that the government discuss the alphabet.

In the article the authors consider the work done in 1926 in the work of the Turkic Congress in Baku and the transition to the Latin alphabet in Kazakhstan, which had a great influence on the history of the Latin graphics used in the Turkic peoples, the language and history of the Turkic peoples.

Keywords: Alphabet, latin, Turkic-speaking congress, Kazakh, Ahmet Baitursynov.

¹Бұл тақырып бойынша Ақтау қаласы әкімдігінің ұйымдастыруымен өткен "Қазақ әліпбиін латын әріптерімен таңбалаудағы ерекшеліктер" атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияда (12.10.2017) баяндама жасалған.

* доцент, доктор. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Дайындық факультеті, Кентау-Қазақстан.

Doç. Dr. K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University. Kentav-Kazakhstan. gungorelda@hotmail.com

** Түрік филологиясы магистрі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Кентау-Қазақстан.

Master of Science. K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University. Kentav-Kazakhstan. umuratikol@hotmail.com

Түрік және қазақ халықтарындағы латын әліпбиінің тарихы

Түркі халықтары қоныс тепкен мекендері мен өмір сүрген кезеңдері бойынша қазіргі уақытқа дейін бірнеше әліпби түрін қолданған. Атап айтар болсақ, көктүрік, ұйғыр, қытай, араб, иврит, армян, грек және кирилл әліпбилері. Түркі халықтарының тіл және мәдениет тарихында латын әліпбиі мәселесі күні бүгінге дейін өзектілігін еш жоғалтқан емес. Осы мәселеге қатысты 1926 жылы 26 ақпан - 6 наурыз аралығында Бакуде өткен Түркология Конгресін айта кеткен жөн. Бұл конгресс, әсіресе, түркі халықтарының тілі мен тарихына ауыз толтырып айтарлықтай серпіліс әкелді.

Орыс, неміс, мажар және түркі әлемінен келген тіл мамандары мен түркологтардың қатысуымен өткен конгрестің ең маңызды әрі қызу талас тудырған отырысы Ресейдегі түркі халықтарының латын әліпбиіне көшуіне қатысты өткен еді. Сол отырыста *«Ресейдегі түркі халықтары қолданысындағы араб әліпбиін ауыстырудың дұрыс-бұрыстығы; Ауысқан жағдайда орнына кирилл немесе латын әліпбиін қолдану-қолданбау; Ресейдегі түркі халықтары үшін ортақ әліпби ме, әлде жеке-жеке әліпби жасау дұрыс па»* деген секілді мәселелер қаралып, қызу пікірталас тудырған болатын [1, 7-8].

Осы пікірталастар нәтижесінде латын әліпбиіне көшу мәселесі мақұлданып, Әзірбайжан мен Түркияның латын әліпбиіне көшуіне себеп болды.

1928 жылдың 1 қарашасында Түркияда араб әліпбиінен латын әліпбиіне көшу әрекеті басталды. Ататүріктің нақты тапсырмасымен аз ғана уақыт ішінде газеттер мен оқулықтар латын әліпбиімен басылып, білім саласында жаппай латынға көшуге жұмылдыру жұмыстары басталып кетті.

Түркияда қазіргі уақытта қолданылып жүрген латын әліпбиінің латын әріптерін қолданатын өзге елдердің әліпбилерінен айырмашылығы бар.

Қазақстандағы латын әліпбиі

Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін, өз алдына тәуелсіз ел болған түркі тектес халықтардың күн тәртібіндегі ең басты мәселе латын әліпбиіне көшу болды. Әзірбайжан, Түркіменстан және Өзбекстан елдері латын әліпбиіне көшті. Осы елдер саяси және стратегиялық жағдайларына байланысты латын әліпбиіне көшкен соң, 2017 жылы ҚР үкіметі латын әліпбиіне көшу туралы мәселені Парламентке ұсынды.

Жоғарыда аталғандай, геостратегиялық орналасуы мен ұстанып отырған халықаралық саясатының шеңберінде Қазақстанның латын әліпбиіне көшу туралы шешімі мен әрекетін Түркиямен, өзге де түркі тілдес елдермен салыстыру орынсыз. Өйткені Қазақстан Үкіметі қазақ елінің келешегі үшін ұтымды шешім шығарып, қандай қадам жасау керектігін жақсы біледі.

Қазақ халқы латын әліпбиімен қатар тіл мен мәдениет саласында да жинақтаған мол тәжірибеге ие. Осы тәжірибеге сүйене отырып, Қазақстан Республикасының Президенті Н. Назарбаев тіл мамандары, әдебиетшілер, өнер адамдары және зиялы қауым өкілдеріне аталған мәселені білім ордалары мен бұқаралық ақпарат құралдарында жан-жақты талқылау үшін бар мүмкіндікті жасап отыр. Тіл мамандарының ортақ шешімдері нәтижесінде қазақ тілінің дыбыстық құрылымына сай толыққанды әліпби әзірленетініне еш күмәніміз жоқ. Дейтұрғанмен, кемшіліксіз әрі толыққанды әліпби жасау үшін қазақ тарихында тіл мен әліпбиге қатысты жазылған еңбектерді, қысқаша болса да, айта кеткен жөн болар.

Қазақ халқының Қазан төңкерісінен бұрын да тіл мен әдебиет саласында атқарған жұмыстарына көз жүгіртер болсақ, құнды еңбектер жазып қалдырғандарын көруге болады. Кірме сөздерді қазақ тілінің дыбыс ерекшеліктері бойынша үйлестіру, диаспора (Қытай, Моңғолия, Иран, Түркия) өкілдерінің қолданысындағы тілдің қазақ тілінен ешқандай айырмашылығы болмауы және диалектілерде өте аз мөлшерде ғана парықтың орын алуы секілді ерекшеліктер қазақ тілінің түркі тілдері арасындағы ең бай тілдердің бірі екенін көрсетеді. Мұның дәлелі ретінде ғалым Ә. Қайдардың жылдар бойы жинақтап жариялаған он мыңдаған мақал-мәтелдері мен тұрақты сөз тіркестерін атауға болады.

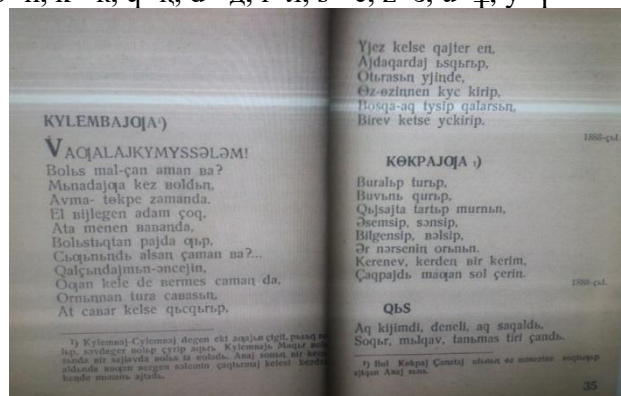
Зерттеуші-ғалымдар 1929 жылға дейін қолданылған араб әліпбиінің 4 түрлі орфографиялық ерекшелігі болғанын атап көрсетеді. Олар: «1) Араб әріптерімен жазылған мәтіндердің қазақ тілінің айтылуына сай келмеуі. Басқаша айтқанда, татар тілі мен шағатай тілінің тілдік ерекшеліктері көптеп кездесетін мәтіндер; 2) Аз да болса қазақ тілінің дыбыс ерекшеліктері басым араб әріптерімен жазылған мәтіндер; 3) Ильминский жасаған қалай айтылса, солай жазылатын және қалай жазылса, солай айтылатын, бірақ кейбір еңбектерде ғана қолданылған әліпби жүйесі; 4) Усул-и савтийе, яғни тілдің дыбыстық методы негізінде басылған еңбектерде қолданылған әліпби» [1, 4-5].

А. Гүнгөр, Б. У. Атикол. Қазақстандағы латын әліпбиіне көшу кезеңі.

1861 жылдан 1929 жылға дейінгі тарихи кезеңде тіл, әліпби, жазу т.б. тақырыптарда қазақ тілшілері мен зиялылары арасында болған пікірталастарда Ы. Алтынсарин мен А. Байтұрсынұлы ұсынған әліпби маңызды рөл атқарған. Орыс-қырғыз мұғалім даярлау мектебін бітірген Ы. Алтынсарин (1841-1889) Орынборда Ильминскиймен танысады. Ильминскиймен бірге орыс әріптері негізінде қазақ оқушыларға арналған оқулықтарды шығарумен айналысатын комиссияға мүше болып сайланады. Қазақша мәтіндерді алғаш рет кирилл әріптерімен басып шығарады. Әліпбидің астарында саяси бір мақсаттың бұғып жатқанын сезген Ы. Алтынсарин араб әріптерімен жазылған қазақша мәтіндер топтамасын жариялаған. Осы еңбекке Жәнібек Хан, Темір, Едіге, Абылай хан туралы мәтіндер және «Қобыланды батыр» дастандары енгізілген. Мұнымен қатар араб әріптерімен қазақша «Сара-ит-ул Ислам», яғни «Мұсылмандықтың тұтқасы» (1883) атты еңбек жариялаған [2, 49-52].

Ахмет Байтұрсынұлының 1914 жылы жариялаған «Тіл-Құрал» атты еңбегі қазіргі тіл білімінің принциптері бойынша қазақ тілін зерттеуге жол ашып берді. 1873 жылы Торғай облысына қарасты Сарытүбек Уалаятында өмірге келген А. Байтұрсынұлы Орынбордағы Орыс-қырғыз мұғалім даярлау мектебінде білім алған. Мектепті 1895 жылы бітірген. 1913 жылы Әлихан Бөкейхан және Міржақып Дулатпен бірге «Қазақ» газетін жарыққа шығарады. Ақын әрі ғалым Ахмет Байтұрсынұлы тіл білімі мен қазақ тарихына қатысты елеулі еңбектер жазып қалдырған. Крыловтың мысалдарынан бөлек орыс әдебиетінің басқа да өкілдерінен аудармалар жасаған [3, 27-28].

1929 жылдан бері қолданылып келе жатқан латын әліпбиінде кирилл әріптері кездеседі. 1936 жылы «Қазақстан көркем әдебиет» баспасы жариялаған «Абай өлеңдері» атты кітапта осы әліпбидің ерекшеліктері толықтай кездеседі: j=й, q=қ, η=ң, c= ж, b= б, m=м, t= т, v=в, f=ф, r= р, p=п, k= к, q=қ, d= д, l=л, s= с, z=з, u=ұ, y=ү

[4].

Кітапта кирилл әріптерінің баламасы ретінде қолданылған латын әріптерімен қатар ө және і дыбыстарын ь айыру белгісімен берген.

Уақыттың талабы негізінде қолданылып келе жатқан қазіргі әліпбиді технология мен ғылымның дамыған уақытында қайта қарастырып, қазақ тілі емле-ережелерінің талаптарына жауап бере алатындай етіп жасау қажет. Қазақ тілі мамандары мен зиялыларының жоба ретінде әзірлеген әліпбиінде кей дыбыстардың қос таңбамен берілуі секілді келеңсіздіктер орын алған. Бұл жерде қазақ тілін ана тілі ретінде үйретумен қатар шет тілі ретінде де үйрету керектігін естен шығармаған абзал. Қазақстанға білім алу мақсатында туыстас елдермен қатар тілі мен мәдениеті бөлек елдерден де білім алушылар келіп жатыр. Сонымен қатар қазақ тіліне деген қызығушылық Түркия мен өзге елдерде де күн санап артуда.

№	Латын таңбасы	Дыбысталуы	Транскрипциясы	Мысалы
1	Ae/ae	Әә	[ə] [æ]	<i>aelem</i>
2	Oe/oe	Өө	[ø]	<i>oerken</i>
3	Ue/ue	Үү	[y]	<i>uekimet</i>
4	Ng/ng	Ңң	[ың]	<i>tangba</i>
5	Gh/gh	Ғ ғ	[ɣы]	<i>ghylum</i>
6	Ch/ch	Чч	[чы]	<i>Chempion</i>
7	Sh/sh	Шш	[шы]	<i>Shyndyq</i>
8	Zh/zh	Жж	[жы]	<i>zhazw</i>

Жоғарыда берілген мысалдардан байқағанымыздай, бір дыбыстың екі әріппен берілуі ақпарат және қарым-қатынастың жылдамдығы артқан заманда, әсіресе компьютер қолдану кезінде жылдамдықты тежейді және түсінбестікке себеп болады. Мысалы, *Жазу ережелерін жақсы білу керек (Zhazw erejelerin zhaqsı bilw kerek)*

Мысалда берілген сөйлемнен, қазақ яки түрік тілі болсын, буын түрлерінде болуы тиіс (дауыссыз-дауысты немесе дауысты-дауыссыз) қалыптасқан құрылымға сай еместігін көреміз (zhazw, ghylum vd.)

Қазақстан Республикасының Парламенті тарапынан мақұлданған және Елбасы Н.Ә.Назарбаев бекіткен әліппе жобасы 2025 жылға дейін енуі тиіс 32 әріптен тұратын әліппеде кейбір әріптер апострофпен (‘) берілген.

№	Латын таңбасы	Дыбысталуы	Транскрипциясы	Мысалы
1	A'/a'	Әә	[ə] [æ]	A'lem
2	G'/g'	Ғ ғ	[ɣы]	G'ylym
3	I'/i'	И й	[ий]	I'telgi
4	N'/n'	Ңң	[ың]	Man'ızdı
5	O'/o'	Өө	[ө]	O'rken
6	S'/s'	Шш	[шы]	S'yndyq
7	C'/c'	Чч	[чы]	Chempion
8	U'/u'	Үү	[ү]	U'kimet
9	Y'/y'	Уу	[у]	Y'ız

Бір дыбыстың екі әріп немесе бір әріптің үстіне апостроф қою ауызшадан гөрі жазба тілдің проблемасы болатындығы күмәнсіз. Осының салдарынан компьютермен жазу кезінде бір әріп үшін екі әрекет (екі бармақ әрекеті) қажет етіледі. Қазақ тілін ана тілі және шетел тілі ретінде оқыту кезінде ыңғайлы, бас қатырмайтын, тез ұғынылатын таңбалардың таңдалуы оқытушы мен шәкірт үшін өте тиімді болады. Қазақстанның мәдениетін, өнерін және ғылыми жолын айқындайтын бұл сындарлы жолда ҚР президенті Н.Назарбаев берген бағдарға сай 2025 жылға дейін әліппеге қатысты жұмыстар жалғасу керек.

Латын әліпбиіне көшу түркі тілдес халықтардан гөрі осы заманның талаптарымен қоса тілдің өзі үшін міндетті болып тұр. Сондықтан фонетист, тілші, әдебиетшілерге зор қызмет пен жауапкершілік артылуда.

Шамамен 100 жылдық тәжірибесі бар Түркияның латын әліпбиі мәселесінде таңдаған жолы мен әдісі де түрлі жағдайларды басынан өткізген.

Түркияның латын әліпбиіне көшкеніне ғасырға жуық уақыт өтсе де, ана тілінде кездесіп, бірақ әліпбиінде көрсетілмеген созылыңқы “ä” мен “ñ” дыбыстарына қатысты әріп мәселелері бар. Себебі бұл дыбыстар “a” және “n” деп жазылатындықтан, түрік тілінің синтаксистік құрылымы бойынша мағынаның көмескіленуіне әкеліп соғады. Мысалы:

- a) Bu sene karım çok iyi.
- b) Bu sene kârım çok iyi.
- c) Bu sene kar çok iyi

Бірінші сөйлемде әйел, екінші сөйлемде саудадан немесе алып-сатудан түскен пайда, ал үшінші сөйлемде жауған қар мағыналарында жұмсалып отыр.

“Kalemini aldım” деген сөйлемде қаламның кімге тиесілі екені (оның ба әлде сенің бе) белгісіз. Бұл жерде қаламның кімге тиесілі екенін көрсететін “ñ” дыбысы.

a) Kalemini aldım (Onun kalemini aldım).

b) Kalemiñi aldım (Senin kalemini aldım).

Қорыта айтқанда, қабылданатын әліпби келешекте осы секілді және басқа да келеңсіздіктер мен қиындықтар тудырмас үшін, үйретуге, үйренуге жеңіл әрі қолайлы, әсіресе ғаламторда пайдаланғанда ыңғайлы ерекшеліктерге ие болуы тиіс. Әліпби мәселесі ең алдымен Қазақстан мен қазақ халқының білім беру саласында кездесетін келеңсіздіктерді ескере отырып, одан кейін түркі тектес халықтар мен тілі, мәдениеті бөлек халықтарға үйрету тұрғысынан қарастырылуы керек.

Қазақ халқының бүгінге дейін тіл, әдебиет, өнер, мәдениет, тарих т.б. салалардағы араб, латын немесе кирилл әріптерімен жарияланған ауызша-жазбаша еңбектері мен құжаттарын қабылданатын әліпбиге компьютер немесе ғаламторда көшірген кезде, қиындық тудырмайтындай болуын естен шығармаған жөн.

Әдебиеттер

1. Kutalmış, Mehmet. (2004), “*Tarihte ve Günümüzde Kazakistan’ın Alfabe Meselesi*”, Bilig, Sayı: 31, s.1-29 Ankara.
2. Güngör, Özkan (Çev.), (1996), “*Kazak Edebiyatı, Fundamental Turcica*”, AÜ TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Ankara.
3. Tamir, Ferhat. (2008), “*Ahmet Baytursunoğlu ve Arap Alfabesinin Islahı*”, Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı:3, Ankara.
4. <http://www.ikitap.kz>, 07.12.2017

Қосымша әдебиеттер

1. Demir, N., Yılmaz, E. (2014), *Bitmeyen Öykü: Alfabe Tartışmaları*, Rapor, A. Yesevi Üniv. İnc. Araşt. Dizisi, SFN, Ankara
2. Güngör, Ahmet. (1996), “*Türk diliniñ alfaviti jäne buwınındestigi*”, AÜ TÖMER Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi, Ankara.
3. Kaydarov, E. (1997), “*Kazakistan’da Latin Alfabeti Meselesi*”, Bilig, Ankara.
4. Musaoğlu, Mehman. (2002), “*Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler*”, Kültür Bakanlığı, Kültür Eserleri, Ankara.
5. Nazarbayev, N. (1991), *Adiletiiñ ak joli*, Almatı.
6. Volkan Coşkun. *Standart Türkçe’deki Ünlüler ve Ünsüzler*, <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/217410>, 18.02.2018
7. <http://www.alfabeti.com/latin-alfabeti/> 18.02.2018

**КЫРГЫЗДАРДЫН ОРХОН-ЭНЕСАЙ ЖАЗУУСУН ЖАНА АРАБ,
ЛАТЫН, КИРИЛЛ АЛФАВИТТЕРИН КОЛДОНУУСУ
ЖӨНҮНДӨ**
**THE KYRGYZ'S USAGE ABOUT ORKHON-YENISEI SCRIPT AND
ARABIC, LATIN, CYRILLIC ALPHABETS**

Анвар ЖОЛДОШБАЕВ*

Аннотация

Кытай жазма булактарындагы маалыматтарга таянсак, кыргыз тилинин эки миң жылдан ашык тарыхы бар. Бул тилдин тарыхы боюнча. Ал эми бизге белгилүү болгон кыргыз тилиндеги байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтердин доору биздин замандын V-X кылымдарын камтыйт.

Бул макалада кыргыз алфавити боюнча реформалар жөнүндө ой-пикирлер айтылат. Алар менен бирге байыркы Орхон-Энесай жазмасы эске алынып, кыргыздар жана башка түрк элдери колдонгон араб, латын жана кирилл алфавиттери боюнча ойлор ортого коюлуп, бир катар сунуштар берилген.

Негизги сөздөр: Реформа, тарых, маданият, мурас, Орхон-Энесай жазуусу, кыргыз жана башка түрк элдери, араб, латын жана кирилл алфавиттери.

Summary

According to Chinese records, the Kyrgyz language has more than two thousand years in the history of this language. And if we look at the ancient Orkhon-Yenisei inscriptions in the Kyrgyz language, it covers the V-X centuries of our time.

In this article the issues of reforming the Kyrgyz alphabet are considered. Mentioned ancient Orkhon-Yenisei script, opinions were expressed and proposals made on the Arabic, Latin and Cyrillic alphabet, which were applied and applied by the Turkic peoples.

Key words: Orkhon-Yenisei script, Kyrgyz and other Turkic peoples, Arabic, Latin and Cyrillic alphabets, reform, history, culture, heritage.

Кыргыз тили байыркы тилдердин бири. Кытай жазма булактарындагы маалыматтарга таянсак, кыргыз тилинин эки миң жылдан ашык тарыхы бар. Бул тилдин тарыхы боюнча. Ал эми бизге белгилүү болгон кыргыз тилиндеги байыркы Орхон-Энесай жазма эстеликтердин доору биздин замандын V-X кылымдарын камтыйт. XI кылымдардан баштап кыргыздар ислам динине өтүп, араб тамгаларын

* Филология илимдеринин кандидаты, Экономика жана ишкердик университети, Жалал-Абад-Кыргыз Республикасы.

Candidate of Philology, University of Economy and Business. Zhalal-Abad- Kyrgyzstan. E-mail: anvarsj@mail.ru

колдоно баштаган.

Орхон-Энесай жазууларында колдонулган жалпы түрк тили Улуу Кыргыз каганатында кеңири колдонулган. Улуу Кыргыз каганатынын негизги этносун байыркы кыргыздар түзүп, бул каганат бир катар түрк элдеринин саясий бирикмеси болгон. Ошол байыркы кыргыздар бүгүнкү кыргыз элинин жана башка бир катар түрк элдеринин ата-бабалары болушкан. Ошол себеп менен Орхон-Энесай жазмасы кыргыздардын ата-бабаларынан калган мурас. Бүгүнкү күндө бул мурас менен азыркы кыргыздар, алтайлыктар, хакастар, тувалыктар жана башка түрк элдери сыймыктанса болот. Бул мурастын эстеликтери Орхондо, Энесайда, Турпанда, Алтайда, Таласта табылып, жалпысынан 180 жазма эстеликти түздү. Анын ичинен кырк үчү Орхон, токсон жетиси Энесай, төртөө Турпан, жыйырма үчү Алтай, он үчү Талас жазма эстеликтери [Абдысатар уулу, 2015: 3-4].

Кыргыздар тарыхта кайсы жерде жашашса, так ошол жерлерде Орхон-Энесай жазууларынын үлгүлөрү табылган. Кыргыздар Энесайдан Ала-Тоого чейин унутпай, өзүнүн жазуусун пайдаланып келген. Жалпысынан айтканда, Орхон-Энесай жазуусу бардык түрк элдеринин мурасы жана сыймыгы, бир мезгилде жогорку маданиятын тастыктаган үлгү. Бара-бара ал жазуу анын ээлери тарабынан канчалаган согуштарда, кыйчалыш мезгилдерде унутта калып, анын ордун ислам динин таасири менен келген араб жазуусу ээлеген.

Жогоруда айткандай, XI кылымдардан баштап кыргыздар ислам динине өтүп, араб тамгаларын колдоно баштаган. Орто чагатай тилинде, кыргыз тилинде араб тамгалары менен жазылган эстеликтер бүгүнкү күндө арбын. Булар менен бирге, кыргыздардын он тогузунчу кылымдагы Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Тоголок Молдо ж.б. сыяктуу ойчулдары, акындары да бир катар чыгармаларын араб алфавитинде жазып калтырып кетишкен. XX кылымдын башында, т.а. 1917-жылкы Октябрь революциясынан кийин, Кыргызстан мамлекеттүүлүктүн алгачкы формаларына ээ болот - автономиялык область жана автономиялык республика, Советтер Союзунун курамындагы республика. Жаңы мамлекеттик түзүлүштүн башында реформаланган араб алфавити пайдаланылып, 1928-жылы кыргыз тилине ылайыкташтырылган латын алфавити кабыл алынат. Кытайдын Шинжаң Уйгур автономиялык районунун курамындагы Кызыл-Суу Кыргыз автономиялык областында да ушундай реформалар болуп, учурда уйгурлар менен кыргыздар кайрадан араб алфавитине өтүшкөн.

А. Жолдошбоев. Кыргыздардын орхон-энесай жазуусун жана араб, латын...

Латын алфавити Кыргызстанда 1940-жылга чейин колдонулуп, анын ордуна славян элдеринин кирилл алфавити кабыл алынат. Советтер Союзунун чордонунда турган орустардын таасири менен кабыл алынган кирилл алфавити да кыргыз тилине ылайыкташтырылып, **о, ү, ң** тамгалары менен толукталат. Артчыл **к** [к] менен артчыл **г** [Ғ] жана кыргыздардын төл сөздөрүндөгү **ж** [ж] тыбыштарын өз алдынча белгилеген тамгалар кабыл алынбайт. Кыргыз тилине мүнөздүү артчыл [к] жана артчыл [Ғ] тыбыштарынын өз алдынча белгиленишинин кабыл алынбашы реформа жүргүзгөндөр тарабынан кыргыз тилиндеги тыбыштардын үндөшүү тартиби менен түшүндүрүлгөн. Ал эми кыргыз тилиндеги [ж] (жаз, жүрөк, жан) тыбышы менен орус тилине мүнөздүү [ж] (журнал, гараж, жираф) тыбышынын айырмаланбашы деги эле жүйөлүү түшүндүрүлбөй кеткен. Буга чейинки латын алфавитинде бул тамгалар ажыратылып жазылган. Муну менен бирге, кирилл үлгүсүндөгү кыргыз алфавитинде **в, ф, х, ц, щ, ё, ю, я** тамгалары, ичкертүү белгиси **ь**, ажыратуу белгиси **ъ** да киргизилет. Муну менен кыргыз тилинде мүнөздүү эмес тыбыштар, тамгалар, тыбыш айкаштары пайда болот. Мындай реформанын натыйжасында кыргыз тилиндеги тексттерде баш-аламандыктар пайда болуп, айрым учурларда кыргыз улутундагы жарандарга да, кыргыз тилин үйрөнөм деген башка улуттагы жарандарга, чет элдиктерге да бир катар көйгөйлөрдү жаратып, алар бүгүнкү күндө да жоюлбай келе жатат. Экинчи жагынан алсак, орус тилинин жана башка европалык тилдердин таасири менен кабыл алынган сөздөр кыргызчаланбай, кыргыз тилине ыңгайлаштырылбай, кыргыз тилинин сүйлөө тартибине бир топ доо келтиришти.

Жогорудагы мүчүлүштүктөр боюнча мисал келтирсек:

- 1) кыргыздын *аюу, аёо, коюу* деген сөздөрүн жөн эле *айуу, айоо, койуу* деп жазса көрүнүшү да, окулушу да жеңил болот эле;
- 2) Октябрь революциясынан кийин орус тилинен кабыл алынган сөздөр, жер-суу аталыштары, кыргызчаланбай, ошол мезгилдеги орфографиялык талаптар боюнча орусча тартипте жазылган: *бюджет, костюм, Египет, Енисей, Япония, Цюрих, Фрунзе*;
- 3) орус тилинин таасири менен келген *цемент, центнер, щётка, рюмка, лифт, ассимиляция, батальон, съезд* сөздөрүндөгү тамгалар, тыбыштар, тыбыш айкаштары кыргыз тили үчүн такыр мүнөздүү эмес болчу;

4) кыргыз тилиндеги [ж] тыбышы орус тилиндеги [ж] тыбышы бирдей ж тамгасы менен жазылышынан: Жалал-Абад шаары бирде Джалал-Абад, бирде Жалал-Абад деп жазылып, эл аралык англис тилинин транскрипциясы боюнча үч түрдө берилип келүүдө: Jalal-Abad-Zhalal-Abad, Dzhahalal-Abad;

5) кыргыз улутундагылардын аты-жөнүн жазуудагы баш-аламандыктар: Сүйүн – Суйун, Суюн, Сүйөркул – Суйоркул, Суёркул, Суеркул, Жолдошбай – Джолдошбай ж.б.

Жогоруда келтирилген мүчүлүштүктөргө көптөгөн мисалдарды келтирсек болот. Мындай көрүнүштөр Советтер Союзуна кирген көптөгөн түрк элдеринин алфавитинде аз же көп түрдө байкалып келген, бирок бүгүнкү күндө бир катар эгемендүү түрк мамлекеттери, автономиялык түзүлүштөрү алфавиттерин реформалашты, айрымдары реформаларын баштоодо, айрымдарында реформалар күтүүдө.

Эмне болсо да кыргыздар Россия империясынын, Советтер Союзунун курамында узак жылдар болуп, тилде, алфавитте, орфографиясында жана орфоэпиясында, лексикасында көптөгөн интерференциялар катталды. Мурунку кайтаруу, оңдоо чоң кыйынчылыктарга турат, айрым маселелерди чечүү мүмкүн эмес болуп калды. Экономика, саясат, эл аралык мамилелер менен бирге тилде да глобализация жараяны активдүү жүрүүдө экенин, албетте, унута албайбыз.

Араб, латын, кириллица алфавиттери жакшы, жаман деген сөздөрдөн мен оолакмын. Байыркы түрк жазууларын кайтаруу да азыр кандай кабыл алынышы мүмкүн? Алардын бизге тиешесин, керектигин, актуалдуулугун улуттук маданий мурас, диний таасирлер, салттуулук, мамлекеттик саясат, заман талаптары деген нерселер менен түшүндүрсөк болот. Бирок, айтылган бардык жазуулар, алфавиттер, алфавиттик реформалар боюнча ойлорду ортого салып, тийиштүү түрдө талкуулоо, сунуштарды берүү атайын карала турган маанилүү маселелер.

Биринчиден, Түркия Республикасы, Азербайжан Республикасы, Өзбекстан Республикасы жана анын курамындагы Каракалпак автономиясы, Түркмөнстан Республикасы, Казакстан Республикасы латын алфавитине өткөндүгүн эске алсак, анда Кыргыз Республикасы да латын алфавитине өтсө, ал алфавитибиз кандай болот дегенге жогорудагы маселелерди эске алып, төмөнкүдөй сунуш берет элек. Турукташып калган түрктөрдүн латын алфавитин кабыл алуубуз туура болот, бирок бир катар ондоп-түзөөлөр жана кошумчалар талап

кылынат, мисалы: кыргыз тилине мүнөздүү [к] (кат, короо, курут) тыбышын белгилөө үчүн **Q q** тамгасын киргизиш керек (qat, qoqoo, qurut), ал эми [ҕ] (тамга, агым, тогоо) тыбышын түрк алфавитиндеги **Ğ ğ** тамгасы менен белгилеп, кыргыз тилинин ыңгайында окуйбуз (tamğa, aġım, toġoo), түрк алфавитинде жок [ң] (таң, миң) тыбышын белгилөө үчүн **Ŋ ŋ** (tañ, miñ) тамгасын киргизүү зарыл, азыркы кыргыз тилине заман талаптары менен сиңишип калган [ц] тыбышын **T t** (центнер, цемент – țentner, țement) тамгасы менен белгилейбиз же жөн эле **ts** (tsentner tsement) тамгалардын айкашы менен жазабыз. Албетте, латын тартибиндеги жаңы кыргыз алфавитин киргизүү ушулар менен гана бүтпөйт. Реформаларга жараша канчалаган иштер аткарылышы керек: тилчилер жактан, билим берүү тутуму тарабынан, массалык маалымат каражаттары тарабынан, техникалык жактан, жаңылоо жараянын каржылоолор жагынан ж.б.

Экинчиден, Россия Федерациясындагы түрк элдери (татарлар, башкырттар, алтайлыктар, чуваштар, кумыктар, ногойтор, карачайлар жана балкарлар, хакастар, тувалыктар, якуттар) кирилл алфавитин колдонууда. Алфавитибиздеги реформалардын “жумшактыгын” камсыздайбыз десек, анда кирилл алфавитинде калып, бирок бир катар тамгаларды кошумчалашыбыз керек, мисалы: [к] жана [к] тыбыштарын айырмалоо үчүн **К к** тамгасын, [г] жана [ҕ] тыбыштарын айырмалоо үчүн **Г г** тамгасын, [ж] жана [ж] тыбыштарын айырмалоо үчүн **Ж ж** тамгасын киргизүү зарыл. Мындай айырмалоолор латын алфавитине өткөн башка түрк элдеринин мурунку кирилл алфавиттеринде бар эле. Кирилл алфавитин колдонгон Россия Федерациясындагы түрк элдеринде азыр да бар. Реформанын мындай жолу бир топ жактардан “жумшак” болуп, бир катар баш-аламандыктарды да жоёт болчу.

Үчүнчүдөн, Кытайдагы уйгурлар, кыргыздар, казактар араб алфавитин колдонушат. Кытайлардын иероглифтерине салыштырмалуу, албетте, бир топ жеңил. Араб алфавити Чыгыш Түркстанга ислам динин, маданиятынын таасири менен келген жана аталган түрк элдери үчүн салттуу алфавит. Ал алардын өз эркиндиги. Европа, Россия маданиятынын таасиринде көп жылдан бери өнүккөнүбүздү, алардын маданиятына, жашоо ыңгайына (өз салттарыбызды, маданиятыбызды, жашоо ыңгайыбызды унутпай) умтулганыбызды эстесек, анда бизге араб алфавитине кайтуу туура боло бербесе керек. Бул Түркияга жана Кавказдагы, Россиядагы,

Батыш Түркстандагы түрк элдерине тиешелүү. Биздеги алфавиттин реформасы бул багытта кетпеши керек.

Төртүнчүдөн, бардык түрк элдери өзүнүн тарыхын, маданиятынын өзгөчөлүгүн, маданий мурастарын унутпашы зарыл. Ошол себеп менен мындай кызыктуу сунуш киргизет элек. Кыргыздар жана башка түрк элдери байыркы Орхон-Энесай жазуусунун негизинде азыркы тилдерине ылайыкташтырылган, ошол эле мезгилде унификацияланган, экинчи алфавитти төмөнкү учурларда пайдалануусу зарыл:

а) мамлекеттик жана жергиликтүү башкаруу органдарынын, уюм-мекемелеринин кире бериштериндеги жазуулар байыркы кыргыз, түрк тамгалары менен жазылыш керек;

б) Кыргызстанга жана башка түрк мамлекеттерине келген башка элдердин өкүлдөрү биздин өзгөчөлүгүбүздү, маданиятыбыздын байыркылыгын көрүүсү үчүн аэропорттордогу, темир жол жана авто бекеттериндеги, деңиз портторундагы, соода-сатык жана тейлөө объектилериндеги көрнөк-жарнактар байыркы Орхон-Энесай тамгалары менен жазылыш керек;

в) мамлекеттин расмий документтеринин аталыштары, биринчи бети байыркы Орхон-Энесай тамгалары менен жазылыш керек (мисалы: Баш мыйзам – Конституция, паспорт, туулгандыгы тууралуу күбөлүк, кызматтык күбөлүк, диплом, аттестат ж.у.с.);

г) мамлекет, шаар, район, айыл, туристтик объектилердин кире бериштериндеги жазуулар байыркы Орхон-Энесай тамгалары менен жазылыш керек.

Албетте, негизги мазмундары Кыргызстанда жана башка түрк мамлекеттеринде кабыл алынган расмий алфавиттеги (кирилл, латын, араб) жазуулар менен берилиши шарт. Улуттук, тарыхый, маданий өзгөчөлүктү байыркы жазуубуз менен баса белгилеп кетсек жакшы болот эле. Муну менен биз байыркы тарыхый, маданий мурастарыбызды өзүбүзгө, бөтөн элдерге да көрсөтөт элек. Муну менен биз байыркы тарыхый, маданий мурастарыбызды эстеп, жаңыртып, азыркы муундарга жакшы үлгү берет элек.

Кыргыз алфавитин реформалоо айтылган багыттарда жүргүзүлүшү керек экендигин эч ким тана албайт. Эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы экономикалык көйгөйлөр арбын болуп, улуттук алфавиттеги реформалар маселесине көптөн бери көңүл бурулбай келе жатат. Бирок, биз бул маселеге баары бир кайрылуубуз

А. Жолдошбоев. Кыргыздардын орхон-энесай жазуусун жана араб, латын...

зарыл жана өзүбүз үчүн төмөнкү нерселерди так аныктап алышыбыз керек:

кирилл алфавитинде калабызбы жана аны жаңылайбызбы же ошо боюнча калтырабызбы?

- латын алфавитине өтөбүзбү, бирок кайсы үлгүсүнө өтөбүз?

- байыркы жазма мурасыбызды кантип колдонобуз же унутта калтырып, башкалардын энчисине өткөрүп беребизби?

Жогорудагы маселелер боюнча мамлекеттик деңгээлде чечим кабыл алууда бир катар мамлекеттердин бул багыттагы тажрыйбасын эске алуу зарыл, мисалы:

1. Түркиянын, Азербайжандын, Түркмөнстандын, Өзбекстандын жана Казакстандын латын алфавитине өтүүдөгү оң тажрыйбасын.

2. Эгемендүүлүк жылдарынын башында Тажикстандын араб-фарси алфавитине өтүү аракеттеринин соңуна чыкпай, кирилл алфавити менен калуусун, о.э. кирилл алфавитинде айрым тамгаларды алып коюу жана кайтаруу маселелеринин каралышын.

3. 1990-жылдары Монголияда кирилл алфавитинен баш тартуу жана эски монгол жазуусуна кайтуу идеяларынын жүзөгө ашпай калуусун, бирок эски монгол жазмасынын мамлекеттик мөөрлөрдө, ишканалардын көрнөк-жарнактарында колдонулушун.

4. Кытайдагы Ички Монголияда кытайлар тарабынан ассимиляцияланбаган монголдордун монгол кирилл алфавитин колдонуу тажрыйбасын.

Жогорудагы маселелердин маанилүүлүгүн эске алуу менен бир нерсени айтып кетпесек, анда бул макаланын мазмуну чындыкка жатпайт. Ооба, 1990-жылдары араб, латын алфавиттерине өтүү маселелери күн тартибинде турушкан. Бирок, учурда Кыргызстанда алфавитти алмаштыруу маселеси анчалык деле курч эмес. Мамлекеттик түзүлүштөр, билим берүү тутуму, калк деле бул багытта кайсы маселелерди катуу козгобой, бар жазууга канааттануу менен мамиле кылууда. Анткени, учурда башка социалдык-экономикалык маселелер Кыргызстанда арбын. Себеп ошол.

Кыргызстанда Байыркы Орхон-Энесай жазуусуна бир катар көңүл буруулар бар. Бул жазуу айрым саясий, коомдук жана илимий иш-чаралардын көрнөк-жарнактарында, айрым телевизиондук каналдардын көрнөктөрүндө, бир катар басылмалардын беттеринде азыр жазылып жүрөт. Кайсы бир жылы бир гезитте бир ишмер (аты-жөнүн атабаганыбыз үчүн кечирим сурайбыз) бул жазууну расмий көрнөк-жарнактарда колдонуу боюнча сунуш да берген.

Араб алфавитин үйрөнүү боюнча окуу колдонмолору соодасатыкта жок эмес. Кызыккандар бар. Кытайлык кыргыздар манасчы Жумуп Мамайдын, илимпоз Анвар Байтурдун Кыргызстанда чыккан басылмаларынын беттеринде кытайлык кыргыздар колдонгон араб алфавитинин үлгүлөрүн көрсө болот. Айрым соода, коомдук тамактануу объектилеринде, унаалардын айнектеринде арабча сейрек жазуулар жолугат.

Биздин оюбузча бул макалада алфавиттик реформалардын бардык ыңгайлары каралып, оң жана терс жактары эске алынды деп жыйынтыктасак болот.

Адабият

1. Абдысатар уулу А. *Байыркы кыргыз тилинин жазма эстеликтеринин корпусу*. -Б.: “Улуу тоолор”, 2015.-512 б.
2. С. Сыдыков, К. Конкобаев. *Байыркы түрк жазуусу*. -Б.: КТМУ, 2001.-337 б.

УДК 811.512.122

**ЛАТЫН ГРАФИКАСЫНА ӨТУ – ХХІ ҒАСЫРДЫҢ МАҢЫЗДЫ
ОҚИҒАСЫ**
TRANSITION TO LATIN ALPHABET IS THE IMPORTANT EVENT
OF THE XXI CENTURY

Сердар ДАҒЫСТАН*
Жұпар ТАНАУОВА**

Түйіндеме

Қазақстан Республикасының президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» Жолдауы – Қазақстанның бүгінгі өмірінде ұлттың ұстанымын айқындайтын және қоғамдық сананы өзгерту жолдарының жалпы бағыттарын белгілейтін дүниетанымдық-идеологиялық еңбек. Жолдауда айтылған қазақ жазуын латын әліпбиіне кезең-кезеңмен көшіру мәселесі қоғамда қызу пікірталас тудырды. Латын тіліне көшу – әлемдік өркениетке қол жеткізудің басты жолы және бұл ұлт санасын оятып, қайта жаңғыруына жол ашады. Яғни Қазақ елі қабылдап отырған латын әліпбиінің жаңа нұсқасы – рухани жаңғырудың темірқазығы. Мақалада қоғамда қызу пікірталас тудырған латын әліпбиіне өту мәселесіне шолу жасалады. Сондай-ақ Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде Қазақстан Республикасы президенті Н.Ә.Назарбаевтың мақаласында айтылған идеялар насихатталып, айтылған бағыттарды жүйелі түрде жүзеге асыруда атқарылып жатқан жоспарлы, жүйелі жұмыстар жайынан хабардар еткен.

Кілт сөздер: Жолдау, әліпби, рухани жаңғыру, Н.Ә.Назарбаев, латын әліпбиі.

Summary

In the address of the President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev "Striving for the future: spiritual renewal" - cognitive and ideological work that determines the position of the nation in the modern world and determines the general directions of ways to change public consciousness. The issue of phased translation of the Kazakh

* филология ғылымдарының кандидаты, «Түркология» журналы редакторының орынбасары, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан. Candidate of philological Sciences, Associated editor journal of Turkology, K.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan. E-mail: serrdardagistan@hotmail.com

** Түркология ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан. Assistant Director, Institute of Turkology, K.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan / Kazakhstan E-mail: zhupar.tanauova@ayu.edu.kz

alphabet into the Latin alphabet was a hot topic in the society. The transition to Latin is the main way to achieve world civilization. The transition to the Latin alphabet allows us to wake up and revive the consciousness of our nation. That is, a new version of the Latin alphabet, adopted by the Kazakh people, is a symbol of spiritual revival. In the article, the main attention will be paid to the transition to the Latin alphabet, which has serious disputes in the society. Also in the International Kazakh-Turkish University, Khoja Akhmet Yassawi, the ideas voiced in the article of the President of the Republic of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev were informed and informed of the planned, systematic work on the systematic implementation of these areas.

Key words: Message, alphabet, spiritual revival, N.A.Nazarbayev, Latin alphabet.

Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы қазақ елінің саяси өміріндегі маңызы зор, елеулі оқиға болды. Білгенге бұл – ұлттық мүдденің ұлы мұраттарын айқындайтын жаңа идеологиялық тұжырымдама. Дамудың жаңа сапалық деңгейіне жетуді көздейтін стратегиялық бағдарламасын Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» [1] атты Жолдауынан кейін іске асыруға кіріскені баршамызға белгілі. Әлемнің ең озық 30 елінің қатарына кіру – Үшінші жаңғырудың басты мақсаты.

Соңғы жылдары мәдениеттің ең негізгі өзегі, тіні – рухани салада түбірлі жаңғырулар жүргізілген емес. Н.Ә.Назарбаевтың бұл мақаласы – Қазақстанның бүгінгі өмірінде ұлттың ұстанымын айқындайтын және қоғамдық сананы өзгерту жолдарының жалпы бағыттарын белгілейтін дүниетанымдық-идеологиялық еңбек. Ұлттық тұтастық, мәдениет, әдет-ғұрып пен салт-дәстүр, рухани мұраларды сақтау, латын әліпбиіне көшу, білім берудің маңызын арттыру, мақсатқа жетудегі прагматизм, салауатты өмір салты қамтылған мақала кіріспе және «XX ғасырдағы ұлттық сана туралы», «Таяу жылдардағы міндеттер» атты екі негізгі тарау мен қорытындыдан тұрады. «Сананы жаңғыртудың» мазмұнын негіздей отырып, жаңғырудың 6 бағытын белгілейді: Олар 1. Бәсекеге қабілеттілік; 2. Прагматизм; 3. Ұлттық бірегейлікті сақтау; 4. Білімнің салтанат құруы; 5. Қазақстанның революциялық емес, эволюциялық дамуы; 6. Сананың ашықтығы. Бұл бағыттардың барлығы өзекті және уақыттың талаптарына барынша нақты жауап береді. Екінші тарау «Таяу жылдардағы міндеттер» бірінші кезекте Қазақстанның алдағы ұзақ жылдардағы дамуын айқындайтын стратегиялық сипатқа ие [2, 3]. Осы тараудағы негізгі жоба – қазақ жазуын латын әліпбиіне кезең-кезеңмен көшіру мәселесі. Қоғамда қызу пікірталас тудырған латын әліпбиіне

өту мәселесі өз шешімін тауып, мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың 2017 жылдың 26 қазан күні №569 жарлығымен ресми түрде бекітілді.

Латын әліпбиіне көшу мәселесі соңғы рет ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдары қолға алына бастады. Яғни түркі дүниесінің ортақ әліпбиін жасау мәселесі Кеңестер Одағының ыдырауы қарсаңында күн тәртібіне енген еді. Осы орайда алғашқы нақты шешім 1991 жылы 18-20 қазан күндері Стамбулдағы Мармара университеті жанындағы Түріктану институты ұйымдастырған «Қазіргі түрік әліпбиі» атты симпозиумда тілші-ғалымдар тарапынан қабылданды. Осы жиында Әзірбайжан, Қазақстан, Қырғызстан және Түрікменстан сынды елдерден қатысқан 28 тілші ғалым Түркі дүниесі үшін 34 әріптен тұратын латын негізіндегі әліпби жүйесін белгілеген болатын. Бұл жүйе 29 таңбадан тұратын Түркияның әліпбиіне өзге түркі халықтарындағы дыбыстар үшін қосымша бес қаріп енгізумен ерекшеленді. Ол бес әріп: Ä ä, X x, Q q, Ń ń, W w [3].

Бұл мәселе бұдан кейін де жалғасын тапты. «Мәселен, 1992 жылы 29 қыркүйек пен 2 қазан күндері Бішкекте өткен Түрік Республикалары мен Түрік мемлекеттік құрылымдары Білім министрлігі өкілдерінің 2-ші халықаралық конференциясы; 1993 жылы 8-10 наурыз күндері бес тәуелсіз Түрік Республикасы қатысқан және Түрік іскер топтары мен Даму агенттігі (ТИКА) ұйымдастырған Анкарадағы «Әліпби мен емле мәселесі» атты халықаралық конференция; 1993 жылы 21-23 наурыз күндері Анталияда өткен «Түрік мемлекеттерінің достық, бауырластық және ынтымақтастығы құрылтайы» атты ірі жиында да қолға алынып, осы 34 әріптік әліпбиге өту қажеттігі турасында шешім қабылданған еді. Осы жиындардың барлығы 1926 жылы ұйымдастырылған ортақ әліпби турасындағы Баку конференциясынан кейін өткізілген алғашқы жиындар ретінде тарихқа енді» [4].

Латын әліпбиін, мысалы ағылшын, неміс, француз, түрік тілдері пайдаланып отырған латын әліпбиіне негізделген жазуды, әлемнің дамыған елдерінің біразы қолданады. Кеңестік бұғаудан босағаннан кейін түркі халықтарының біразы латын әліпбиіне көшті. «Жерорта теңізінен Солтүстік Мұзды мұхитқа дейінгі алып территорияны алып жатқан әлемдегі іргелі бұтақпыз деп шаттансақ, онда осы тұтастықты бекемдеу үшін, әлбетте, қазіргі кезеңде қазақ елі түркілік әлемнің ең көп қолданатын әліпбиіне көшкені абзал. Оның қажеттіліктері мен мүмкіндіктері жөнінде жаздық. Ал латын әліпбиіндегі бауырластарға келетін болсақ, онда дербес мемлекет болып тұрған Түркия, Әзірбайжан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрік Кипр

республикалары, бұларға қоса Украинаның ішінде тұрса да Қырым автономиялық облысы, Молдовадағы Ғағауыз автономиясы ресми түрде латын әліпбиінде» [5, 23-27].

Ал, Қазақстан мен Қырғызстанда бұл мәселе кейінге қалдырылуының өзіндік себептері – Қазақстанның геосаяси жағдайы, көршілес орналасқан алпауыт мемлекеттердің ықпалымен де санасу керектігі еді. Осыны ескере отырып латын графикасына өтуге жан-жақты дайындықпен келу керектігін айтқан Қазақстан Республикасының президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің «Қазақстан - 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Халқына арналған Жолдауында: «Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын әліпбиіне көшіруге кірісуіміз керек. Бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасағанбыз» [6] – деп, 2025 жылы Қазақстанның латын әліпбиіне толық көшетіндігін мәлімдеді. Түрік мемлекеттерінде қабылданған латын графикасының тиімді жақтары мен кемшін тұстарын саралай отырып қорытынды жасау қажеттігін назарға алуды ұмытпау керектігін де атап өтті. Бүгінде латын әліпбиіне көшкен тұста қазіргі қазақ тілінің дыбысталу ерекшеліктеріне нұқсан келмеу жағын қарастырған тілші-ғалымдар жұмысы әлі де жалғасуда.

Бұған дейін белгілі болғанындай, қазақ халқы өзінің тарихында үш рет әліпбиін ауыстырды (1924, 1930, 1940 ж.). Бұл – халықтың тарихи жадын бұзу мақсатындағы отаршыл жүйенің ойлап тапқан шаруасы еді. Бұрынғы араб графикасымен жазылған көптеген құнды жәдігерлер кейін латын әліпбиіне ауысқан тұста халықтың жадынан өше бастады. Іле-шала кирилл жазуына ауыстыру науқаны басталды. Осылайша түбі бір түркі халықтарын бір-бірінен алшақтату мақсатында алдымен олардың жазу емшелерін өзгертті. Бірі төте жазумен, енді бірі кирилл жазуында, батысында орналасқан халықтар латын әліпбиінде өз қажеттілігін алуға мәжбүр болды. Мұның салдарынан бұрын бір-бірімен тығыз байланыста болған түбі бір туыс халықтар бірінің жазғанын бірі түсінбейтіндей халге жетті [7]. Н. Ә. Назарбаевтың бағдарламалық мақаласы осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталып отыр. Қазіргі кезде латын әліпбиіне көшудің алғашқы қадамдары жасала бастады. Бірнеше нұсқасы да дайындалды. Әлі де графиканы жетілдіре түсу үшін ғылыми басқосулар мен конференцияларда пікірталастар өтіп жатыр. Осындай конференциялардың бірінде баяндама жасаған филология ғылымдарының докторы, профессор М. Малбақов латын

графикалы жазуға көшуде төрт принципті берік ұстану қажет деп есептейді. Олар: «қазақ тіліндегі грамматикалық (фонетикалық, морфологиялық) заңдылықтың сақталуы, латын жазуындағы графикалық заңдылықтың сақталуы, әліпбидегі ұлттық бет-бейненің сақталуы, әліпбидегі түркілік бет-бейненің сақталуы» [8, 198-201].

Латын графикасын қабылдауды қолдаған ұжымның бірі – Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Бұлай деуіміздің себебі, 2002 жылы осы университет жанындағы Түркология ғылыми-зерттеу институты ұйымдастырған I халықаралық Түркология конгресінде әлемнің жиырмадан астам елінен келген түрколог-ғалымдар бас қосты. Осы конгресс қаулысының 5-тармағында «Латыншаға көшкен, көшетін түркі халықтарының жазу таңбасы ортақ белгіге құрылып, бірін-бірі кедергісіз оқи алатын бағыт ұсталсын, бірақ шама келгенше, ата жазу таңбалары негізінде жасау назарда ұсталсын», - деп көрсетілген. Түрік жұртының мәдениетін өзара жақындастыру мақсатында қолға алынған іс-шараның бұл бір парасы ғана. Бүгінде бұл халықаралық Түркология конгресі екі жылда бір рет Түркістан қаласында өтіп тұрады. Дүние жүзінің белгілі түрколог ғалымдарын Түркістанға шақырып, келелі ғылыми кеңес өткізіп отыру үрдіске айналған.

2009 жылы өткен III халықаралық Түркология конгресі «Бүгінгі түркологияның өзекті мәселелері мен келешегі (ортақ тіл, тарих және әліппе)» деп аталды. Бұл басқосу түркітану ғылымының өткені мен бүгінін саралап, келешекте атқаратын жұмыстары туралы өзекті мәселелерді шешуге арналды. Конгресте ортақ тіл, тарих және әліппе жасау мәселелері қаралып, кеңінен талқыланды. Түркі дүниесінің жанашырлары өз ойларын ортаға салып, түркі дүниесінің өткен тарихын талдап, таразылады. Басты мақсат – бүгінгі түркі халықтарының рухани тұтастығын насихаттау болды. Сол кездегі Білім және ғылым министрі Ж. Қ. Түймебаев өзінің құттықтау сөзінде: «Түркология ғылымын жандандырып жатырмыз. Бұл салада тер төгіп жүрген ғалымдарымыз жетерлік. Туыстас түркі халықтарының тілдерін зерттеуге атсалысып, халықаралық деңгейге шығуы қажет. Бүгінгі түркі халықтарының тілінде қалыптасып отырған өзекті мәселелерді бүкіл түркі әлемі болып шешуіміз керек», – деп ғалымдарды бірлесе жұмыс істеуге шақырған болатын. Ғалым Ә. Жүнісбек «Латын әліпбиіндегі қолғанат қондырғы (оргтехника) құрастырудың фонетикалық негіздемесі» тақырыбында жасаған

баяндамасында қазақ тілінің әлемдік ақпарат кеңістігіне шыққанда ғана тұғырлы тілдермен қатар саясат, ғылым, мәдениет т.б. салаларда еркін қызмет ете алатынын, ол үшін әлемде кең тараған қолғанат қондырғылар (оргтехника) қазақ тілін пайдаланушылардың да күнделікті құралына арналу керектігі туралы сөз қозғады. Ғалымның айтуынша, қазақ тіліндегі қондырғылар арқылы ақпарат алмасудың дамуы, қазақ тілінің ғылыми-зерттеу тіліне айналуы, қазақ тілін өзге ұлт өкілдеріне үйрету әдістемесін жетілдіріп, оны пайдаланатын адамдардың санының молаюы, қазақ тілінің қоғамдық-саяси салада қолдану аясы кеңеюі тәрізді шаралардың іске асуы қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесінің қалыптасуына себепкер болатыны сөзсіз [9, 214-216]. Осы конгресте ғалым латын таңбаларына негізделген қазақ әліпбиінің жобасымен таныстырды. Түркі тілтанымының ғылыми реформаны күтіп тұрғанын, ол реформаның фонетикадан басталу керектігін айтты.

Қазіргі таңда да Қ. А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінде ҚР президенті Н. Ә. Назарбаевтың мақаласында айтылған идеялар насихатталып, айтылған бағыттарды жүйелі түрде жүзеге асыруда жоспарлы, жүйелі жұмыстар атқарылып жатыр. Соның бірі А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбек өткізген «Латын әліпбиінің лингвистикалық негіздемесі» тақырыбындағы семинарға (31.X.2017 ж.) университет оқытушы-профессорлары, докторант, магистрант және студенттер қатысты. Семинарда ғалым латын әліпбиі туралы, «Әліпби – тілдің дыбыс құрамы, таңба – дыбыстың қауызы, ал емле-ереже әліпби мен таңбаның ұлттық дәнекері, болмысы», олай болса, әліпби таңбасы мен ережесі үйлескен жазу тіл егемендігінің бір кепілі» екендігін атап көрсетті. Н. Ә. Назарбаевтың 2017 жылдың 26 қазан күні қазақ латын әліпбиінен ресми түрде қабылдау туралы жарлығына қатысты өз ойымен бөлісті. Ұсынылған әліпби нұсқаларының өзіндік ерекшеліктерімен таныстырды. 2022 жылдан бастап балабақша мен 1 сыныптарды латын әліпбиімен оқытуды бастайтынын, оны бастау үшін алдымен емле-ережесі дайындалып, оған лайықты әдістеме, сол әдістемені түсіндіре алатын мамандар дайындалу қажеттігін айта келіп, ұлттық құндылықтарды қайта жаңғыртуда латын графикасының маңызы ерекше екендігін жеткізді.

Түркі жұртының барлығына бірдей ортақ графикаға көшудің түркі мәдениетінің дамуына қосатын үлесі мол. Жаһандану кезеңі

басталып әлемдік интеграция жүріп жатқан қазіргі кезеңде түрік жұрты да өзінің асыл құндылықтарын жарқыратып көрсете алуы тиіс. Қазіргідей жылдам ақпарат алмасу дәуірінде түркі жұрты бірінің жазған еңбектерін бірі қиналмай оқи алатын деңгейге көтерілсе, түркі интеграциясының қарқын алуына үлкен серпін берген болар еді [10, 253-253]. Ортақ мәдени мұраларымызды бірлесе отырып зерттеуді қолға алатын кез жетті. Ол үшін тілі бір, діні бір туысқан түркі жұртының қолданыстағы графикасы да бірдей болудың маңыздылығы зор. Себебі ХХІ ғасыр информация дәуірі, идеологияның маңызы мен қуаты күшейген кезең. Түрік халықтары да өздерінің ортақ жәдігерлерін бірлесе отырып насихаттау үшін ортақ бір жазу үлгісін таңдағаны дұрыс.

Қорыта айтқанда, Н. Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы тәуелсіз Қазақстанды, қазақ елін дамытуға бағытталған өзекті мақала екені дау тудырмас шындық. Аталған мақала халықты ұлттық құндылықтарды құрметтеуге, туған жерді көркейтуге, қоғам үшін игі іс жасауға, жаңашыл оймен, ұлт бойындағы рухани құндылықты жаңғыртуға бастайды.

Латын әліпбиіне көшу – ХХІ ғасырдағы ең маңызды оқиға болмақ, бұл оқиға қазақ халқының рухани жақтан күшейе түсуге жетелейді. Яғни, жаңа әліпби қазақ халқына рухани тәуелсіздік әпереді. Сондай-ақ жаңа әліпби қазақ халқының туыстас түркі тілдес халықтармен бірлігін нығайта түседі деп ойлаймыз.

Латын графикасына негізделген әліпби жобаларының бастан өткерген әліпби тарихымызды саралап, түркі әліпбилерін бірлестіру идеясы тұрғысынан зерделеніп жасалған үлгісі қабылданғанын қалаймыз. Академик Ә.Қайдардың сөзімен айтсақ, «жазуды өзгерте беру мұрат емес. Бірақ ерте ме, кеш пе, қасиетті ана тіліміздің бойына лайықты, табиғатына, замана талабына сай, тіліміздің бақилығын аңсайтын халқымызға қызмет етіп, мәдениет мерейін көтеретін шын мәнісіндегі дәстүрлі де тағылымды ұлттық жазуды қалыптастыру мұрат» [11].

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н. Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру*//Егемен Қазақстан №70 (29051) 12 сәуір, сәрсенбі 2017 жыл.
2. *Ұлт ұстанымының ұйытқысы* (С.Дағыстан, Ж.Танауова) // Егемен Қазақстан. 3 тамыз 2017 ж.
3. Әбдіуақап Қара. *Түркі дүниесінің ортақ әліпби жүйесі бола ма?* Абай-Ақпарат. 16 қаңтар 2013 ж.

4. [www. Altyn-orда.kz/kz/kazaksha-abdiuakar-kara-turki-duniesinin-ortak-alipbi-zhujesi-bola ma?/](http://www.Altyn-orда.kz/kz/kazaksha-abdiuakar-kara-turki-duniesinin-ortak-alipbi-zhujesi-bola-ma?/)
5. Тілешов Е. Е. *Әліпби таңдау: тіл табиғатын сақтау, түркілік тұтастық және әлемдік ақпараттық кеңістік*//Тамыры терең әліпби: Жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Алматы, 2017. 320 б.
6. Назарбаев Н. Ә. *«Қазақстан - 2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты*// «Егемен Қазақстан» газеті № 828-831 (27902) 15 желтоқсан 2012 жыл.
7. Мырзахметұлы М. *Қазақ қалай орыстандырылды.* – Алматы, 2011. – 44 б.; М.Мырзахметұлы. *Ономастика және ұлттық дәстүр* // Түркология журналы. № 4 (шілде-тамыз), 2016 ж. 125-133-бб.
8. Малбақов М. *Түркі жазуы – ерекше маңызды тарихи-мәдени құндылық*// Тамыры терең әліпби: Жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Алматы, 2017. 320 б.
9. *Латын әліпбиіндегі қолғанат қондырғы (орттехника) құрастырудың фонетикалық негіздемесі* // Бүгінгі түркологияның өзекті мәселелері мен келешегі (ортақ тіл, тарих және әліпби). III Халықаралық түркология конгресі. Түркістан, 2009. 734 б.
10. Дағыстан С. *Ортақ мәдениет, ортақ мүдде жолында қолға алынған игі бастамалар* // Тамыры терең әліпби: Жалпы түркілік бірегейліктің мызғымас негізі» халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары, Алматы, 2017. 320 б.
11. Қайдаров Ә. *Латын әліпбиінің болашағы зор* // Ана тілі, 1991. № 43, 45, 46.

УДК 811.512.122

ЛАТЫН ӘЛІПБИІНЕ КӨШУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ THE TRANSITION TO THE LATIN ALPHABET IS A REQUIREMENT OF TIME

Ержан ӨМІРБАЕВ*

Түйіндеме

Автор мақалада Қазақстандағы латын әліпбиіне өтудің маңыздылығын саралап көрсетеді. Біздің қазіргі кирилл әліпбиіндегі қазақ тіліміз – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, сонымен қатар Ресей, Өзбекстан, Қытай, Моңғолия және т.б. елдерде тұратын қазақтардың ана тілі. Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ тобына, соның ішінде қарақалпақ, ноғай, қарашай тілдерімен бірге қыпшақ-ноғай тармағына жатады. Сонымен қатар қырғыз, татар, башқұрт, қарашай-балқар, қырым, құмық, татар тілдеріне жақын. Қазақ жазуы бірнеше рет өзгеріске ұшырады. Жазу тарихында қазақ тілінің әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткен. 1929 жылға дейін Қазақстанда араб жазуы пайдаланылды. XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы ұсынысымен қазақ фонетикасының ерекшеліктері ескеріліп жасалған, араб графикасына негізделген «төте жазу» пайдаланылған. Латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін әкелері сөзсіз.

Кілт сөздер: Латын жазуы, тарихи оқиға, түркі тілдері, мемлекеттік тіл, қыпшақ тобы, төте жазу.

Summary

This article analyzes the significance of the transition of the Latin alphabet of the Republic of Kazakhstan. In our modern Cyrillic alphabet, the Kazakh language is represented by the official language of the Republic of Kazakhstan, as well as in Russia, Uzbekistan, China, Mongolia and other native Kazakhs living in the streets. The Kazakh language is attributed to the Kipchak group of Turkic languages, including the Kypchak-Nogai with Karakalpak, Nogai and Karachaevean languages. There are also ten other members of the Kyrgyz, Tatar, Bashkir, Karachaevo-Balkar, Crimean, Kazakh and Tatar languages. The Kazakh language is somewhat dissatisfied. In the history of the Kazakh alphabet system of the Kazakh language has passed several historical periods and nationalistic alphabets. In 1929, the Arabic writings were used in Kazakhstan. In the beginning of the twentieth century, Ahmet Baitursynov based on the excellence of the Kazakh phonetics, using the "direct writing" on the Arab graphics.

* Филология ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан-Қазақстан.

Candidate of Philology, Associate Professor of the K.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan-Kazakhstan, E-mail: melb_2001@mail.ru

The transition of the Latin alphabet is a great blessing for the Kazakh people, its roots and the flowering, and in the future they are building a large part of our country.

Key words: Latino alphabet, historical history, Turkic language, state language, kipchak group, direct (tota) writing.

Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында былай деген болатын: «Біріншіден, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек. Біз бұл мәселеге неғұрлым дәйектілік қажеттігін терең түсініп, байыппен қарап келеміз және оған кірісуге тәуелсіздік алғаннан бері мұқият дайындалдық». Қазақ жазуының тарихына үңілсек, 1929 жылғы 7 тамызда КСРО Орталық Атқару Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің Президиумы латындандырылған жаңа әліпбиі – «Біртұтас түркі алфавитін» енгізу туралы қаулы қабылдады. Латын әліпбиі 1929 жылдан 1940 жылға дейін қолданылды, кейін кириллицаға ауыстырылды. 1940 жылғы 13 қарашада «Қазақ жазуын латындандырылған әліпбиден орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы» заң қабылданды. Елбасымыз 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Мемлекет өз тарапынан мемлекеттік тілдің позициясын нығайту үшін көп жұмыс атқарып келеді. Қазақ тілін кеңінен қолдану жөніндегі кешенді шараларды жүзеге асыруды жалғастыру керек. Біз 2025 жылдан бастап әліпбиімізді латын әрпіне көшіруге кірісуіміз қажет, - дей келе, бұл – ұлт болып шешуге тиіс принципті мәселе. Бір кезде тарих бедерінде біз мұндай қадамды жасаған болатынбыз. Балаларымыздың болашағы үшін осындай шешім қабылдауға тиіспіз және бұл әлеммен бірлесе түсуімізге, балаларымыздың ағылшын тілі мен интернет тілін жетік игеруіне, ең бастысы – қазақ тілін жаңғыртуға жағдай туғызады» – деп латын әліпбиіне көшудің қажеттілігін атап өтті. Біздің қазіргі кирилл әліпбиіндегі қазақ тіліміз – Қазақстан Республикасының мемлекеттік тілі, сонымен қатар Ресей, Өзбекстан, Қытай, Моңғолия және т.б. елдерде тұратын қазақ диаспорасының ана тілі. Қазақ жазуы бірнеше рет өзгеріске ұшырады. Жазу тарихында қазақ тілінің әліпби жүйесі бірнеше тарихи кезеңдерді басынан өткізіп, ұлттық әліпби деңгейіне жеткен. 1929 жылға дейін Қазақстанда араб жазуы пайдаланылды. XX ғасырдың басында Ахмет Байтұрсынұлы ұсынысымен қазақ фонетикасының ерекшеліктері ескеріліп жасалған,

араб графикасына негізделген «төте жазу» пайдаланылған. 1929-1940 жылдар аралығында латын графикасына негізделген әліпбиді жазу жүйесіне енгізіп, 1940 жылдан бері қарай кирилл графикасы әліпбиін қолданып келеді. Айта кетсек, қазақ тілі үшін әр кезеңдерде және әр аймақтарда келесі жүйелер Қазақстан Республикасында кирилл жазуы негізінде, ресми түрде Қазақстанның бүкіл жерінде және Моңғолияның Баян-Өлгей аймағында пайдаланылған. Тағы да көршілес Қырғызстан, Ресей, Түрікменстан және Өзбекстан елдерін бірыңғай мекендеген қазақ жұрты пайдаланады, сонымен бірге басқа ыдыраған КСРО республикаларында да пайдаланылады. Сонымен қатар Түркия, Германия, АҚШ т.б. батыс елдерінде қазақ диаспорасы әртүрлі қалыпты емес латын жазуын пайдаланады. Осылайша, қазақ тілінің әліпбиін өзгерту тарихы негізінен нақты саяси себептерге байланысты айқындалып келді. Түркия латын жазуына 1928 жылы көшсе, Өзбекстан мен Әзірбайжан Республикасы Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін ауысты. Бұл елдердің тәжірибесіне қарасақ, Өзбекстан 1928 жылға дейін араб әліпбиін қолданған. 1928-1940 жылдар аралығында жазулары латын әліпбиіне негізделді. 1940-1992 жылдары кирилл жазуы қолданылып, 1993 жылы қайта латын жазуына көшті және осы әліпбиді қазіргі кезге дейін қолданып келеді. Өзбек латын әліпбиінің ерекшелігі – арнайы символдар мен диакритикалық белгілердің жоқтығы. Классикалық латын әліпбиі кирилл әліпбиімен салыстырғанда 7 әріпке кем, сондықтан арнайы белгілер мен символдардың жоқ болу есебінен кейбір әріптерді екі еселеуге тура келеді. Нәтижесінде апострофпен қосқанда 29 әріптен тұратын өзбек латын әліпбиі құрылған. Сол сияқты Әзірбайжанда 1925 жылдарға дейін ресми әліпби рөлін араб жазуы атқарды. 1926-1939 жылдары латын әліпбиін қолданса, 1940-2001 жылдары кириллица, одан кейін 2001 жылы қайта латын әліпбиіне көшті. Еліміздің латын әліпбиіне көшуі – ұлтымыз үшін жасалған маңызды қадамдардың бірі. Ұлы Дала елінің тарихына көз жүгіртсек, бірінші тұғыры байлық – жер, екіншісі – тіл, үшіншісі – мемлекет және оның тарихы болуы керектігімен айқындалады.

Ағартушы-педагог ғалым Ахмет Байтұрсынұлы айтып кеткендей, «Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы – тілі» деген. Алаш қайраткерлері де латын әліпбиін жазу-сызуда қолданды. Бұл бізге таңсық дүние емес. Латын әліпбиі әлемде кеңінен қолданылуда. Латын әліпбиі б.з.б. VII ғасырда Римде грек және этрус әліпбиінің тармағы ретінде пайда болып, б.з. I ғасырда

қалыптасқан. Орта ғасырда латын әліпбиі Еуропаға тарады. Сонан соң Африка, Америка және Азия халықтары пайдаланды. Қазіргі латын әліпбиінде 25 әріп бар. Түркияның ғалымы Әбдіуақап Қара өзінің «Латын әліпбиі қазақ тілін еркіндікке шығарады» атты мақаласында Түркия халқы латынға 1928 жылы өткенімен онда бар-жоғы 29 әріп бар. Олардан бірқатар дауыстылар ескерілмегенін бүгінгі ғалымдар мойындап отыр. Негізі түркі тілдерін 34 таңбамен белгілеуге болады. Бүгін түрік латын әліпбиінде 5 әріп кем болып отырғанын айтады. Тіл ғалымдары, солардың ішінде ең ұтымды алфавиттің Қазақстан қолданған кирилл әліпбиі екенін айтуда. Мәселен, түрік ғалымы Хатиже Ширин Үсер қазақ-кирилл әліпбиі өзге түркі-кирилл алфавитіне қарағанда, таңбаның графикалық және фонетикалық тұрғыдан бір-бірімен байланысты болуы және бір дыбысқа бірден көп таңба берудің болмауына байланысты мұқият дайындалғанын айтады. Бұл тұрғыда қазақ-кирилл әліпбиін дайындаған тіл ғалымы С.А.Аманжоловтың рөлінің зор екендігін атап өтеді. Бүгінгі күнге дейін тіл саласының білікті мамандары латын әрпіне негізделген қазақ әліпбиінің жобаларын жасауда қызу талқылауда ойларын да айтып бөлісті. Айта кетсек, солардың бірі – филология ғылымдарының докторы, профессор Әлімхан Жүнісбектің пікірі: «Латын әліпбиіне көшудің қиыншылығы қазіргі біздің қолданып жүрген әліпбиіміз қазақтың төл әліпбиі емес, орыс тілімен араласып кеткені, бізге өзге тілден енген дыбыстар араласып кетсе онда кедергілер туындайтынын, латын әліпбиіне төл дыбыстарымызды баптап, соның аясында көшуін және қазақ жазуына тек әліпби ауыстыру ғана емес, түбегейлі реформа керек екенін, ол реформа үш мәселені дыбыс, әліпби және емле ережені бірдей қамтиды», – деп айтты. Әрине, ұлт үшін маңызды өзекті мәселелердің оңды шешілуіне қосып отырған кәсіби білікті мамандардың пікірлері ескеріліп, латын қарпіндегі қазақ әліпбиін жасалу жолдарына қатысты өрбісе және басқа жоғарыда аталған елдердің тәжірибесіне қарап салыстыра отырып жасалса құба-құп болар еді. Қазіргі уақытта ұялы телефондарда жарнамалар, хабарламалар латын әліпбиімен жазылуда. Сонымен қатар, интернет желісінде де латын әліпбиіне аударатын транскрипция орнатылған, бірақ орыс графикасында ғана жасалған, болашақта қазақ графикасында жасалады деген ойдамыз. Латын әліпбиіне көшуде осындай бастапқы жұмыстар атқарылып отыр.

Жоғарыда аталған латын әліпбиі туралы дереккөздерді келтіре отырып, қазақ қоғамына, халқына латын әліпбиінің қаншалықты

маңызды екенін аңғаруға болады. Бұл жайына Елбасымыз биылғы Жолдауында 2025 жылдан бастап латын әліпбиіне көшу туралы ойларын таратып айтты. «Бұл ой еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін мені жиі мазалады. Бірақ біз көп ұлтты халықпыз. Әр ұлттың ой-пікірі бар. Қазіргі кириллица арқылы қазақтардың да, қазақстандықтардың да бірнеше буыны тәрбиеленіп, білім алды. Өмірді таныдық, дүниені көрдік. Сондықтан латын әрпіне көшкен жағдайда да кириллица көпке дейін қатар қолданылады, екеуі біразға дейін бірге пайдаланылады деп ойлаймын».

Елбасы өз мақаласында былай деп жазады: «Алдымен, қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру жұмыстарын бастауымыз керек» [1]. Латын әліпбиіне көшу мәселесінің айтылып келе жатқанына біраз уақыт болғанымен, бұл мәселе төңірегінде дау мен талас-пікір көп болатындығы заңдылық. Академик Ә.Қайдари, профессорлар Ә.Жүнісбек, С.Мырзабек, А.Мектептегі, А.Фазылжанова т.б. көптеген тілші-ғалымдар тарапынан ғана емес, басқа да сала адамдарын толғандырып, қолдарына қалам алғызып, отырған көкейтесті мәселенің бірі – осы латын әліпбиі мәселесі.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін академик Ә. Қайдари алғаш рет осы мәселені қозғап, орыс жазуына негізделген қазақ жазуының әліпбиінен латын әліпбиіне көшу туралы жазған еді. Латыннан бұрын қазақ тілінің таңбалық жүйесін жасауды шетелдік ғалымдар кириллицадан бастағаны белгілі. «Қазақ жазуының теориялық негіздері» атты 2010 жылы жарық көрген зерттеуінде Қ.Күдерінова қазіргі кириллицаға негізделген әліпбидің жобалары ХІХ ғасырдың соңына қарай жасала бастағанын жазады. Ол былай деп жазады: «Орыс графикасына негізделген ең алғашқы қазақ әліпбиі жобасын Н.И.Ильминский жасады. Н.И.Ильминский әліпбиіндегі қазақ тілінің өзіне тән дыбыс дауыстылардың таңбалары мынадай болды: (үстіне ноқат салды – Ғ.Қ.Хасанов) **а – (ә), о – (ө), у – (ү), і – (і), ы – (ы), н – (ң), к – (к), г – (ғ)**. Сонымен, зерттеуші он шақты қосымша белгі алғанымен, орыс әліпбиіндегі **е, в, и, ф, ц, х, ч, щ, ь, ь, э, ю, я** таңбаларын (қазақ тілі дыбыстық құрамына тән емес дыбыс таңбаларын) қолданбады» [2, 115]. Бұл әліпби В.В.Григорьев тарапынан сыналғанымен қазақ тілі дыбыстарын алғашқы әріптерге түсіру әрекеті еді. Оның алдында неміс ғалымы Г.Ю. фон Клапрот латын әріптерін қолдану арқылы қазақ дыбыстарын таңбалаған 1825 жылы Парижде жарық көрген еңбегі «Қырғыз (қазақ) тілі» атты

еңбегінде қолданған болатын. Неміс ғалымы В.В.Радлов та өз еңбектерінде қазақ сөздерін кириллицамен таңбалаған еді.

Бүгінде тіліміздің сөйлеу жүйесін бұзып отырған орыс жазуын Н.И.Ильминскийдің қолданбауы қазақ дыбыстарының орыс дыбыстарынан мүлде бөлек екенін аңғаруында жатса керек. Қ.Күдерина ол туралы: «Оқыған адамдар тарапынан осындай сынға ұшырағанмен, Н.И.Ильминскийдің орыс графикасымен берген қазақ әліпбиінің қазақ тілінің дыбыстар жүйесін белгілеуде артықшылығы бар», – деп жазады [2,116]. Бұл жердегі артықшылықты Н.И.Ильминскийдің е дыбысының жуан, жіңішке варианттарын таңбалаудан көреді. Тағы бір артықшылық артық орыс әріптерін қазақ әліпбиіне енгізбеуінде деп білеміз. Әліпби өзгерген сайын орфографиялық нормалар да өзгереді, ал орфоэпиялық нормалар өзгеріске түсе бермейді. Алайда әріпке сүйене сөйлеуде тілдің басты өзегі болатын орфоэпиялық нормаларға да қауіп төнетінін бүгінгі күннің өзгерісі көрсетіп отыр.

Ал мың жылға жуық араб жазуы қолданылған қазақ тілінің орфоэпиялық нормалары да соған байланысты өзгеріске ұшырағаны анық. Бірақ бұл өзгеріс араб-парсы сөздерін сол тілдердің айту нормаларына сәйкес дыбыстаудан туғаны анық. Оған дәлел, Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі араб-парсы сөздерінің дыбысталуын алсақ та жеткілікті.

А.Байтұрсынұлы түзген араб әліпбиі сол кезде жоғары бағаға ие болғаны жасырын емес. Мәселен, 1924 жылы Ташкент Орта Азия университеті бюллетенінде Е.Д.Поливанов «енді түзетуді қажет етпейтін, тарихи тұрғыдан алғанда, кемелденген, жетілген ұлттық графика», - деп бағалайды [2,185].

Осы күнге дейін республикамызда еліміздің ежелгі, кейінгі тарихына, мәдениетіне, рухани құндылықтарына байланысты және ғылымымызды, әдебиетімізді, салт-санамызды әспеттейтін миллиондаған атпен кітаптар, ғылыми еңбектер басылды. Латын әліпбиіне көшкен жас бүлдіршіндеріміз кириллицада басылған баба тарихымыздан, рухани парасатымыздан қол үзіп қалатыны айдан анық [3]. Бұл ғасыр компьютер ғасыры болғанымен, күні бүгінге дейін жарық көрген кітаптардың 20, тіпті 10 пайызын латын әліпбиіне аударуға миллиардтаған қаржы қажет. Басқа шараларды жиып қойғанның өзінде, үкімет соңғы жылдары мектеп оқулықтарын жеткілікті түрде басуға қаржы таппай жатқанда, қарын мүддесі ғана

алға шығып, онсыз да қауқарсызданған рухани парасатымызды мүлде тұқыртып алатынымыз ешкімге құпия сыр емес» [4, 5].

А.Айталы «Жалын» журналында жарық көрген «Қазақ тіліне сұраныс жоқ елде, латын әліпбиіне сұраныс бола ма?» атты мақаласында латын қарпіне көшпеуге көптеген дәлелдер келтіреді. Тұтасымен келтіруге тырысалық: «Қазақстан ғалымдары латын әліпбиіне көшкен Түркия, Әзірбайжан және Өзбекстанның ашық сабақтарын жасырмай алға тартып жатыр. Оларды жинақтасақ мыналар: біріншіден, күні бүгінге латын әліпбиіне 1928 жылы көшкенмен, әлі де түрік тілінің дыбыстық қорындағы бірқатар дыбыстарда таңбалайтын әріптер әліпби жүйесіне енбей қалған. Өзбектерде де ондай мәселе бар; екіншіден, Әзірбайжан, өзбектерді айтпағанда, түріктер сан ғасырлық араб графикаларына негізделген рухани мұраларын пайдалана алмай отыр; үшіншіден, балалар әдебиеті тапшы; төртіншіден, ғылыми әдебиет кирилл графикасында жазылған; бесіншіден, мұғалімдер дайындау мәселесі өз алдына үлкен проблема; алтыншыдан, жекеменшік мекемелер іс-қағаздарын латын әліпбиіне көшіруге асықпайтын сияқты көрінеді; жетіншіден, орыс мектептерінде, мысалы, Өзбекстанда, кирилл жазуымен білім береді.

Өзбекстанда латын әліпбиінде оқитындар азайған соң, ұлттық баспасөзге де әсіресе, орта жастағылар мен үлкендер арасында сұраныс азайған. Ал Түркия түріктері бодан емес, билеуші және отарлаушы ұлт болған. Олардың психологиясы бөлек, ана тілі барлық азаматқа ортақ. Әзірбайжандықтар мен өзбектер де ана тілдерін толық меңгерген ұлттар болып табылады. Қазақстандағы жағдай басқаша. 2009 жылы халық санағы бойынша қазақтардың 98,3 %-ы ауызекі тілді түсінеді. Оның 95,4%-ы еркін оқиды, 93,2 пайызы еркін жазады деп көрсеткен [5,9].

Барлық бодан халықтарды бір тілде, орыс тіліне, бір дінге, бір әліпбиге ауыстыру ХХ ғасырдың басында ойластырылған саясат болатын. Бүгін сол саясаттың қасіретін шегіп отырған ұлттың бірі – қазақтар. Бір кезде қазақ тіліне мемлекеттік мәртебе беретін болсақ, ол тілді ана тілі болғандықтан, қазақтар өзінен-өзі меңгеріп кетеді деп есептелген. Дегенмен олай болмады. Бүгін латын алфавитіне көшсек, тілді меңгермегендер біліп кетеді деу өзімізді өзіміз алдау болар деп ойлаймыз.

Себебі, қазақ тілінің болашағына сенбейтін қазақтар оқулықтары, ғылыми әдебиеттер дайындығы мол мұғалімдері бар орыс мектептеріне балаларын беріп жатса, оған ешкімнің қарсылық жасауы

мүмкін емес. Елімізде қаптаған орыс тілді кирилл әлібиіндегі бұқаралық ақпарат құралдарын қазақтардың басым көпшілігі пайдаланады және пайдалана береді. Бұл айналып келгенде тіл, мәдениет жағынан бөлінген қазақтардың жігін онан әрі тереңдетеді. «Әліпби алмасуы қаншалықты Қазақстан қоғамының басын біріктіреді» деген сауал туады. «Халық талабы» деген уәж толықтай қазақстандықтардың көңіл-күй талабын білдірмесе керек. Сондықтан да әліпби ауыстыру ұлтшілік ғана емес, ұлтаралық жікті одан әрі тереңдетеді және әлеуметтік-саяси қайшылықтар туғызуы мүмкін.

Енді ең үлкен мәселе, кирилл әліпбиі тұсындағы маңызды мәдени мұрамыздың тағдыры не болмақ? Ол мұраның қазақ халқының тарихында теңдесі жоқ, әрі орны бөлек. Кирилл әліпбиі негізінде көне мәдени мұра, ауыз әдебиеті, ғылыми еңбектер, көркем әдебиет, оқулықтар жазылды. Араб графикасынан латын графикасына, латын графикасынан кирилл әліпбиіне көшкен тұста қоғамның басым көпшілігі сауатсыз болатын. Сондықтан ол реформалар қоғамның біршама бөлігіне және салыстырмалы түрде қарағанда мәдени мұрамыздың да шағын бөлігіне қатысты болды. Бүгін енді халықтар түгелдей сол мәдени мұрадан айырылып қалу қаупі бар.

Жаһандану, американдану, орыстану үрдістері үлкен қарқынмен жүріп, мәдени экспансия бүгін онсыз да қазақ мәдениетіне қауіп төнгізіп тұрғанда, ұлттық тұғырымыз, тіліміз бен мәдениетімізден әліпби ауысқан тұста басқа тілге, мәдениетке өту қатері бар.

Латын әліпбиіне көшуді біз көбіне көп фонетикалық мәселелермен байланыстырып, мәдени, әлеуметтік-саяси мәселелерге мән бермей жатырмыз [5,10]. Алдымен, тіл тазалығы мәселесі. Тіліміздегі қазіргі жат дыбыстарды таңбалайтын әріптерді қысқартып, сол арқылы қазақ тілінің табиғи таза қалпын сақтауға мүмкіндік аламыз. Қазақ тілін оқытқанда артық таңбаларға қатысты емле, ережелердің қысқартатыны белгілі. Ол мектептен бастап барлық оқу орындарында оқыту үрдісін жеңілдетеді. Латын әліпбиіне көшу қазақ тілінің халықаралық дәрежеге шығуына жол ашады. Қазақ тіліне компьютерлік жаңа технологиялар арқылы халықаралық ақпарат кеңістігіне кірігуге тиімді жолдар ашылады. Түбі бір түркі дүниесі, негізінен, латынды қолданғандықтан, бізге ол елдермен рухани, мәдени, ғылыми, экономикалық қарым-қатынасты, тығыз байланысты күшейтуіміз керек. Латын әліпбиіне көшу – қазақ халқының алға жылжуына, жаңа заман талабына сай өсіп-өркендеуіне, болашақта еліміздің жан-жақты дамуына үлкен үлес қосып, жемісі мен жеңісін

әкеледі. Латын әліпбиіне көшумен қатар, өркениетті елдердің қатарына қосылып, тіліміздегі дыбыстық жүйелерді нақтылап, қазақ тілінің жазылуы мен дыбысталу кезінде сөздердің қолданысындағы артық кірме сөздерден арыламыз. Сондықтан латын әліпбиіне көшу біз үшін де, болашақ үшін де әлдеқайда маңыздырақ деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н. Ә. *«Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру»*. Egemen.kz
2. Күдерінова Қ. *Қазақ жазуының теориялық негіздері*. – Алматы, 2010.
3. Ғали Ә. *Латын әрпіне өту қазақ тілін кері шегіндіреді*. <http://qazaqtimes.com/article/8505>.
4. *Латын әліпбиіне көшуге қарсымыз*. «Жалын» журналы, №3, 2013.
5. Айталы А. *Қазақ тіліне сұраныс жоқ елде, латын әліпбиіне сұраныс бола ма?* «Жалын» журналы, №3, 2013.
6. Әбілқасымов Б., Мәжітаева Ш. *XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі*. – Астана: Елорда. – 2000.
7. Байтұрсынов А. *Тіл тағылымы*. – Алматы, 1992.

MAZMUNY, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ		
Dağıstan S. (Türkistan)	Timur Kocaoglu İle Söyleşi: Türkbilim'e Adanmış Bir Yaşam	7-26
Коджаоглу Т. (Мичиган)	К проблеме небной гармонии гласных в узбекском языке	27-53
Kocaoglu T. (Michigan)	To the Problem of Palatine Harmony of Vowels in the Uzbek Language	
ТІЛ ТАРИХЫ		
Öner M. (İzmir)	Yeni Kazak Alfabeti New Kazakh Alphabet	54-64
Турсун Х. Батырбеккызы Г. (Туркестан)	«Сущность этой проблемы очень важна для нашей страны»	65-77
Tursun H. Batyrbekkyzy G. (Turkestan)	"This Issue is of Great Importance for our Country"	
Садықов С. (Түркістан)	Латын әліпбиі түркі әлемімен қауыштырады	78-87
Sadykov S. (Turkestan)	Latin Alphabet connects to Turkic world	
Ələkbərli F.Q. (Bakı)	Ortaq türk əlifbasına dönüş: tarix və çağdaşlıq Return to Common Turkish Alphabet: History and Modernism	88-101
Махпиров В. (Алматы)	Переход на латиницу в Казахстане и вопросы уйгурской латиницы	102-110
Mahpirov V. (Almaty)	Transition to Latin in Kazakhstan and Questions of Uyghur Latin	
Еркибаева Г. (Түркістан)	О целесообразности замены кириллицы в казахском алфавите на латиницу	111-117
Erkibayeva G. (Turkestan)	About Expediency of Replacement of Cyrillics in the Kazakh Alphabet into Latin	
Küçükmehtemetoğlu Ö. (Kentav)	Kırgız Türkolog Kasım Tınıstanov'un Bakü Türkoloji Kongresi'nde Latin Alfabetine Geçişle İlgili Görüşleri ve Kırgızistan'ın Latin Alfabetine Geçişte Bugünkü Durumu Views of Kyrgyz Turkologist Kasım Tınıstanov about Transition into Latin Alphabet at Baku Turkology Congress and Present Situation in Kyrgyzstan	118-124
Zhiyenbayev Ye. Tursynbaeva N. (Turkestan)	Transition to latin alphabet - a new stage in modernizing public consciousness	125-132
Жиенбаев Е. Тұрсынбаева Н. (Түркістан)	Латын әліпбиіне көшу – жаңғырудың жаңа белесі	
Əbžet B. (Türkistan)	Латын графикасына өтудің маңыздылығы: тарихи кезеңдер мен нәтижелер	133-139
Abzhet B. (Turkestan)	The Importance of Implementation of Latin Graphics: Historical Stages and Results	
Гүнгөр А. Атикол Б.У. (Кентау)	Қазақстанда латын әліпбиіне көшу кезеңі	140-146
Gungor A. Atikol B.U. (Kentav)	The Process of Transition to Latin Alphabet in Kazakhstan	

Жолдошбаев А. (Жалал-Абад) Zholdoshbayev A. (Zhalal-Abad)	Кыргыздардын Орхон-энесай жазуусун жана араб, латын, кирилл алфавиттерин колдонуусу жөнүндө The Kyrgyz's Usage about Orkhon-Yenisei Script and Arabic, Latin, Cyrillic Alphabets	147-154
Дағыстан С. Танауова Ж. (Түркістан) Dagystan S. Tanauova Zh. (Turkestan)	Латын графикасына өту – ХХІ ғасырдың маңызды оқиғасы Transition to Latin Alphabet is the Important Event of the XXI Century	155-162
Өмірбаев Е. (Түркістан) Omirbayev E. (Turkestan)	Латын әліпбиіне көшу – заман талабы The Transition to the Latin Alphabet is a Requirement of Time	163-171

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты

Түркістан/ҚАЗАҚСТАН

e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:

161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы

Бекзат Саттарханов даңғылы № 29

Телефон. 8 (72533) 3-16-78

Журналдың электрондық нұсқасын www.ayu.edu.kz сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова

Көркемдеуші редактор А.Авжы

Ағылшын тілі редакторы А.Евлер

Орыс тілі редакторы А.Байтуова

Қазақ тілі редакторы Е.Жиенбаев

Басуға 24.10.2017 ж. қол қойылды.

Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.

Шартты баспа табағы 10,8.

Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.